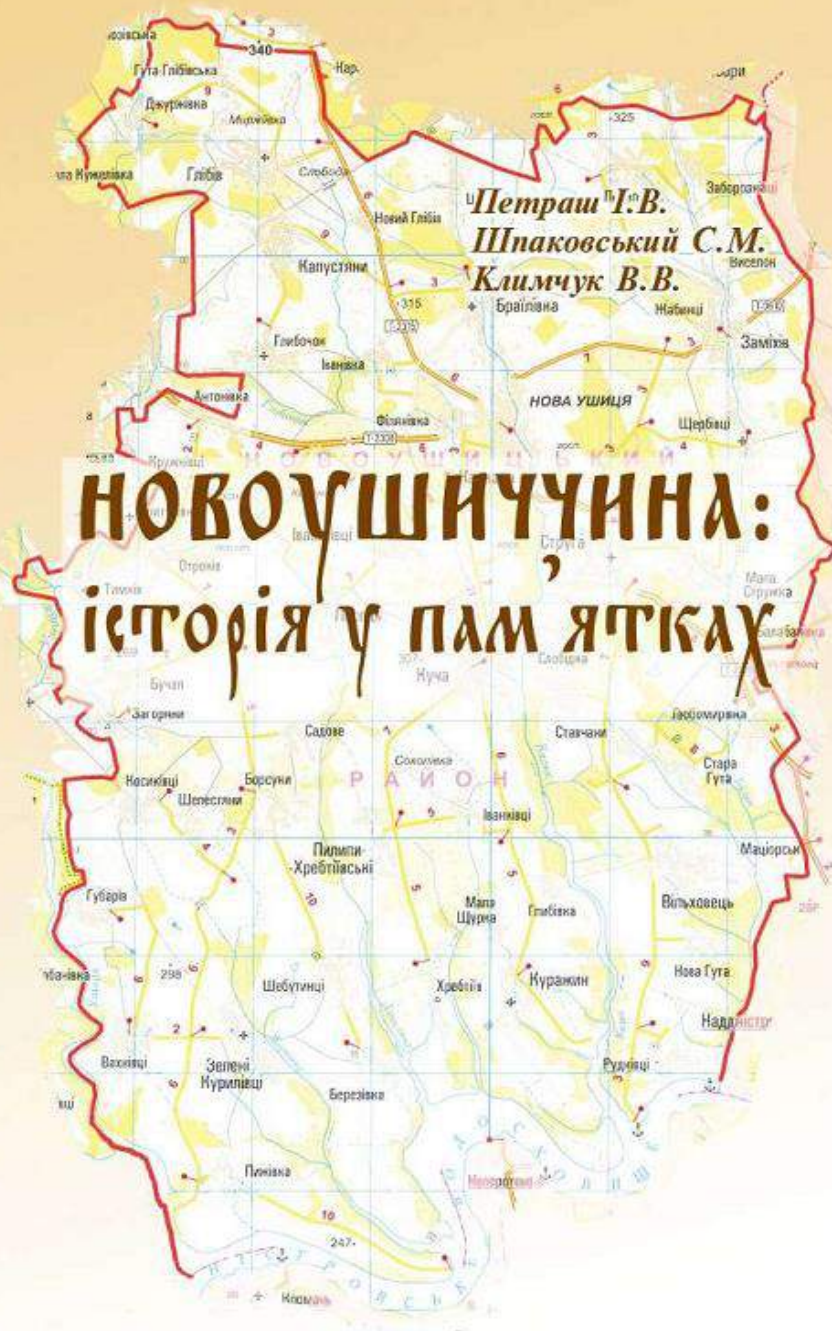

НОВОУШНИЧУНА: історія у пам'ятках

Петраш І.В.
Шпаковський С.М.
Климчук В.В.

НОВОУШНИЧУНА: історія у пам'ятках

РАЙОН

Головна редакційна колегія Зводу пам'яток історії та культури України
Редакційно-видавнича група по підготовці до написання тому Зводу пам'яток
історії та культури України по Хмельницькій області

Відділ охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області
Хмельницький обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді
Хмельницький обласний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді

Новоушиччина: історія у пам'ятках

ТОВАРИСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ
ПОЛІГРАФІСТ

Хмельницький
2018

Рекомендовано до друку Центром дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (протокол № 4 від 24 травня 2018 року).

Рецензенти:

КОТ Сергій Іванович, кандидат історичних наук, заступник Голови Головної редакційної колегії Зводу пам'яток історії та культури України;

СТАРЕНЬКИЙ Ігор Олександрович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, асистент Національного університету «Львівська політехніка»;

СЕМЕНЧУК Сергій Олександрович, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарної підготовки і туризму ПВНЗ «Хмельницький економічний університет».

Упорядники:

ПЕТРАШ Ігор Володимирович, історик, пам'яткоохоронець, керівник редакційно-видавничої групи по підготовці до написання тому Зводу пам'яток історії та культури України по Хмельницькій області;

ШПАКОВСЬКИЙ Сергій Михайлович, історик, пам'яткоохоронець, завідувач Відділу охорони пам'яток історії та культури України у Хмельницькій області, аспірант Центру пам'яткознавства НАН України;

КЛИМЧУК Василь Васильович, історик, краєзнавець, директор Хмельницького обласного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді.

Редколегія видання:

Петраш Ігор Володимирович (керівник)

Климчук Василь Васильович

Шпаковська Ольга Іванівна

Шпаковський Сергій Михайлович

Петраш Анжела Іванівна (секретар)

Кот Сергій Іванович

Ресент Олександр Петрович

Колесник Наталія Вячеславівна

Новоушиччина: історія у пам'ятках. Наукове видання /Упорядники: Петраш І.В., Шпаковський С.М., Климчук В.В./ - Хмельницький: ТзОВ «Поліграфіст», 2018. - 336 с. іл.

ISBN 978-617-7732-05-0

Наукове видання

*«Новоушиччина: історія в пам'ятках»
є спільною роботою багатьох авторів
і включає матеріали, які готувалися
редакційно-видавничою групою
по підготовці до видання тому Зводу
пам'яток історії та культури України
по Хмельницькій області.*

*У книзі є багато нових і цікавих відомостей
з історії поселень, сіл, селищ та містечок
Новоушицького району від часів палеоліту і
до наших днів, а також опубліковані
описи об'єктів культурної спадщини,
додані їх світлини, схемплани тощо.*

*Видання розраховане на використання
істориками, учнями, студентами,
краєзнавцями, пам'яткоохоронцями
та поціновувачами історії рідного краю.*

Зміст

Передмова	6
I. Вступ.....	8
1. Розташування та географічні особливості Новоушиччини	8
2. Археологічна характеристика краю	10
3. Історичний нарис Новоушицького району	14
4. Містобудівна, архітектурна та мистецька характеристика краю	28
II. Пам'ятки археології.....	39
III. Пам'ятки історії.....	135
IV. Архітектура.....	158
V. Парки	218
VI. Втрачені пам'ятки.....	219
VII. Додатки:	
1. Перелік пам'яток історії місцевого значення.....	225
2. Перелік щойновиявлених історичних об'єктів Новоушиччини.....	229
3. Перелік пам'яток археології національного значення	230
4. Перелік пам'яток археології місцевого значення.....	230
5. Перелік щойновиявлених об'єктів культурної спадщини за видом «археологія».....	232

6. Перелік пам'яток архітектури національного значення	237
7. Перелік пам'яток архітектури місцевого значення	237
8. Перелік щойновиявлених об'єктів культурної спадщини за видом «архітектура» та «містобудування».....	238
VIII. Схемплани і світлини	243
1. Схемплани та світлини об'єктів археології	252
2. Світлини об'єктів історії	274
3. Пам'ятки архітектури, містобудування та мистецтва	285
4. Давні світлини з життя і побуту місцевих жителів	316
Післямова	335

Передмова

Історична і культурна спадщина Новоушиччини є невід'ємною складовою частиною культурного надбання Хмельницької області, Поділля й України.

Пам'ятки історії та культури місцевого, національного чи всесвітнього значення є загальнолюдським надбанням, яке створювалося багатьма поколіннями. Відношення до пам'яток і об'єктів культурної спадщини, їх охорони та збереження – показник рівня цивілізованості кожного суспільства, де ця важлива справа є пріоритетним напрямком державної політики у сфері культури і примноження громадянами національного історико-культурного надбання.

Історичні пам'ятки й об'єкти формують історико-культурний потенціал, який є складовою культурної спадщини і національного багатства всієї країни.

До Списку історичних населених місць України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року № 878, включено 24 населених пункти Хмельницької області, зокрема, й селище Нова Ушиця (1439 р.).

На території сіл, селищ і колишніх містечок Новоушиччини збереглося чимало історичних, археологічних та архітектурних об'єктів і пам'яток, які презентують культурний потенціал цього наддністрянського регіону Хмельниччини.

Пам'яткоохоронці краю проводять роботу з виявлення та паспортизації пам'яток, слідкують за виконанням ремонту і реставрації об'єктів історичної спадщини відповідно до вимог пам'яткоохоронного законодавства. Разом з тим, у цій справі

існує ряд проблем та першочергових завдань, які вимагають більш комплексного підходу й тривалих термінів для реалізації наміченого. Зокрема, потребує подальшого вдосконалення система обліку, використання, консервації, реставрації, музеєфікації пам'яток історії і об'єктів культурної спадщини, контролю за виконанням охоронних зобов'язань щодо утримання їх у належному стані власниками, уповноваженими ними органами і користувачами. Однак, обмежене фінансування цих заходів із державного й місцевих бюджетів негативно позначається на стані збереження пам'яток історії та культури. Новоушицький район у цьому не виняток.

Разом з тим, громадськість нашої країни проявляє сьогодні все більшу зацікавленість до власного історичного минулого, збереження і популяризації пам'яток та об'єктів культурної спадщини рідного краю.

Ця книга є попередньою спробою трьох істориків, уродженців Новоушиччини – Ігоря Петраша, Сергія Шпаковського, Василя Климчука зібрати в єдине ціле наявні відомості про пам'ятки і об'єкти археології, архітектури, історії та інформаційно доповнити їх матеріалами новітніх досліджень території Новоушицького району з найдавніших часів до сьогодення.

Пам'ятка – від слова пам'ять. Сподіваємося, що пропоноване видання, завдяки його інформаційній насиченості та доступності, пригодиться усім, хто глибше цікавиться минулим своєї малої Батьківщини, – історикам, вчителям, учням, студентам, краєзнавцям, пам'яткоохоронцям і усім шанувальникам культурної спадщини Новоушиччини, Хмельниччини та України.

Упорядники книги

Вступ

1. Розташування та географічні особливості Новоушиччини.

Новоушицький район розташований у південно-східній частині Хмельницької області в лісостеповій зоні України. Подільське плато займає всю територію району і є дещо витягнутим із півночі на південь. Ландшафт району різноманітний і характеризується рівнинним, сильно розчленованим рельєфом, порівняно теплим помірно-континентальним кліматом, середньою родючістю ґрунтів.

Район має досить густу сітку річок та ставків. Південною межею району протікає велика річка Дністер, на якій споруджено Дністровську ГЕС і створено штучне водосховище, а ще через його територію течуть річки Ушиця, Калюс, Жванчик, Батіг, Данилівка, а також декілька малих річок, які є їхніми притоками та притоками Дністра. Всі вони течуть на південь, причому майже паралельно одна до одної, через що утворили глибокі каньйоноподібні долини.

Рельєф Придністров'я різко відрізняється від рельєфу центральної смуги Хмельницької області. Його північну частину займає ландшафт глибоко і густо розчленованого Віньковецького плато з переважно рівнинним рельєфом. Долини тут ще не мають стрімких, скелястих, урвищних схилів. Південну частину займають сходинокчасто-терасовані схили, які є типово лісостеповими, а за видом – південно-подільськими.

Як і для всіх природних районів східно-подільського типу, для Новоушицького району характерний рівномірний нахил поверхні на південь, до Дністра. Зростає на південь і глибина врізу меридіональних долин притоків Дністра, що простягаються майже паралельно. Ландшафт прибережної зони дещо не типовий для Поділля, а більше подібний до гірського краю.

Самий же Дністер вздовж південної межі району має дуже звивисту долину і утворює численні повороти і петлі. М'який, помірно-континентальний клімат Придністров'я сприяє розвитку рекреації. Вихід на поверхню крутих південних схилів тепломістких вапнякових субстратів обумовлює виникнення мікрокліматичних умов, які за своїми характеристиками наближаються до степових, або навіть до середземноморських.

З метою збереження й відтворення цінних лісових насаджень, рідкісних і зникаючих видів рослинного та тваринного світу, охорони унікальних природних ландшафтів у Новоушицькому районі створено мережу заказників: «Дністровський» (480 га), «Данилівський» (638 га) і «Калоський» (1832 га). Всі вони розміщені на схилах однойменних річок.

Гідрологічний заказник місцевого значення «Глібівський» (103,3 га) розташований у північній частині району. Основним його завданням є збереження мальовничого каскаду ставків, пов'язаних струмком, оселених представниками місцевої флори і фауни.

На Новоушичинні є також пам'ятки неживої природи. Вони найповніше зустрічаються у кар'єрах і відслоненнях, що містять палеофауну та древню флору. Породи верхнього протерозою представлені в двох пам'ятках: перша міститься на правому березі річки Данилівки, між селами Пилипи та Шебутинці, друга – на околиці села Лоївці, на лівому березі струмка Жорнівка. У цих породах збереглися численні відбитки рослин, сліди життєдіяльності організмів та оригінальні текстурні форми вендського періоду.

Мільйони років із надр нашої планети б'ють джерельні води. На Новоушичині їх сотні, і майже всі вони мають неповторний смак та цілющі властивості. Чимала кількість переказів і легенд свідчить про життєдайну зіцлюючу силу, яка виходила із землі у воді й лікувала людей. Джерела ці ще

малодосліджені і потребують детальнішого вивчення та охорони. У селі Браїлівка є мінеральне джерело типу «Боржомі», в селі Отроків – вода, що лікує хвороби нирок, в селі Зелені Курилівці – подібна відомій «Регіні», в селі Куражин – вода, що лікує хвороби очей. І це далеко не повний перелік сріблястих джерел, що викидають на земну поверхню смачні й цілющі мінеральні води.

Адміністративним центром району є смт Нова Ушиця.

2. Археологічна характеристика краю.

Новоушицький край багатий на поклади кременю – цінної сировини для виробництва знарядь праці і зброї давніх людей.

Найдавніші археологічні свідчення перебування на території району людей відносяться до доби пізнього палеоліту (35-10 тис. років тому) та мезоліту (10-7 тис. років тому). Палеолітичні, а також мезолітичні місцезнаходження виявлено на початку ХХ ст. археологом М.Я. Рудинським біля сіл Калюс і Лоївці у каньйоні Дністра. Біля Лоївців знайдено також кістки тварин кінця останнього льодовикового періоду (доби пізнього палеоліту), передусім кістки мамонта.

У період енеоліту (середина VI-IV тис. до н. е.) територію району заселяли зокрема представники яскравої трипільської археологічної культури. Їх поселення виявлено біля Нової Ушиці, Браїлівки, Вільхівця, Куражина, Струги, Цівківців та інших сіл. Хоч в добу енеоліту, або мідно-кам'яного віку, з'являються перші металеві вироби з міді, вони були ще дуже нечисленними: головною сировиною для виробництва знарядь залишався кремень.

У ХІХ ст. біля села Косиківці було виявлено 15 поховань у сидячому положенні, які супроводжувалися кам'яними сокирами і відносяться до доби бронзи (III-II тис. до н. е.).

Цікавими пам'ятками на території району представлена доба раннього залізного віку (I тис. до н. е.). Це великі за площею городища в районі Маціорська, Малої Шурки, Рудківців.

У 1972-1976 рр., 1979-1981 рр. на території Рудковецького городища чорноліської археологічної культури IX-VIII ст. до н. е. (площею 39 га) проводила розкопки експедиція на чолі

з А.Ф. Гуцалом. Частина городища розташована на схилі яру, відокремлена з напільного боку трьома лініями ровів і валів. Там, де штучні фортифікації відсутні, городище надійно захищене дністровськими водами і кручами. Як показали дослідження, заселеною була лише та частина городища, яка розташована на схилах. Розкопками відкрито більше 3-х тис. м² площі, виявлено рештки близько 30 житлових будівель, споруди господарського призначення, окремі ями, печі і вогнища. Житла в основному наземні, хоча є і напівземлянки та землянки. Їх площа – 15-22 м², у приміщеннях знаходилися овальні і грушоподібні у плані глинобитні печі, черинь яких вимощений з кам'яних плиток, черепків глиняного посуду. Стіни споруджувалися із пруття, обліпленого глиною. Зібраний матеріал представлений набором посуду, серед якого найбільш поширені: тюльпаноподібні горщики, миски, круглі черпаки, корчаги з розширеним тулубом. Знайдено чимало глиняних пряслиць, кістяні знаряддя праці, бронзові шпильки, точильні бруски, наконечники стріл, зернотертки та ін. Укріплення, як показали матеріали досліджень, було взято штурмом скіфами у першій половині VII ст. до н. е. За характером матеріальної культури Рудковецьке городище відображає традиції контактної зони між праслов'янами та давніми фракійськими племенами у Середньому Подністров'ї.

Біля с. Лоївці 1977 р. експедиція Л.І. Крушельницької дослідила курганий могильник з близько десяти насипів раннього залізного віку. Один із курганів був розкопаний. Поховання здійснені під кам'яними насипами. У центральній частині розкопаного кургану знаходилася поховальна камера у вигляді ями зі сторонами 2,7х2,5 м і глибиною понад 1 м. Очевидно, камера була раніше облицьована деревом. У похованні виявлено уламки чорнолощеної урни, два залізні псалії і фрагмент вудил.

Кургани, які найпевніше відносяться до раннього залізного віку, виявлено також біля сіл: Антонівка, Бучая, Вахнівці, Калюс, Куча, Глібів тощо.

У районі відомо декілька знахідок стародавніх скульптур, виготовлених з місцевого вапняку: в районі сіл Калюс, Ставчани, Пижівка, Іванківці. Це зображення язичницьких богів, яким

поклонялася місцева людність. Щодо їх датування є різні думки. Археолог І.С. Винокур датував їх часом черняхівської культури II-V ст. н. е. У Ставчанах знайдено ідол на території капища. Скульптура являє собою постать бородатого чоловіка у головному уборі конічної форми, добре модельовані спина і плечі. На нижній частині спини вибито силуетне зображення коня. З лицевого боку у руках чоловіка – зображення ритону. Висота скульптури 1,9 м. Крім ідола, на капищі виявлено також кам'яну стелу з солярним знаком. Навколо цих скульптур розчищено чотири вогнища, основа яких викладена камінням.

В Іванківцях відкрито три антропоморфні скульптури. Одна зі скульптур являє собою чотиригранний у перерізі стовп заввишки 2,5 м, у верхній частині якого з трьох боків вибиті зображення людських облич, друга – зображує постать з об'ємною головою. Третя статуя має довжину 3 м, її вершину увінчує людське обличчя з чіткими рисами.

Знайдені у районі скульптури зберігаються у Кам'янець-Подільському археологічному музеї.

Поселення черняхівської культури виявлені біля Іванківців, Глібова, Шебутинців тощо. На деяких із них знайдено римські монети.

Про один із давньоруських населених пунктів району, Каліус, згадується близько 1242 р. у Галицько-Волинському літописі: тоді сюди приїздив князь Данило Галицький. Городище Каліуса розташоване неподалік села Куражин. Тут виявлені сліди великої пожежі, знайдено наконечники стріл, бронзову натільну ікону із зображенням Бориса і Гліба, енколпійон, уламок ножа, людські кістки та фрагменти кераміки.

Слов'яноруські городища розташовані також біля сіл Хребтіїв, Пилипи-Хребтіївські, Тимків, Глибівка (Глимбівка).

На Глибівському городищі проводилися археологічні розкопки під керівництвом С.Е. Баженової. В 1972 р. у закладених траншеях на городищі знайдено ножі, наконечники стріл, залізне кільце, фрагмент залізних ножиць для стрижки овець, фрагмент невідомого виробу з кістки з орнаментом у вигляді прямих ліній, обгорілі зерна бобових. В 1982 р. виявлено житловий комплекс, котрий складався з житла, госпо-

дарського приміщення і господарської ями. У житлі виявлено срібну, прикрашену зерню і сканню, підвіску («сережку київського типу»), срібне скроневе кільце без завитка, диргею VIII ст. з двома отворами по краю (всього тут знайдено три диргеми), скляні намистини, бронзовий гудзик-бубонець, срібний перстень з напівсферичним щитком із зерню. Під час розчистки господарської споруди знайдено фрагмент жорен, що лежав поруч з великою кількістю обгорілого зерна жита, пшениці й гороху, наконечники стріл, залізне шило, залізні ножі, фрагмент залізної пилки, фрагмент кістяного руків'я, фрагменти від кінської зброї, пряслиця, бронзовий перстень з хрестоподібним щитком, бронзове кручене скроневе кільце, багато фрагментів ліпної та гончарної кераміки. На городищі виявлено також пешню, фрагмент крученої бронзової шийної гривни, рибальські гачки, фрагменти медичного пінцета, пряжки, кістяну проколку.

Давньоруський курганий могильник XI-XII ст., що на раховує приблизно 13 курганів, розташований біля с. Тимків. У 1998 р. один із них розкопаний експедицією Хмельницького обласного краєзнавчого музею під керівництвом В.А. Захар'єва. Курган був заввишки 0,6 м, діаметром 6 м. Насип зроблений з чорнозему, що мав домішки піску і дрібної фракції вапняку. В середині насипу простежена кам'яна конструкція, основу якої складали рвані вапнякові камені. Вони утворювали частково перерване коло, зовнішнім діаметром 5,5 м. Поверх масивних каменів лежали дрібніші впереміш зі щебенем, що краще фіксувалося у південному і східному секторах, тоді як у північному й західному збереглися лише камені основи. За кам'яною конструкцією простежені залишки рову, який огинав півколом конструкцію з напільного боку. Знайдені фрагменти розбитого горщика на місці поховання, в середині кола, очевидно, є залишками поминального вогнища. Довжина поховальної ями 2,7 м, ширина 1 м. У ямі виявлені залишки дерев'яного перекриття, що складалося з семи плах завдовжки 1,8-2 м кожна, які лежали вздовж могили. На глибині 0,8 м від сучасної поверхні горілиць лежав добре збережений кістяк жінки, орієнтований головою на

захід. Біля правої бедрової кістки на дні могили лежав, скручений з трьох мідних дротиків товщиною 1,5 мм, перстень з розімкненими кінцями. На тому ж рівні, праворуч черепа – 6 скровених кілець у 1,5 оберти зі срібного дроту, завтовшки 2 мм. На правій руці простежено сліди перелому променевої та ліктьової кісток.

Отже, на Новоушиччині відомо багато визначних в історії нашого народу пам'яток археології, які лише частково досліджені і в більшій частині потребують уваги з боку науковців. Ахеологічні об'єкти мають досить багатий культурний шар.

Під час розкопок знайдено значну кількість артефактів, більшість яких передані до музеїв м. Кам'янця-Подільського та м. Хмельницького.

3. Історичний нарис Новоушицького району.

Як зазначалося вище, наддністрянський край – Новоушичина має давню історію. Першим населеним пунктом на території району, про яке збереглася писемна згадка, було с. Калюс, нині затоплене водами Дністра. У Галицько-Волинському літописі зазначається, що, будуючи своє князівство та дбаючи про його безпеку, князь Данило Галицький 1242 року здійснив поїздку до Бакоти і Каліуса, щоб «оуставити землю», тобто «приписати» цю територію до своїх володінь. На той час наш край входив до складу Галицько-Волинської держави і був фактично південно-східним прикордонням князівства.

Період татаро-монгольської навали також тісно пов'язаний з історією держави князя Данила Галицького, адже саме в XIII ст. за вимогою хана Батия, князем було зруйновано укріплення літописного Каліуса, після чого була втрачена його роль як форпосту Галицько-Волинського князівства.

Після Кревської унії 1385 р. на українських землях протягом 1432-1635 рр. поширився адміністративно-територіальний устрій, який зародився у Польщі. У Польській державі поділ на воєводства відбувся ще у першій чверті XIV ст. Кожна земля ділилася на повіти та волості, кількість і межі яких не завжди були стабільними. Такий адміністративний поділ на україн-

ських землях проіснував до 60-х років XVI ст. На Віленському сеймі 1565 р. було запропоновано реорганізувати старі та утворити нові воєводства. Подільське воєводство було створене ще у 1434 р. Кінець XIV-XVII ст. - період активного заселення території району і початок створення мережі населених пунктів, яка збереглася до нашого часу. Саме серединою XV ст. згадується назва Нової Ушиці - селища Літнівці. У 1439 році польський шляхтич Сенько одержав королівську грамоту на володіння Літнівцями та сусіднім селом Вербовець. За однією із версій, назва Літнівці походить від того, що це місце облюбували польські вельможі, які побудували на цьому місці свої літні резиденції, тут була навіть одна з резиденцій польського короля.

Протягом XVI ст. процес виникнення нових поселень тривав, причому особливою рисою забудови була наявність оборонних укріплень. Населення збільшувалося за рахунок переселенців та втікачів, але через турецько-татарські набіги його природного приросту не було. Про виникнення таких оборонних споруд у середньовіччі у населених пунктах району відомості не дійшли, але нам відомо, що у першій половині XVI ст. селище Літнівці вже належало Станіславу Одровонжу, приєднання якого, як і навколишніх сіл, до Барського староства домоглася королева Бона.

У період польського панування поділ на міські та сільські населені пункти став більш чітким завдяки магдебурзькому праву, за яким міщани самостійно могли самі вирішувати свої справи. У 1702-1703 рр. Літнівці отримали з рук польського короля привілей – право на самоврядування, а в 1748 р. вони отримали привілеї від Августа III на право називатись містом. У XVIII ст. Літнівці, як королівський маєток, були окремим староством. Міське самоуправління було підпорядковане ставленикам польської влади – королівським намісникам або окремим поміщикам.

До давніх міст за своїм значенням стали наближатися новоутворені містечка – колишні великі села, а їх власники добивалися їм королівських привілеїв (проведення ярмарків і базарів, будівництва перших промислових підприємств із переробки сільськогосподарської продукції). На території Новоушицького району це були містечка Калюс, Вільховець, Заміхів.

У середині XVII ст. в Україні почалася національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. Перемога Максима Кривоноса над військами І. Вишневецького та Я. Тишкевича зумовила повстання на Поділлі і започаткувала становлення тут інституцій Української держави. Почалося масове покаяння селян і міщан та створення ними козацьких полків. Ці реєстрові козацькі полки поділялися на сотні та десятки. Територія козацького підрозділу включала населені пункти, де жили козаки; назва давалася від імені міста або містечка, в якому зосереджувалася полкова адміністрація. Зборівський договір (8.08.1649 р.) передбачав встановлення лінії розмежування між козацькою територією і землями, які відходили під контроль польської адміністрації. Згідно з цим договором Подільське воєводство, за винятком його південно-східної частини, відходило до Польщі. Проте, подільські полки ще протягом усієї осені утримували за собою територію по лінії Сатанів-Бар, тому цей період знаменний саме тим, що територія Новоушичини входила до складу козацької держави періоду гетьманату Б. Хмельницького. Лише на початку 1650 р. козаки, керуючись безпосереднім наказом Б. Хмельницького, відійшли за визначений кордон.

Наприкінці 1653 р. соратник гетьмана Євстафій (Остап) Гоголь (за однією із версій народ. у с. Гоголі, що на Вінковеччині, предок відомого письменника Миколи Гоголя), отримав керівництво над Подністровським полком, а наступного року перевів свою резиденцію у м. Могилів на Поділлі. Саме тоді сотні його полку стають закладами вздовж Дністра на 120 км від річки Мурафи до р. Калюсик. На території нинішнього Новоушицького району сотня козаків, керівником якої був отаман Гречка, отаборилася у Вільхівці, а сам полковник Гоголь, ставши згодом наказним гетьманом, став власником Вільхівця.

Поділля завжди було полінаціональним і мультикультурним краєм, де на спільній території уживалися представники багатьох національностей. Серед національних громад у XVIII ст. – євреїв, поляків, молдован, вірмен, – третьою за чисельністю були росіяни-старообрядці. Рятуючись від безжаль-

них виконавців царського указу 1684 року («розкольників, які противляться святій церкві... карати смертю») тисячі переселенців з'явилися в Україні, зокрема, у Східному Поділлі. Так в цей час на території Новоушиччини з'являються одна за одною старообрядницькі релігійні громади. Це села Пилипи-Хребтіївські й Соколівка та село Ставчани, яке розпочинало свою історію із «розкольницького» поселення «Потапово».

Після другого поділу Польщі й приєднання Поділля до Росії в 1793 р. царським указом від 6 липня 1795 року було утворено ряд повітів, в тому числі й Ушицький повіт, до якого ввійшло і Літнівецьке староство. А з 1808 р. староство було віддано в безоплатну оренду подільському цивільному губернатору, пізніше дійсному статському раднику Володимиру Івановичу Чевкіну.

В 1829 р. для зручності центр Ушицького повіту перенесено зі Старої Ушиці до Літнівців, і щоб не змінювати назву всього повіту, перейменували місто Літнівці у Нову Ушицю. Після цієї події та переведення сюди повітових «присутствених місць» сенатським указом від 16 березня 1833 року жителі повітового містечка були названі міщанами. До складу Ушицького повіту входило 15 волостей, п'ять із них: Калюська, Струзька, Пилипковецька, Капустянська, Косиковецька і частково Миньковецька сформували у другій половині ХХ ст. Новоушицький район.

У 1830-1831 рр. у Польщі вибухнуло повстання. До Петербурга було відряджено делегацію, яка мала домогтися виконання від царя двох головних вимог: не порушувати Конституції і збільшити територію Царства Польського за рахунок Литви, Волині та Поділля. Відповідь розвіяла будь-які сподівання на мирне розв'язання конфлікту. Микола I відмовився зустрічатися з польськими делегатами, жадавши негайної капітуляції.

Однак, якщо в Литві та Білорусії повстанці спочатку досягли певних успіхів, то в Правобережній Україні вони зазнали фіаско. Плани поляків залучити на свій бік українських селян провалилися. В Ушицькому повіті дрібні службовці, чиновники і бідніша шляхта також підтримали вимоги повстанців: озброївшись, вони захопили владу в Новій Ушиці. Очолив цей рух предводитель Ушицького дворянства Вікентій Стемпковський.

Але, не підтриманий населенням повіту, цей нечисленний загін у липні 1831 року під натиском російських козачих військ змушений був відступати з повітового центру в сторону Мурованих Курилівців, та невдовзі російські військові наздогнали його, оточили і розгромили між с. Ставчани та Мала Стружка.

Друга половина XIX ст. ознаменована активним розвитком інфраструктури повіту. Так, у Новій Ушиці в 1855 р. було відкрито приватну лікарню на 15 ліжок, з 1859 по 1861 рр. – збудовано церковний собор та римо-католицький костьол, у 1869 р. – відкрито двокласне міське училище, а в 1897 р. – збудовано церковно-приходську школу. Загалом в Ушицькому повіті приймали на навчання учнів 31 училище і 53 церковно-приходських школи. У 1844 р. Палатою Державного майна відкрито сільське училище у с. Струга, а з 1897 р. – організована ще й школа грамоти для дівчаток.

Спостерігається розвиток капіталістичних відносин, ріст ремесел і торгівлі, але в цілому розвиток повіту відбувався досить повільно. Значна частина населення належала до сільських станів, а основним заняттям міських жителів вважалося землеробство. Промисловість зосереджувалася в основному у невеличких містечках повіту, в сучасних межах Новоушицького району це: Калюс, Вільховець, Заміхів, Струга, с. Песець і, звичайно, Нова Ушиця. У зв'язку із ростом виробництва зростає кількість населення. Так, наприклад, у Новій Ушиці в 1864 р. налічується 3977 чоловік, а за переписом 1899 р. всього населення в Новій Ушиці стало 6541 чоловік, із них: міщан – 6248, селян – 129, купців – 34.

На кінець 1886 р. в Ушицькому повіті розроблялися 4 копальні фосфоритів: с. Глимбівка, Джурджівка, Глибочок, Антонівка, але основним промислом стало виготовлення сукна, яким займалося 3882 особи. Хоча варто зауважити, що виробництво сукна так широко розповсюдилось тому, що було переважно кустарним і ним займалися майже у всіх домогосподарствах (лише у м. Калюс знаходилося три суконних фабрики). Досить популярними були борошномольна промисловість, випалювання вапна та виробництво гончарних виробів. Показовим у цьому відношенні є статистика по

Лосвецькій та Калюській заставах: за кордон через них вивозили ліс, пшеницю, дрова, борошно, сушений чорнослив, тютюн.

Саме ці промисли визначали спеціалізацію району.

Варто зауважити, що саме Новоушиччина у Подільській губернії була лідером з експорту сухофруктів, які успішно продавали купці по всій Російській імперії та за її кордоном.

Селяни, як і міщани повіту, займались переважно хліборобством, орендуючи землю, деякі з них – дрібною торгівлею тощо. Кожний четвер у Новій Ушиці відбувались базари, а щороку з 3 до 6 серпня – ярмарки. Така ж ситуація була і в інших містечках повіту. Окрім повітового центру, на сучасній території району щорічні ярмарки проходили ще й у містечках Калюс, Вільховець і Заміхів.

Місто Нова Ушиця утворювало окрему самостійну одиницю, до складу якої, окрім адміністративного центру входило передмістя Філянівка, що мало 136 дворів із населенням 705 осіб, та с. Каскада. Освіта у місті забезпечувалась лише початкова. У 1905 р. було три початкових школи, однокласне міське прихідське училище на 80 учнів, Каскадська церковно-приходська школа на 30 учнів. Крім того, ще було двокласне міське училище або так звана вища початкова школа з 5-ти річним строком навчання на 160-180 учнів. На усі ці навчальні заклади було лише 10 учителів.

7 грудня 1908 р. відкрито Новоушицьку ремісничу школу для підготовки спеціалістів ковальсько-слюсарної та столярно-токарної справи. Перший випуск зі школи в 1913 р. складав 14 осіб. Початок середньої освіти на Новоушиччині започатковано відкриттям гімназії у 1915 р., навчання в якій здійснювалося на платній основі.

Станом на 1 липня 1910 р. в Новій Ушиці було 8 підприємств, на яких працювало 20 робітників – гільзова фабрика, цегельний завод, паровий млин, три водяних млини, два заводи мінеральних вод, а у 5 ремісничих закладах працювало 146 осіб. Міський бюджет на 1909 р. становив 23527 рублів 68 копійок. З медичних закладів працювали міська амбулаторія, земська лікарня на 20 ліжок (збудована в 1908-1909 роках), одна приватна аптека і три аптекарські магазини.

Для селян тоді характерним було безземелля і мало-земелля. За статистичними даними 1905 р., на душу населення в повіті припадало по 0,71 десятини при середньому показнику по губернії 5 десятин, тоді як найбільші землевласники на Новоушиччині в 1911р. графиня Тишкевич М.Г. володіла в повітовому центрі і навколишніх селах 4259 десятинами землі; Дурач Р.М. – 548 десятинами; Вільчевський М.М. – 380 десятинами.

Не обійшли стороною Новоушиччину події Першої світової війни. Перед війною, у 1910 р. в Новій Ушиці був розквартирований 17-й Донський козачий генерала Бакланова полк, (командир полковник Тацин Степан Петрович), а з початком мобілізації із ополченців повіту створено окрему роту, яка брала активну участь у боях. Починаючи з перших днів війни у повіті з'явилися біженці із зони бойових дій, тому місцевою владою в адміністративному центрі було організовано тимчасовий табір для переселенців. Крім того, на громаду Ушицького повіту було покладено організацію шпиталю для поранених і табору для військовополонених

У перший же день перевороту в Петербурзі, 27 лютого 1917 року, ЦК РСДРП(б) звернувся з маніфестом «До всіх громадян Росії», в якому закликав до створення на місцях органів народної і революційної влади - Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вже в березні 1917 року в Новій Ушиці було створено із солдатів Раду депутатів, яка пізніше об'єдналася з Радою солдатських депутатів місцевого гарнізону.

В цілому, ідеї соціалізму і революцій мляво захоплювали уми переважно селянського прошарку населення повіту. Характерно те, що на Новоушиччині в той час навіть не діяла, досить таки активна в губернії, громадська організація «Просвіта». Свою активність проявляли лише ті особистості, які волею долі були втягнуті у загальноукраїнські процеси: брали участь у бойових діях Світової війни, виїжджали на тимчасові роботи у великі міста, а потім поверталися; кого силоміць мобілізували до різних військових формувань і таке інше.

Під час визвольних змагань 1917-1921 рр. Новоушиччина знаходилася у центрі бойових дій, через територію району велися наступи на такі стратегічні населені пункти як Бар,

Могилів-Подільський, Жмеринка та Дунаївці, Зіньків, Кам'янець-Подільський. Протягом 1919-1920 рр. бойові дії проводила 3-я Залізна стрілецька дивізія Армії УНР під командуванням генерал-полковника Удовиченка Олександра Івановича, штаб якої періодично базувався у Новій Ушиці. Малі сутички між підрозділами проукраїнських сил та більшовицькими підрозділами 45-ї радянської дивізії траплялися часто, а основні бої на території району в цей час відбулися: біля с. Заміхів, на лінії Струга-Вільховець та між селами Дурняки (тепер Любомирівка Новоушицького району), Балабанівка і Вербовець (Муровано-Куриловецького району).

Варто також зазначити, що восени 1919 р. начальником залоги Нової Ушиці була досить знакова фігура в тодішньому українському війську – полковник Армії УНР Шулай Михайло Мусійович, який надав поштовх для просування ідей українізації серед інтелігенції краю.

Протягом 1917-1921 рр. на території України постійно створювалися нові або трансформувалися старі повіти, волості, сільради. Урядом Директорії був прийнятий закон «Про організацію адміністративної влади в місцевостях, звільнених від більшовицької окупації», згідно з яким Україна була поділена на дві області – Західну і Східну. Кам'янецька губернія у складі дев'яти інших входила до складу Східної області, столицею якої був Київ, а пізніше – Вінниця й Кам'янець-Подільський. Крім того, Михайлом Грушевським було розроблено концепцію нового адміністративного устрою. За Законом «Про поділ України на землі» територію держави було розділено на 32 землі, зокрема на Болохівську, Волинь, Погорину, Побужжя, Поділля тощо.

У внутрішньому суспільному житті Новоушищини період з 1917 р. по 1921 р. характерний невеликими виступами селян та розгулом на території краю бандитизму й пограбувань, що було спричинено різними безчинствами зі сторони воюючих військових підрозділів. Населення сіл і містечок було в основному зосереджено на побутових проблемах, тому особливого поступу в суспільному житті, культурі, охороні пам'яток не було. Хоча правові документи стосовно цих аспектів суспільного життя поступали регулярно, особливо після того, як з по-

дільськими пам'яткоохоронцями почав активно співпрацювати Микола Федотович Біляшівський – директор Національного музею в Києві, автор проекту першого закону Української республіки про охорону пам'яток історії, культури і мистецтв 1918 р. І вже незабаром після аналізу стану справ у охороні культурної спадщини, зважаючи на тодішню політичну і соціальну обстановку, було прийнято рішення розіслати на місця обіжники, в якому повітовим комісарам надавалися додаткові пояснення та інструкції щодо пам'яткоохоронних заходів. Зокрема, їм пропонувалося «через учителів оповістити населення, що всі старовинні речі: картини, книжки, документи, посуд мають велику цінність і повинні зберігатися, доки їх не викупить держава». Комісія реально не могла впливати безпосередньо на тодішній стан справ, тому було вирішено проводити роз'яснювальну роботу серед населення «про шкоду для української державності від нищення архівних пам'яток».

Більшовицька влада також робила спроби навести у цьому свій порядок. Так, 16 квітня 1919 р. виходить розпорядження Подільського губернського ревкому «Про охорону пам'ятників старовини і мистецтва», в якому дається розпорядження уїздным ревкомам вжити заходів для «сохранения библиотеки - исторических памятников и предметов искусства». Та цей наказ важливої ролі не зіграв, пам'ятки культури й далі розграбовувалися та продавалися, після чого потрапляли за кордон або у приватні колекції. Тому в світлі політики владної вертикалі 7 березня 1922 р. виконавчий комітет Ушицького повіту видає наказ, яким зобов'язує населення здавати в «історичну комісію» всі старовинні речі та повідомляти про найдені пам'ятки старовини. Ці предмети конфісковувалися і дуже часто опинялися у руках контрабандистів, лише частина їх ставали музейними експонатами українських культурних закладів.

Після повного встановлення радянської влади Новоушичина розвивалася в тому ж напрямку, що і всі повіти Подільської губернії. В 1921 р. виникли перші кооперативні об'єднання, які входили до системи споживчої кооперації. Для кращого обслуговування селян під час сільськогосподарських робіт було створено 34 майстерні, в яких працювало 135 ковалів, 65 слю-

сарів та 96 теслярів. У цей же рік у повіті виникають колективні господарства. Одними із перших було створено радгосп в с. Песець і комуну в с. Калюс. 30 травня цього ж року організовано першу повітову економічну раду, яка розробила єдиний господарський план повіту.

Особливістю колективізації на Новоушиччині було те, що вона відбувалася швидшими темпами, ніж в усій країні. На 1 жовтня 1928 р. в районі було 14 колгоспів, які об'єднували 1,5 % (85 % з них були незаможними) з усіх селянських господарств.

Електрифікація повіту розпочалася у жовтні 1922 р., коли в Новій Ушиці було збудовано і здано в експлуатацію міську електростанцію. Але районна електромережа розвивалася дуже повільно і масова електрифікація населених пунктів Новоушиччини розпочалася лише з 60-х років ХХ ст.

1 лютого 1922 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет видав постанову «Про адміністративно-територіальний поділ України», завданням якого було розроблення плану нового районування України. У травні 1920 р. територія держави була поділена на 12 губерній, зокрема на Волинську і Подільську. Центр Подільської губернії знаходився у Вінниці, а Волинської – у Житомирі. У межах сучасної Хмельниччини виокремлювалися Ізяславський, Кам'янецький, Летичівський, Полонський, Проскурівський, Старокостянтинівський та Ушицький повіти. У серпні 1922 р. було заборонено самовільно змінювати межі губерній, повітів і волостей, а в жовтні встановлено основні принципи поділу республіки.

У повіті в цей час нараховувалось 6 радгоспів, 12 прокатних пунктів, які виділяли для селян плуги, борони, насіння. Населення цієї адміністративної одиниці обслуговували: 10 агрономів, 7 фельдшерів, 2 садоводи. У звіті повітового земельного відділу за жовтень місяць поточного року вказувалося, що колгоспів і комун у повіті – 13, ремонтних майстерень – 12.

На початок 1922-1923 навчального року в Новій Ушиці працювало 5 шкіл, з них дві семирічки. 1 жовтня 1922 р. розіслано циркуляр про відновлення в повіті роботи з ліквідації неписьменності, створення волосних та сільських комісій лікнепу.

12 березня 1923 р. замість 102 повітів і 1898 волостей в Україні було утворено 53 округи і 706 районів. Територія сучасної Хмельницької області поділялася на три округи: Кам'янецький (17 районів), Проскурівський (16 районів) та Шепетівський (14 районів). Округи були приблизно удвічі більшими за повіт.

На зміну волостям прийшли райони, які стали однією з основних адміністративно-територіальних одиниць і утворювалися з однієї або кількох волостей. Реформа 1923 р. була завершена у 1925 р. ліквідацією губерній та переходом до триступеневої системи управління (округ – район – сільська одиниця).

В 1924 р. Нова Ушиця отримала статус селища міського типу.

В 1929 р. на базі колишньої профтехшколи утворився Новоушицький технікум механізації сільського господарства, а уже в 1932 р. він провів свій перший випуск техніків-механіків.

У 1929 р. на території району діяло 34 земельні громади, працювало 7 сільбудів, 19 хат-читалень, 40 загальноосвітніх шкіл (з них 3 семирічні, решта початкові), підпрацівників – 97 осіб (з них із вищою освітою – 16).

Навчанням було охоплено 3660 дітей шкільного віку із загальної кількості 6516, тобто 56 %.

У 1930 р. було ліквідовано округи. Система управління стала двоступеневою: район – центр. 27 лютого 1932 р. на шостій позачерговій сесії ВУЦВК прийнято постанову про перехід на триступеневу адміністративно-територіальну систему: район – область – центр. Тоді в Україні було утворено п'ять областей: Дніпропетровську, Харківську, Київську, Одеську та Вінницьку, до якої і входила територія Хмельницької області (всього в області нараховувалося 71 район, 36 міських і 5008 сільських поселень). У лютому 1931 р. проводиться укрупнення окремих районів, зокрема, Новоушицький район було об'єднано з Миньковецьким. Кількість населення збільшилась до 89294 чол. У районі діяло 7 агрокушів, працювало 8 молочних, 7 вівчарських, 4 кролівничих і 12 свинарських ферм, 5 плодоовочевих, 3 тютюнових сушарки, 3 цегельні заводи.

У травні 1935 р. в західній частині Вінницької області було створено прикордонні округи і райони – Кам'янецький (9 районів: Дунаєвецький, Кам'янецький (міський), Миньковецький, Новоушицький, Орининський, Смотрицький, Солобковецький Староушицький і Чемеровецький). 22 вересня 1937 р. постановою ЦВК СРСР Вінницьку область було поділено на Вінницьку та Кам'янець-Подільську, а Кам'янецький, Проскурівський і Шепетівський прикордонні округи були ліквідовані. Усі райони сучасної Хмельниччини ввійшли до Кам'янець-Подільської області. У травні 1941 р. обласний центр був перенесений до м. Проскурова. З того часу район постійно у складі Кам'янець-Подільської (нині - Хмельницької) області.

Як зазначалося вище, першим промисловим об'єктом післявоєнного відбудовного періоду в Новій Ушиці стала Новоушицька електростанція потужністю 75 кіловат. В 1927 р. засновано плодоконсервний завод і хлібопекарню. В 1930 р. утворено машинно-тракторну станцію (МТС), а в 1933 р. пущено в дію маслозавод.

В 1938 р. на базі Новоушицької МТС створено автоколо-ну, яка пізніше перетворилась на автопідприємство. Крім того, в Новій Ушиці в 1940 р. працювали такі підприємства кооперативної промисловості: швейна артіль ім. Першого травня, артіль для ремонту взуття «Форпост», меблева артіль «Пила», харчова артіль «Рекорд». У них було зайнято 234 робітники, випущено продукції на суму 27014 крб.

Період 1933-1940 рр. приніс великі втрати для культурної спадщини району, адже в Новоушицькому районі, як і у всій державі Рад, почалося гоніння на релігійні громади, масове закриття і знищення храмових споруд. Так, були зруйновані церкви у с. Дурняки (Любомирівка), Іванківці-Хребтіївські, Слобідці-Кучанській, Новій Ушиці, Рудківцях та ін. Багато храмів перетворено на складські приміщення, елеватори тощо, що призвело до втрати автентичності пам'яток. Начиння з них вивозилося, продавалося, а іноді селяни забирали собі на збереження додому.

У період Другої світової війни територією району пройшли лише передові частини Вермахту, а повну окупацію Новоушич-

чини здійснив другий ешелон нацистських військ, сформований із угорських та румунських підрозділів. За наказом Гітлера, вся окупована територія поділялася на рейхскомісаріати, які ділилися на генеральні округи (округ), а генеральні округи – на округи (округа). Поділля ввійшло до рейхскомісаріату «Україна», західною в ньому була генеральна округа Волинь-Поділля, у складі якої перебувала Кам'янець-Подільська область, що складалася з 9 округ, або гебітскомісаріатів: наш район відносився до Дунаєвецької округи.

У першій половині липня 1941 р., користуючись слабкістю окупаційної адміністрації, в селах району представниками ОУН було створено осередки української влади. На місця прибули представники цієї організації, які проводили збори громад, проукраїнську агітацію тощо. І варто сказати, що зі своєю роботою посланці чудово справлялися: всюди діяли очільники громад, які поступово налагодили суспільне життя в окупації. Після проголошення 30 червня 1941 р. у Львові Акту створення Української держави, 3 липня 1941 р. представники німецької влади чітко заявили, що Гітлер виступає рішучим противником проголошення окремої держави – України. Відразу ж почалися арешти представників українських націоналістів на всій окупованій території, але на Новоушиччині українська влада протрималася майже до кінця липня, допоки в районі не з'явився підрозділ німецької жандармерії.

Воїни і активісти ОУН, об'єднавшись в один загін, почали відступ у напрямку Дунаївців. У районі с. Катеринівка (тепер Дунаєвецького району) окупанти цю групу наздогнали й оточили. Загін українських повстанців забарикадувався в одній із хат на околиці села і зайняв там оборону. Німці понесли значні втрати в цьому бою, а для того, щоб розправитися з бійцями ОУН, на підмогу своїм воякам привезли вогнемет, за допомогою якого було підпалено хату. Всі українські патріоти у цьому бою загинули.

Та на цьому злочини німецьких нацистів не закінчилися. У період окупації на території району ними були створені гетто, куди було загнано все єврейське населення. За 1941-1942 рр. фашистами й шуцманами знищено 3222 особи єврейської

національності, з них – 562 дитини. Забрано на каторжні роботи в Німеччину 5237 чоловік. Окупація краю тривала до 28 березня 1944 р.

З фронтів війни не повернулося понад 5 тисяч жителів району.

Після Другої світової війни було відновлено довоєнну адміністративно-територіальну систему. У грудні 1962 р. владою проведено нове укрупнення районів, яких у Хмельницькій області нараховувалось уже 10. Новоушицький район був включений до складу Дунаєвецького району.

4 січня 1965 р. відновлено ряд ліквідованих районів, серед них і Новоушицький, але тепер до нього відійшла частина сіл колишнього Віньковецького району.

У 1966 р. відновлено Віньковецький район, а Новоушицький район утвердився в своїх сучасних межах.

Отже, Новоушиччина протягом усього часу розвивалася у загальних тенденціях поступу всього суспільства в Україні. Але як і інші регіони, Новоушицький район мав свої особливості розвитку.

В економіці до 1914 р. прогресу сприяла наявність судноплавної водної артерії – річки Дністер, специфіка ж кліматичних і природніх факторів надавала поштовх для розвитку тут садівництва і огородництва, а наявність викопних мінералів посприяла експорту виробів з них за кордон. Так, подорожуючи Поділлям та порівнюючи наш край з Полтавщиною і правим берегом Дністра, відомий археолог і етнограф Катерина Мельник у своїй роботі «Подорожні нотатки Поділля» відзначала, що населенні пункти лівобережжя річки виглядають набагато розвинутішими і багатшими, як підтвердження цьому можна привести прислів'я, яке побутувало у XIX – початку XX ст. на Буковині: «На Поділлі з ковбас кілля».

У період «постреволюційних потрясінь» специфіка розвитку змінилася у зв'язку із політикою радянської влади у напрямку централізації. Новоушиччина поступово перетворилася на аграрний регіон, що спричинило його повну дотаційність і спонукало до міграції працездатного населення краю до економічно розвинутіших регіонів держави, а це призвело до по-

гіршення демографічної ситуації в районі. І ще однією із причин погіршення суспільного розвитку Новоушиччини варто зазначити й пережиті населенням краю більшовицькі репресії та голодовки у 20-х і 30-х роках ХХ ст. та два жакливі голодомори 1932-1933 рр. і 1946-1947 рр.

4. Містобудівна, архітектурна і мистецька характеристика краю.

Архітектурне мистецтво Новоушиччини формувалося, як і у всій Україні, протягом тисяч років. Але характерна забудова й планування населених пунктів у типових подільських елементах почала проявлятися у другій половині ХVІІІ ст., разом із закінченням формування українців як нації.

Будівлі того часу в населених пунктах староства були в основному дерев'яними, це стосувалося як сільських хат, так і сакральної архітектури.

Тяга до використання будівельним матеріалом дерева мала своє пояснення, адже населені пункти краю часто піддавалися нападам і руйнуванням з боку татар, а дерев'яну споруду було легше відновити та й матеріалу на той час було достатньо. Лише з другої половини ХVІІІ ст. у містах і містечках краю починають з'являтися кам'яні споруди, переважно якими були будівлі палаців та сакрального призначення.

Планування населеного пункту проходило в основному навколо прокладених однієї або двох довгих вулиць, від яких у сторони відходили невеличкі вулички. Центр поселення формувався або майданом з невеличкою сільською інфраструктурою, або храмом, який здебільшого ставили на узвишші в селі або край нього. Більшість церков були порівняно добре ізольовані від решти будівель для забезпечення їх цілісності у разі пожежі. У деяких випадках біля храму був і цвинтар із простими кам'яними або дерев'яними хрестами на могилах. Ділянка навколо церкви часто була обгороджена тином або дерев'яним парканом. Цей архітектурний ансамбль доповнювала дерев'яна дзвіниця з різною кількістю дзвонів, які також різнилися між собою за вагою.

Особливим типом містобудівного планування відрізнялися села і містечка краю, де домінантою була палацова споруда. Центральна (в'їзна) дорога прокладалася до центру села, де на узвиші стояв палац, поруч із ним розбивався ландшафтний парк, центральна частина якого прикрашалася природною або штучною водоймою. Далі домінантну частину поселення формували один або декілька храмів із невеликими майданами біля них, які використовувалися громадами для різного роду заходів.

Появі селянської хати, такої як оспівана в українських піснях, треба завдячувати ХІХ століттю. Саме в цей час виробилася типова естетика будівництва й декору сільського житла. Українська хата в уяві українців – усталене і ясно окреслене поняття зі своїми формами, конструкціями й матеріалами. Об'ємно-просторова композиція традиційної будівлі проста та лаконічна. Художньої виразності житло набувало завдяки використанню різноманітних прийомів пластичної обробки солом'яних дахів і традиційного стінопису, який доповнював, підкреслював конструктивні особливості споруди, надавав оселі естетичної завершеності. Стіни будувалися на підвалинах (великій дубовій чи просмоленій сосновій колоді) або на неглибокому кам'яному фундаменті, в основному в зруб, рідше за допомогою каркасної техніки, ззовні і з середини їх обмащували глиною.

Будинки закладалися з одно- дво- чи трьохкамерним плануванням: на вході розміщувалися сіни, далі простір формувала комора, в обидва боки від входу розміщалися кімнати, одна з яких називалася «чистою». У господарській кімнаті (хатині) розміщувався мисник, піч і до неї прибудована грубка з плитою. До чільного фасаду прибудовувалася призьба, яка могла бути висотою до 65 см і шириною близько 35-40 см. Крім декоративного вона мала і функціональне значення – «зони відпочинку».

Найпростіше оздоблення фасадних (передньої та бічної) хатніх стін – фарбування у світлі кольори, – у чистий білий колір. Після побілки ззовні та всередині житла кольоровим обрамленням розмежовували просторові рівні, розділяли площини, підкреслювали конструктивні особливості, окремі деталі споруди. Призьбу фарбували здебільшого в насичений чорний,

сірий або коричневий колір. Чи не найуживанішим на Поділлі був жовто-вохристий, синій або червоний колір.

Популярним був розпис екстер'єру та інтер'єру хати. Ним у середині хати прикрашали стіни, піч, стелю, двері, глиняну долівку. При цьому зберігалися художні засоби, подібні до тих, що використовувалися при оздобленні зовнішніх стін. Основне орнаментальне малювання світлиці зосереджене біля покуті та на печі – двох діагонально розташованих сакральних центрах хатнього простору. На зовнішній стіні хати акцентами для розмальовки був простір навколо дверей, вікон, також розмальовувався простір між вікнами і фриз. Особливістю Поділля було те, що розмальовували навіть такі будівлі як хліви, курники та інші, але переважно тільки зі сторони вулиці. Рисунки з розпису виконувалися імпровізовано, без нанесення попередньо ескізу, рідше використовувалися трафарети або штампи. Фарбу виготовляли з природніх компонентів (відварів цибулиного «лушпиння», лободи, червеця та ін.), кольорових глин, пізніше використовували синьку і хімічні фарби. Для того, щоб фарба була стійка до погодних умов і перепадів температур до неї додавали яєчний жовток або молоко. Такого малюнку нанесеного на стіну вистачало на 5-8 років, після чого наносився інший сюжет або поновлювався старий.

Окрему роль відводили сволоку в «чистій хаті», він мав, крім функціонального, ще й сакральне значення. Часто на ньому вирізалися написи: увіковічнювався господар, який побудував хату, вирізався хрест, прописувався текст, який мав ритуальне значення. Зафіксовано такий балок у с. Ставчани, на якому, в нижній частині було вибито хрест і дату «1848», а на чільній стороні зроблено напис: «Волею святых благословением Троицы соорудил дом сей Иаков Василий Гвоздюк». Такий сволок у народі називали «поливаним», через те, що його постійно натирали машинним маслом або олією.

Розміщення господарських будівель коло хати дотримувалося принципу цільності і функціональності, але й тут велику роль грала естетика. Тому, саму хату часто орієнтують так, щоб переднім фасадом була направлена на південь, відповідно до цього розміщували нежитлові приміщення. До житлового

приміщення примикає досить обширне подвір'я, по периметру якого розміщені стайні для коней і великої рогатої худоби, хліви, шопи для сільськогосподарського знаряддя і возів, стодола з током, погріб або господарська яма (кагата), кошниці, курники, і характерна для Новоушиччини сушарка для фруктів (лозня).

Присадибна ділянка, зазвичай, обносилася ровом (окопом), поверх якого густо насаджувалися дерева, або робився плетений тин (пліт) горизонтального чи вертикального спрямування, рідше по периметру межі зі сторони вулиці встановлювався грубо отесаний камінь, поставлений на ребро, ще рідше робилися огорожі із неотесаного ракушняка способом сухої кладки. Тобто, матеріал та форма огорож значною мірою обумовлювали локальність художнього вирішення садиби з боку вулиці. Велика роль у плануванні забудови двору відводилася воротам і хвіртці, які були своєрідним маркером достатку того чи іншого господаря. Їх робили з дерева, орнаментуючи й прикрашаючи відповідно до своїх естетичних смаків. Стовбці, на які вішалися ворота чи хвіртка, виготовляли з цільного тесаного каменю, обробляючи його так, щоб він був схожий на «чуру» чи «вора», які за язичницькими віруваннями наших предків мали охороняти сім'ю від «злого ока».

Особливістю відрізняється сакральна архітектура. XVII ст. ознаменувалося появою чергового стилю в мистецтві будівництва – бароко, яке досягло свого розквіту у XVIII ст. В основу забудови були покладені художньо-конструктивні принципи храмів Київської Русі. Візантійські та вірменські кам'яні церкви, перенесені на українську територію у формах, що склалися, послужили прототипом для дерев'яних церков й отримали широке розповсюдження. Новий матеріал – дерево – ставив перед українськими зодчими нові конструктивні завдання, які вони вдало вирішили. У результаті дерев'яні сакральні споруди отримали в Україні цікаві та оригінальні архітектурні форми.

Південно-руські старовинні дерев'яні храми були за формою різноманітними.

Типова подільська церква складалася з трьох зрубів, що прилягали один до одного та розташовувалися в ряд із заходу на схід. При цьому середній зруб і в плані, і у висоту отримав

найбільший розвиток. Кожен зруб був перекритий самостійною главою. Отже, в плані церква одно – трибанева, а конструктивно одно – триглава. Немоżliвість створити круглу баню та прагнення збільшити висоту церкви змусило на основні чотирикутні зруби поставити інші, зменшені, зі зрізаними (у формі вісімки) кутами, відділяючи перекриттям один зруб від іншого. Іноді цей прийом повторювався, і тоді у складному та закінченому вигляді церква набувала форми з'єднання трьох, поставлених у ряд, багатоярусних споруд у вигляді башт, які стрімко піднімалися вгору. Багатоярусність часто підкреслювалася так званим «опасанням» – особливим навісом, який оточував всю церкву по нижньому зрубів.

Взагалі, для Новоушиччини типовою була саме триглава церква з високими основними зрубів і добре розвинутими на них восьмигранниками. Переважно церкви будували з дерева, частіше вони стояли на кам'яній основі, інколи – на підвалинах. За матеріал слугували дуб, липа, сосна. Окремо біля храму ставилася дерев'яна дзвіниця, яка вкривалась гонтом. Побудовано такі храми зокрема, в 1735 р. в с. Балабанівка – Церква Різдва Богородиці, Церква Св. Онуфрія зведена у 1768 р. в с. Гарячинці, Церква Св. Іоана Богослова в 1799 р. – у с. Жабинці, церква Св. Михайла збудована у 1784 р. у с. Заборознівці та інші. Та в той же час дерев'яні храми споруджувалися й одноверхі. Вони мали перекриття бічних зрубів зі звичайним дахом з фронтонами, тоді як баня була невисокою і малорозвинутою. Всі ці церкви стояли на кам'яній основі, стіни зводилися в зруб, а під час будівництва застосовувалось шалювання, як засіб підкреслення величчч споруди і стремління до Бога. Сукупність цих засобів будівництва створювало свій неповторний стиль Подільського дерев'яного храмубудування. Прикладом могла слугувати церква Св. Георгія, збудована у 1754 р. у с. Струга і яку розібрали у 1854 році чи церква Св. Дмитра в с. Заміхів, зведена у 1740 р. дерев'яною, одноверхою з гонтовим дахом.

Після 1802 р., коли українцям було заборонено будівництво церков «малоросійського типу», в Ушицькому повіті почали активно будуватися кам'яні церкви і перебудовуватися дерев'яні в типових для Російської імперії проектах. Так, церква Св. Па-

раскеви у с. Вільховець була дерев'яною триверхою, через поганий стан у 1840 р. вона була розібрана, нова церква збудована у 1840-1844 рр. біля старого місця – кам'яна одноверха, разом з дзвіницею (церква збереглася і діє), у с. Тимків дерев'яна церква збудована у 1709 р., розібрана у 1855 р. нова церква Св. Іоана Богослова споруджена у 1856 р. кам'яною (збереглася до наших днів) та багато інших мали таку ж долю як і ці дві споруди. Більшу кількість цих храмів у період «войовничого атеїзму» було закрито і зруйновано.

Частину архітектурної спадщини складають костьоли. З історичних джерел нам відомо, що на території району було побудовано католицькі храми зокрема, у Новій Ушиці (зруйновано); костюл Яна Непомука с. Заміхів, який зведено у 1749 р., на його місці новий кам'яний костюл споруджено у 1808 р.; костюл Всіх Святих збудовано в 1814 р. у с. Струга, ще один католицький храм почали будувати у містечку Калюс, але його незакінчену споруду було віддано православним і у 1810 р. висвячено, як церкву Св. Михаїла.

Перша половина XVII ст. – важливий етап розвитку різних видів мистецтва в Україні. Яскраві національні риси втілено, зокрема, в різьбленому обрамленні ікон та іконостасів. Створення останніх вимагало великого таланту й неабиякої мистецької підготовки, адже в них поєднувалися живопис, архітектура й декоративне різьблення. У період XVIII ст. про власних майстрів іконопису на Новоушиччині відомостей не збереглося. Іконостаси цього періоду до району завозилися в основному з м. Перемишля, де діяла одна із найяскравіших художніх шкіл іконопису. XIX ст. ознаменувалося тим, що всі реставровані та побудовані церкви оснащувалися іконами, привезеними із Санкт-Петербурга. На сьогоднішній день такі іконостаси збереглися у селах Струга, Джурджівка та Іванківці. Поруч із такими високохудожніми витворами існував кустарний промисел, де ікони малювали «на продаж».

Особливо таке заняття було розповсюджено серед старообрядників, які через те, що їм в результаті царської реформи 1861 р. не надано земельних наділів, змушені були заробляти кошти на прожиття таким чином.

Кам'яна цивільна архітектура мала свій початок у ХІХ ст. з будівництва житлових та «прибуткових» приміщень. Тогочасні містечка в кінці ХІХ на початку ХХ ст. втратили своє економічне значення як міста і фактично перетворилися на села. Типово для таких населених пунктів те, що там збереглися містечкові будинки: торговельні (для розміщення крамниць і лавок) та своєрідних корчм («заїздів»). Такі будинки розташовувалися, зазвичай, на площах або шляхах, на вузьких, дуже дорогих в умовах містечка земельних ділянках. Прикладом може служити забудова торговельної площі у смт Нова Ушиця. Близьке розташування, для зручності, до торговельної площадки зумовило облаштування входів із причілкової сторони, на причілку знаходився ганок чи широке піддашшя.

Крамниці розташовувались з короткого боку будинку, займаючи всю його ширину, а житлові кімнати з окремими виходами на садибу – з довгого. У деяких було анфіладне або коридорне планування. Зовсім іншого планування були «заїзди». Якщо такий будинок видовжений, то по центру влаштовувався широкий коридор, куди можна було заїхати возом. При великій площі будинок-заїзд робили П-подібним із внутрішнім розташуванням двору. Від вулиці двір відокремлювався високою брамою з дашком.

Окремо варто відзначити некомерційне житлобудування, яке було розповсюджене переважно в колишніх містечках. Такий будинок був дуже довгий і своєю вузькою стороною виходив на вулицю. Вздовж всієї будівлі, посередині чи збоку, був довгий проїзд або прохід, що вів у внутрішній двір за будівлею. З боків проходу були розміщені житлові та господарські приміщення. Хоча план таких будівель був наближений до модних тоді європейських стилів мурованого будівництва, все ж у зовнішніх формах збереглися риси «народної творчості». Майже всі входи в них оздоблювалися портиком з ордерами, а дахи були зазвичай добре розвинуті, часто у двох кондигнаціях і «заломлені», з досить розвинутим фронтоном.

Міжвоєнний період з 1921 р. по 1941 р. відзначився невеликими забудовами приватного сектору та деяких промислових об'єктів, таких як Новоушицька електростанція, технічні

майстерні, токи тощо. Для нього характерне використання радянською владою «експропрійованих» у місцевого населення об'єктів і адаптація їх до нових умов експлуатації.

У Другій світовій війні на території району не відбувалося значних бойових дій, які би призвели до значних руйнацій, тому 50-ті роки пройшли без масової відбудови архітектурної спадщини. Лише в 60-х роках XX ст. в районі розпочалося інтенсивне будівництво приватного сектору, промислових об'єктів та об'єктів суспільного значення. У 1986 р. в Новій Ушиці збудовано нове 4-поверхове приміщення районної лікарні на 240 ліжок, де розмістились приймальний pokій, швидка допомога, дитяче, хірургічне, гінекологічне, пологове відділення. Крім цього, є терапевтичне відділення, неврологічне, інфекційне, стоматологічне, двохповерхове приміщення районної поліклініки й приміщення міжрайтубдиспансера.

У селах району будувалися приміщення сільськогосподарського призначення, заклади культури й освіти. Та все ж таки не створювалася ефективна інфраструктура, яка стратегічно могла би посприяти припиненню масової міграції трудового населення з території району, що призводило і, врешті – решт, призвело до занепаду сіл Новоушиччини.

На жаль, цей період ще відзначається і великими втратами у сфері архітектурної спадщини. Поступово розпочалася руйнація будинків навколо ринкової площі у Новій Ушиці та самовільна реставрація пам'яток, що призвело до втрати автентичності більшості із них. Як приклад можна навести будівлі в смт. Нова Ушиця по вул. Подільській, 15, 18 і 24, у с. Губарів – приміщення корчми і т. д.

Як ми бачимо, на території краю за весь час його історії не було великих населених пунктів, які би могли формувати великий архітектурний і мистецький спадок, однак ми на теперішній час маємо досить потужну спадщину зі сакральних споруд, забудову центру смт Нова Ушиця, сіл Вільховець, Заміхів та палацові споруди у селах Отроків, Глібів, Цівківці, Хребтіїв.

*І. Петраш
С. Маярчак*

Джерела та література:

- А.В. Олейников. Захвачены в бою. Трофеи русской армии в Первой мировой. URL: <https://coollib.com/b/322945/read>
- Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області: Монографія / О. Білецька. – Одеса: Астропринт, 2004. – 416 с.
- Білецька О.В. Еволюція давньоруських міст Пониззя в другій половині XIV-XV ст. / О.В. Білецька // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. / Відп. ред. проф. Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.1. – С. 175–184.
- Бойовий порядок та розподіл російських військ Південно-Західного фронту у серпні–вересні 1914 р. // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. – Кн.2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. С. Великочий, В. Ф. Верстюк, О. І. Гуржій, О. В. Добржанський, І. А. Коляда, М. В. Кугутяк, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко (заст. відп. ред.), В. М. Литвин, О. С. Онищенко, Р. Я. Пиріг, О. П. Рєсєнт (відп. ред.), О. С. Рубльов, В. Ф. Солдатенко, Ю. І. Терещенко, О. А. Удод, В. В. Шевченко, О. Ю. Кирієнко (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2015. – 800 с.
- Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 208 с.
- Винокур І.С. Черняхівська культура: витoki і доля/ За редакцією С.В. Трубочанінова. – Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіюм, 2000. – 376 с.
- Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Бойко Ю.В. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 г. // НА ІА НАНУ. – 1963/29. – 12 с.
- Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1964 г. // НА ІА НАНУ. – 1964/41. – 13 с.
- Винокур И.С., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях в 1969-1970 гг. // НА ІА НАНУ. – 1969-70/55. – 30 с.
- Винокур И.С. Работы Подольской экспедиции / И.С. Винокур // АО 1970 г. – М.: Наука, 1971. – С. 295–296.
- Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 2. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1848-1858. – 284 с.
- Галицько–Волинський літопис// За редакцією М.Ф. Котляра. К., Наукова Думка, 2002. – 403 с.

- Генерал-полковник Армії УНР Олександр Удовиченко учасник боротьби за незалежність України у XX столітті. URL: http://narodna.pravda.com.ua/nation/4f3ff6abe1d7e/view_print/
- Губернии Малороссийские и юго-западные : [Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская] //Волости и важнейшие селения Европейской России : По данным обследования, произведенного стат. учреждениями М-ва вн. дел : Вып. 1 – 8. – СПб. : Центр. статист. комитет, 1880 – 1886. – 8 т.
- Гульдман В.К. Справочная книга Подольской губернии. – Камянець – Подольский., 1888. – 678с.
- ДАХО, 1993. – 62 с.
- Жарких М.І. Храми Поділля http://www.pslava.info/XmelnyckaObl_NovaUshycjaRn,11628.html.
- Ігор Старенький. Участь місцевих органів самоврядування в охоронні пам'яток на території Поділля в добу української революції 1917-1920 р.р. / Формування та діяльність місцевих державних адміністрацій та самоврядування в період Української революції 1917-1920 рр.: матеріали круглого столу, м. Кам'янець-Подільський, 2 липня 2015 р.– Кам'янець-Подільський, 2015. – с. 69 – 74.
- Інформація про реквізиції, грабунки і настрої населення в Ушицькому повіті//Поділля і Південно – Східна Волинь в роки Української революції (1919 – 1921) і повстанського руху під проводом Я. Гальчевського (1921 – 1924): збірник документів і матеріалів. – Камянець – Подільський: ПП»Медобори – 2006», 2015. – 536 с.
- Історія Нової Ушиці: URL:https://uk.wikipedia.org/wiki/Жарких_М.І._Храми_Поділля http://www.pslava.info/XmelnyckaObl_NovaUshycjaRn,11628.html
- Історія Новоушиччини: URL: <http://bezogr.ru/istoriya-novoushichchini.html>
- К. Мельник. Путевые очерки Подолия// Киевская старина – т. 9, ч.2, 1884. – с. 359 – 391.
- Короткий нарис міської геральдики Поділля. – ІІ НАН України, Київ: 1994. – 106 с.
- Косміна Тамара Володимирівна. Сільське житло Поділля. Кінець XIX – XX ст. : історико-етнографічне дослідження / Тамара Володимирівна Косміна; відп. ред. Всеволод Іванович Наулко. – Київ: Наукова думка, 1980. – 191 с.
- Микола Крикун. З історії української козацької старшини другої половини 17 ст. Полковник Остап Гоголь// Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Том ССXXXIII. Праці Історично-філософської секції. — Львів, 1997. — с. 398-441.

- Нестуля О.О. Роль П.В. Клименка в організації охорони пам'яток Поділля за доби Директорії УНР// Духовні витoki Поділля: творці історії краю.- Хмельницький: Поділля, 1994. – с.307 – 309.
- Новоушицький район URL: http://www.nu-rda.gov.ua/index.php?pages=passport_ii
- Поділля і Південно – Східна Волинь в роки Української революції (1919 – 1921) і повстанського руху під проводом Я. Гальчевського (1921 – 1924): збірник документів і матеріалів.- Кам'янець – Подільський: ПП Медобори – 2006», 2015. – 536 с.
- Проскурів: минуле і сучасність. – Хмельницький: ДАХО, 1993. – 62 с.
- С. Єсунін. Незнане Поділля. – Городок, «Бедриків край», 2012. – 156 с.
- С.П. Маярчак. До історії колективізації Новоушицького району: URL: http://www.academia.edu/16915016/To_the_history_of_the_collectivization_of_the_Novoushytskyi_district_in_Khmelnyskyi_region
- Січинський В. Історія українського мистецтва і архітектури. Ч.І – Нью – Йорк, НТША, 1956. – 180 с.
- Т.В. Чухліб Є. Гоголь — полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України// Укр. іст. журн., 1997, № 1. – с. 94 – 103.
- Торчинська Н. М., Торчинський М. М. Словник власних географічних назв Хмельницької області. – Хмельницький: Авіст, 2008. – 549 с.
- Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сецинского. – Каменец-Плодольск, 1901. – 1267 с.
- Усна розповідь жителя с. Стара Гута Новоушицького району Петраша Володимира Никифоровича, 1921 р.н.
- Шудляк Н.О. Цілющі джерела – православні святині Хмельниччини// «Молодий вчений» № 9 (36) вересень, 2016 р. – с. 182 – 186.

II. Пам'ятки археології

1. Курганний могильник (археол.), с. Антонівка.

На південний захід від села в урочищі Могила в 1987 р. експедицією Кам'янець-Подільського педінституту відкрито групу із двох курганів. Насипи розміщені на підвищенні, задерновані.

Курган №1 віддалений від села на 0,5 км. Його висота – 2 м, діаметр – 27 м, вершина зрізана і становить в діаметрі 10 м. Курган споруджено із землі та каміння, яке в деяких місцях виступає назовні.

Курган №2. Знаходиться за 0,8 км на південний захід від кургану №1. Його висота – 3 м, діаметр – 40 м. На вершині є велика западина розмірами 8 x 10 м, в зеленому насипі проглядаються каміння.

Анатолій Гуцал

2. Поселення, ранній залізний вік (археол.), с. Березівка.

Розташоване за 2,3 км на південь-південний схід від села, в урочищі Колач.

Розміщене смугою на вигині плато, зі сходу обмеженого ярком, що спускається до каньйону р. Дністер. Обстежував на поч. 2000-х рр. С.О. Семенчук. На поверхні зораного поля знайдено кераміку раннього залізного віку та черняхівської культури. Розміри 150-200x500 м.

Сергій Маярчак

3. Поселення багат шарове, верхній палеоліт, енеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік (археол.), с. Березівка.

Поселення розташоване в 5 км на південь від с. Березівка, на північ частині центру затопленого с. Лоївці, нижче залишків цвинтаря. Сюди підходить дорога з Березівки до Лоївців. Більша частина уроч. Замок (Замковисько) затоплена. Залишки поселення на мисі між устьям затоки по р. Жорнавка та Дністром простежені по вузькій береговій смузі на протязі 50 м при ширині 8-10 м та висоті 0,8-1 м над рівнем водосховища, що вперше виявлено у 1993 р. під час розвідки Л.І. Кучугури. Берег тут підмитий на висоту до 1 м.

Знахідок на березі та у воді досить багато, але вони дуже обкатані. Біля уроч. Замок рівень водосховища піднято на 46 м та затоплено смугу шириною до 1,3 км. На поселенні зібрано окремі кремінні вироби доби верхнього палеоліту (23-16 тис. до н.е.), кремінні вироби та кераміку етапу В 1 трипільської культури (2700-2300 рр. до н.е.), Білогірцівської культури доби бронзи (1100-900 рр. до н.е.) та раннього залізного віку (1 тис. до н.е.).

Поселення було відкрите у 1927 р. – М.Я. Рудинським, обстежене СДЕ у 1968 р. та отримало назву «Пункт 42». Тут, на рівні третьої тераси, біля школи та клубу, було простежено сліди 20 трипільських площадок.

Поселення у 1978 р. було обстежене Дністровською експедицією ІА АН УРСР тут було простежено різночасові комплекси трипільської культури та досліджено житло з майстернею по обробці кременю. О.Г. Колесніков виділив на матеріалах поселення два комплекси: етапу В 1/2 (2700-2100 рр. до н.е.) та В 2 (2300-2100 рр. до н.е.) трипільської культури.

У 1993 р. поселення обстежила Л.І. Кучугура.

Ярослав Михайловський

4. Поселення, верхній палеоліт (археол.), с. Березівка.

Поселення розташоване в 4 км на південь від с. Березівка та в 0,2 км на північ від цвинтаря затопленого с. Лоївці. Поселення займає мис між лівим берегом гирла р. Жорнавка та Дністром. Мис круто сходиться до води та складений потужними пухкими покладами, що перерізані мережею нових та старих ярків. Один із них зветься Морашковатий; він йде від дороги Березівка-Лоївці до водосховища через ліс та перерізає поселення майже навпіл. Знахідки зібрано Л.І. Кучугурою у 1993 р. з прибережної смуги загальною довжиною до 0,9 км (враховуючи й затоку усті Морашковатого яру) при ширині 6-8 м. Подекуди простежено підмитий берег висотою до 1 м.

Під ґрунтом А (0-0,2 м) та підґрунтям В (0,2-0,5 м) простежується смуга лесоподібного палевого суглинку – 0,5-1 м, в якому на глибині 0,6 м від поверхні простежено культурний шар доби верхнього палеоліту (23-16 тис. р. до н.е.) у вигляді знахідок обробленого патізованого кременю. Частина поселення (верхня по течії Дністра) задернована, нижня вкрита лісом.

Вздовж ярків на верхній ділянці є багато кременю. На поселенні знайдено фосілізовані кістки викопних тварин (зокрема, трубчасті кістки мамонта), патінізовані кремінні вироби верхнього палеоліту. Можливо, саме звідси, за даними В.К. Гульдмана, на початку ХХ ст. часто надходили кістки великих викопних тварин. В 1968 р. поселення було обстежене СДЕ та одержало індекс «Пункт 43». О.П. Черниш назвав його «Лоївці П». Л.І. Кучугура обстежила його у 1993 р. та дала назву «Лоївці, ур. Морашковате».

Ярослав Михайловський

5. Курганний могильник (4), ранній залізний вік (археол.), с. Березівка.

Курганний могильник в уроч. Колач розташований на плато на висоті до 100 м над рівнем водосховища. Він знаходиться в 0,8 км на південь від с. Березівка та в 3,2 км на північний захід від цвинтаря, затопленого с. Лоївці.

За 0,5 км на захід від могильника проходить дорога Березівка-Лоївці. Могильник прилягає до лівого борту ярка-витоку глибокого яру Колач, що йде з плато до Дністра спочатку через поле, а потім через ліс. Яр зорієнтований по лінії північний захід-південний схід. Під час обстеження у 1993 р. Л.І. Кучугурою знайдено 4 кургани.

Курган 1: діаметр – 18 м; на поверхні є ями, чагарник, бур'ян.

Курган 2: діаметр – 27 м; на поверхні є ями, чагарник.

Курган 3: висота – 7 м, діаметр – 14 м; заріс бур'яном.

Курган 4: діаметр – 9,5 м; на поверхні кущі, бугор. Стоїть на правому боці ярка.

Навколо кургана знайдено вироби з кременю та кераміку раннього залізного віку (1 тис. до н.е.) та черняхівської культури (II-V ст. ст.).

Могильник відомий здавна. Мабуть, під час екскурсії по Дністру в 1893 р. Б.Б. Антонович саме тут знайшов речі скіфського часу. Кургани були обстежені Л.І. Крушельницькою, яка

нарахувала тут 10 насипів, більшість з яких була розорана. Три кургани мали вигляд куп каміння з чагарником. Було розкопано курган № 1 з кам'яним насипом та тілопальним похованням. За типом поховання та поховальним інвентарем комплекс датовано друга пол. VII – поч. VI ст. до н.е. Таким же часом Л.І. Крушельницька датувала й комплекс знахідок В.Б. Антоновича. В кургані було знайдено й черняхівське поховання (II-V ст.ст.).

Ярослав Михайловський

6. Поселення, енеоліт (археол.), с.Борсуки.

В околицях села знаходиться поселення трипільської культури (IV тис. до н.е.).

Віталій Гуцал

7. Поселення, ранній залізний вік (археол.), с.Браїлівка.

Поселення черняхівської культури зафіксовано за 1,5 км північно-східніше села, в урочищі Блюдо. Воно розкинулось на лівому березі надзаплавної тераси струмка Батіг. Розмірами 100 x 40 м.

Анатолій Гуцал

8. Поселення, енеоліт (археол.), с.Браїлівка.

Розташоване за 4 км на північний схід від центру села, в ур. Глойова Криниця, на правому березі струмка, лівої притоки р. Калюс. Виявив у 2005 р. С.П. Маярчак. Розміри 2000x100 м. На зораному полі знайдено фрагменти кераміки, дві крем'яні платівки і крем'яну скребачку з ретушу (передано до фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею).

Сергій Маярчак

9. Курганний могильник, ранній залізний вік (археол.), с. Бучая.

Розташований за 4,3 км на північний схід від села на полі біля лісосмуги, між лісовим масивом і перехрестям доріг Бучая-Песець і Отроків-Борсуки.

На полі, що раніше розорювалося, є три розкопані й один нерозкопаний кургани, розміщені неподалік один одного. Курган №1 розташований на відстані 50 м на захід від дороги Отроків-Борсуки і 250 м від дороги Бучая-Песець. Насип кургану в діаметрі складає 35 м, висота – 1,5 м. У центрі насипу викопана яма розмірами 10х8 м, завглибшки 1 м. Курган №2 розташований на відстані 50 м від кургану №1 на лінії схід-захід. Його діаметр складає 58 м, поверхня майже плоска, заввишки 0,5-1 м. У центрі викопана яма розмірами 18х6 м, що заросла деревами. Курган №3 розташований за 30 м на північ від кургану №2 на лінії південь-північ. Його діаметр складає 32 м, висота – 0,5 м. У центрі викопана яма розмірами 12х7 м.

Курган №4 розташований на відстані 100 м від кургану №3 на лінії схід-захід. Насип об'єкта дещо витягнутий з заходу на схід на 36 м, з півночі на південь на 43 м. Могильник введений у літературу Ю.Й. Сіцинським.

Обстежували у 2007 р. І.Р. Михальчишин, у 2011 р. С.П. Маярчак.

Сергій Маярчак

10. Кургани, (археол.), с. Вахнівці.

Біля села знаходяться три кургани. Один розташований нагорі поблизу урочища Хоробрів ліс, два інших – навпроти села Кривчани. Пам'ятка введена в літературу Є. Сіцинським.

Анатолій Гуцал

11. Стоянка, верхній палеоліт (археол.), с. Вахнівці.

Пункт розташований на плато, на місі, утвореному вигином р. Ушиця, над лівим берегом затоки по р. Ушиця- плато сягає у цьому місці вишини до 140 м. Тут, на відстані 0,5 км на південний захід від села, біля дороги, що серпантином сходить до води, до уроч. Біля старого млина, є кар'єр по добуванню вапняку. На відстані 20 м вздовж стінки кар'єру, з відвалів та профілю стінок зібрано колекцію патінізованих кремінних виробів, що датуються верхнім палеолітом (23-16 тис. р. до н. е.);

скребок знайдено в шарі паленого суглинку, що залягає під гумусом на глибині 1 м.

Виявлене та обстежене Л. І. Кучугурою у 1993 р.

Ярослав Михайловський

12. Поселення, енеоліт (археол.), с. Вахнівці.

Поселення розташоване в 1,1 км на південний захід від с. Вахнівці та за 0,3 км від південного кута затопленого с. Барвінкове/Раколупці. Тут, на р. Ушиця, стояв старий млин с. Раколупці. Поселення знаходиться на мисі, утвореному вигином р. Ушиця. З півночі та півдня воно обмежене ярками.

Затока по р. Ушиця піднялася у цьому місці на 23 м та затопила смугу шириною 250-350 м. 150 м вздовж берега водосховища та у воді у 1993 р. Л.І. Кучугура зібрала обкатані знахідки з розмитого культурного шару на смузі шириною до 7 м. Глибина залягання культурного шару – 0,5-0,7 м. Берег має помітний нахил до річища; догори по ньому йдуть рівчаки тимчасових водяних потоків. По цих рівчаках простежується культурний шар, що йде вглиб мису на 100 м.

Розмір поселення – 150 x 100 м. На поселенні зібрано кременні вироби та кераміку етапу В1 трипільської культури (2700-2300 р.р. до н.е.) та шматки обмазки.

Виявлене Г.Я. Мельничуком та обстежене Л.І. Кучугурою у 1993 р.

Ярослав Михайловський

13. Поселення багат шарове, енеоліт, доба бронзи (археол.), с. Вахнівці.

Поселення розташоване на березі водосховища (лівий берег р. Ушиця).

Воно знаходиться на відстані 0,4 км на захід від північно-західної околиці села, на мисі, утвореному вигином р. Ушиця в уроч. Рівнина, досить круто догори йде смуга пухких покладів, перерізана молодими ярками. По стінках ярків простежено, що знахідки йдуть вглиб мису та до літнього табору худоби на 100 м. Довжини смуги розмиву поселення досягає 150 м при шири-

ні 5 м. Глибина залягання культурного шару – 10-15 см. Площа поселення має добре помітний нахил до річища. Поверхня розорюється.

На поселенні зібрано кремінні вироби та кераміку етапу В трипільської культури (2700-2100 тис. р. до н.е.) та доби бронзи (2 тис. до н.е.). Затока затопила тут смугу шириною до 200 м при підйомі рівня на 19-20 м.

Виявлене та обстежене Л.І. Кучугурою у 1993 р.

Ярослав Михайловський

14. Поселення багатощарове, верхній палеоліт, енеоліт, ранній залізний вік (археол.), с. Вахнівці.

Поселення розташоване в 1 км на північ від с. Вахнівці та в 1 км на південь від с. Губарів, на плато, на висоті до 80 м над лівим берегом р.Ущиця (затоки водосховища). Воно займає ділянку орного поля на північ від великого мочара, що заріс кущами та деревами; на північній частині поселення є ще 3 малих мочара; ця місцевість зветься «За кошовим». До поселення з північного та південного сходу підходять ліски, через які йде дорога Губарів- Вахнівці. Із заходу поселення обмежує лісосмуга над р.Ущиця. Поверхня поселення розорюється (глибина оранки 10-15 см). Поселення має слабкий нахил до р.Ущиця.

Підйомного матеріалу мало. Площа збору – 200х100 м. На поселенні знайдено патінізований нуклеус доби верхнього палеоліту (23-16 тис. р. до н.е.), кремінні вироби та кераміку етапу В трипільської культури (2700-2100 р.р. до н.е.) та раннього залізного віку (1 тис. до н.е.).

Поселення виявлене Г.Я. Мельничуком та обстежене Л.І. Кучугурою у 1993 р.

Ярослав Михайловський

15. Курганний могильник, давньоруський період (археол.), с. Вільховець.

Розташований неподалік городища IX-XI ст. Глибівка (Вільховець). М.І. Артамонов у 1946 р. виявив невеликий курганний могильник із кількох курганів на околиці селища біля

городища. При обстеженні Л.І. Кучугура та О.О. Якубенко в 1993 р., С.П. Маярчак – на початку 2000-х рр. його вже не виявили, очевидно, розораний.

Сергій Маярчак

16. Поселення, епоха бронзи (археол.), с. Вільховець.

Поблизу села зафіксовано залишки поселення бронзового віку II тис. до н.е.

Зібрано фрагменти кераміки.

Анатолій Гуцал

17. Поселення, енеоліт (археол.), с. Вільховець.

В околицях села відомі залишки поселення трипільської культури IV тис. до н. е.

Анатолій Гуцал

18. Городище, ранньослов'янський, давньоруський період (археол.), с. Глибівка.

Городище розташоване в уроч. Димів – на мисі між лівим берегом р. Калюс і лівим бортом глибокого яру, по дну якого тече струмок; за 0,8 км на північний схід від затопленої долиної частини с. Глибівка, за 2 км на захід від с. Вільховець. Площа 0,8 га (34×60 м). Датується IX-XI ст. На початку XX ст. тут знайдено три глиняні й одне з піщаника пряслиця. Городище обстежували на рівні археологічних розвідок М.І. Артамонов (1946 р.), М.П. Кучера (1974 р.), Л.І. Кучугура та О.О. Якубенко (1993 р.), С.П. Маярчак (2005, 2010 рр.). У 1972 і 1982 рр. розкопувалося археологічною експедицією Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника під керівництвом С.Е. Баженової на площі 194 м². У плані городище овальної форми. На майданчику декілька великих кам'яних брил. До стрілки мису майданчик понижується на 20-25 м. Городище оточене з напольного боку дугоподібним валом, заввишки до 3,6 м. Перед валом є рів завширшки 6-7 м. Вал насипаний на кам'яній вимостці, в його основі зрубна конструкція. Під час розчистки валу у 1972 р.

обстежені обгорілі колоди, котрі утворювали кліті, заповнені землею, глиною, камінням та уламками посуду. З напольного боку вал оточений ровом завширшки 4 м і завглибшки до 1,5 м. Потужність культурного шару 40-60 см. У 1972 р. у закладених траншеях на городищі знайдено три ножі (завдовжки 9, 9,7 й 10,5 см), два широколисті черешкові наконечники стріл, залізне кільце (діаметром 4,6 см і завтовшки 0,5 см), фрагмент залізних ножиць для стрижки овець, фрагмент невідомого виробу з кістки з орнаментом у вигляді прямих ліній, багато кісток, обгорілі зерна бобових. У 1982 р. виявлено житловий комплекс, котрий складався з житла, господарського приміщення і господарської ями. Наземне житло зафіксоване на глибині 0,5 м, його орієнтація – південь-захід. Воно прямокутне в плані, розміром 4×4,2 м. Підлога вимощена кам'яними плитами. У східній частині житла, біля стіни, розчищено піч-кам'янку округлої форми діаметром 0,8 м.

На відстані 1,2 м на північ від печі – заглиблення, заповнене великою кількістю обгорілого зерна. Під час розчистки житла виявлено срібну, прикрашену зерню і сканню, підвіску («сережку київського типу»), срібне скроневе кільце без завитка, диргею VIII ст. з двома отворами по краю (всього тут знайдено три диргеми), 8 скляних намистин діаметром 0,8 см білого й жовтуватого кольорів, фрагмент намистини бірюзового кольору, бронзовий гудзик-бубонець, срібний перстень із напівсферичним щитком із зерню. Щиток персня посаджений на невисокий барабан, прикрашений по краю двома лініями скані. З обох сторін, де дужка з'єднується з барабаном, перстень прикрашений невеликими шишечками, що теж прикрашені сканню.

За 2,5 м від житла на схід виявлена господарська споруда розміром 2×3 м. Під час її розчистки знайдено фрагмент жорен, що лежав поруч з великою кількістю обгорілого зерна жита, пшениці й гороху, два широколисті черешкові наконечники стріл, залізне шило завдовжки 11 см, два залізні ножі завдовжки 11,5 та 12 см (з жолобком по краю леза), фрагмент невеликої залізної пилочки, фрагмент кістяного руків'я, прикрашеного врізаними лініями, два фрагменти від кінської збруї, два пряслиця (округле сірого й біконічне чорного кольору), бронзовий

перстень із хрестоподібним щитком, бронзове кручене скроне-ве кільце, багато фрагментів ліпної та гончарної кераміки. На городищі 1982 р. виявлено також пешню, фрагмент крученої бронзової шийної гривни, рибальські гачки, фрагменти медичного пінцета, пряжки, 13 наконечників стріл (три типи: широколисті, чотириохгранні протикольчужні, зрізні з роздвоєним вістрям), кістяну проколку. На території городища виявлено значну кількість зерен жита, гороху, пшениці. За підрахунками С.Е. Баженової, гончарна кераміка становить 70 % від усієї, знайденої на городищі. Специфіка кераміки – значна домішка піриту.

Орнамент: паралельні, хвилясті, зигзагоподібні врізані лінії, нігтевий. Серед ліпних виробів переважає товстостінна кераміка господарського призначення. Посуд такого типу здебільшого великих розмірів. Ліпними були і сковорідки. З напольного боку біля городища простежене селище з керамікою IX-XI ст. У 1946 р. М.І. Артамонов спостерігав ще невеликий курганий могильник з кількох курганів на околиці селища. Л.І. Кучугура, О.О. Якубенко, С.П. Маярчак його вже не виявили, очевидно, – розораний.

У 2005 р. на городищі знайдено фрагмент оселка з відбитком тканини на ньому, зібрано кераміку. Майданчик городища заріс кущами. За межами городища на поверхні задернованого поля (що раніше розорювалося) простежено культурний шар посаду, синхронний шару на городищі.

Сергій Маярчак

19. Поселення, ранній залізний вік, (археол.), с. Глибівка.

Поселення черняхівської культури II-IV ст. н. е. відкрито на лівому березі річки Калюс.

Гуцал А.Ф.

20. Поселення, енеоліт (археол.), с. Глибівка.

Поселення розташоване в 0,5 км від с. Глибівка, на мисі між р. Калюс (затокою) та лівим бортом яру з потічком, що впадає в річку нижче села. Площа зруйнованого поселення –

30×5-8 м, глибина залягання культурного шару – 0,5-1,2 м при потужності 10 см. По ярку простежено поширення культурного шару на 5-8 м вглиб тераси р. Калюс. Більшість площі поселення затоплено – рівень води тут піднявся на 16 м та затопив смугу шириною до 200 м. Знахідки зібрані на розмитій смузі поселення, з води, з культурного шару – в стінці ярка відмічено розмив трипільської площадки (IV-III тис. до н.е.), до складу якої, крім кераміки, обмазки, входили й плитки сланцю. На поселенні знайдено кремінні вироби та кераміку трипільської культури етапу В 1 (2700-2300 р.р. до н.е.).

Поселення відкрите у 1946 р. М.І. Артамоновим. У 1993 р. обстежене Л.І. Кучугурою.

Ярослав Михайловський

21. Поселення, енеоліт (археол.), с.Глибівка.

Поселення розташоване на північній околиці с. Глибівка, що має назву «Кругляк», нижче зруйнованої школи, на місі між затокою водосховища та двома глибокими ярами, що сходять до води. Знахідки зібрані над водою, у воді та по ярках- вглиб мису до 20 м та на висоту до 25 м. Розмита смуга поселення має довжину до 150 м при ширині 3-5 м. Культурний шар по ярках йде одразу ж від поверхні ґрунту та має потужність до 0,5 м. На поселенні знайдено багато обмазки та кераміку етапу В1 трипільської культури (2700-2300 р.р. до н.е.). Частина поселення затоплена – вода тут піднялася на декілька метрів та затопила смугу шириною до 100м.

Поселення відкрите в 1946 р. М.І. Артамоновим. Обстежене Л.І. Кучугурою у 1993 р.

Ярослав Михайловський

22. Поселення багат шарове, енеоліт, Київська Русь (археол.), с. Глибівка.

Поселення розташоване на місі між р. Калюс та правим бортом яру з потічком у верхів'ях його був піщаний кар'єр. Урочище має назву «Кунева левада» або «Поле Косця»; з півночі його теж обмежує яр. Воно знаходиться на відстані 1,2 км

на захід від дороги Вільховець-Калюс та в 2 км від південної околиці с. Вільховець на захід, від затопленої частини с. Глибівка до урочища – 0,8 км на схід. Урочище майже рівне, знахідок мало (чорнозем тут збагачений природньорозщепленим кременем). На поселенні знайдено кремінні вироби, які можна датувати трипільською культурою (IV-III тис. до н.е.), обмазку та уламки кераміки доби Київської Русі XII-XIII ст.

Ярослав Михайловський

23. Поселення, енеоліт (археол.), с.Глибочок.

На околиці села, зафіксовано поселення трипільської культури IV – III тис. до н. е.

Анатолій Гуцал

24. Поселення, енеоліт, ранній залізний вік (археол.), с. Глібів.

За 2,2 км південніше села, на полі, з півдня до якого прилягає лісовий масив, в урочищі Бубнівка на площі 300 x 100 м розташоване багат шарове поселення з могутнім культурним шаром. Тут дуже часто зустрічається обмазка, каміння, уламки кераміки трипільського (IV тис. до н.е.), скіфського (VII-V ст. до н.е.) та черняхівського (II-V ст.). Знайдено також пряслиця, фрагменти грецьких амфор, залізні шлаки тощо. Простежено кілька рядів жител, зольні плями. Пам'ятка відкрита у 1986 р. А.Ф. Гуцалом.

Віталій Гуцал

25. Курганний могильник (археол.), с.Глібів.

На відстані 1,8 км західніше села, серед поля, в урочищі Бубнівка, розміщені два кургани.

Пам'ятка введена у літературу Є. Сицінським в 1901 р., в 1987 р. обстежена експедицією Кам'янець-Подільського педінституту.

Курган №1 досягає у висоту 1,7 м, діаметрі 40 м.

Насип складається із землі та дрібного каміння, розорюється. На поверхні зустрічаються окремі невиразні уламки гли-

няного посуду, які характерні для керамічних виробів раннього залізного віку.

Курган №2 повністю розораний. Його місцезнаходження фіксується, за коричневою плямою, яка виявлена за 350 м на північний схід від першого. Висота 0,5 м., його діаметр 18 м.

Ярослав Михайловський

26. Поселення, давньоруський період (археол.), с.Губарів.

Розташоване у південно-західному куті села. Відкрите Л.І. Кучугурою та О.О. Якубенко 1993 р. Знайдено кераміку XII-XIII ст.

Сергій Маярчак

27. Поселення, енеоліт (археол.), с.Губарів.

За даними місцевого краєзнавця агронома Г.Я. Мельничука, біля витоків лівої верхньої притоки потічка є Трачена Криничка. Тут знайдено велике (до 20 га) поселення – під час оранки ним помічено декілька рядів трипільських площадок, знайдено тут й зернотерки.

Ярослав Михайловський

28. Поселення, енеоліт (археол.), с.Губарів.

Поселення розташоване на плато (висота над затокою – до 120 м).

Воно займає мис між двома відрогами у верхів'ях великого яру з лісом Беребка; ярки називаються: північний – Косиковецький (з потічком Ріжок) південний – Жолобок, який біля водокачки зливається з ярком Дубина. Південніше поселення йде ЛЕП – в бік ферм. Від поселення до с. Губарів – 0,5 км на південь. Поселення займає ділянку орного поля площею до 27 га. За даними місцевого краєзнавця Г.Я. Мельничука, під час оранки глибиною 35 см було добре помітне розташування плям рудої перепаленої глини, що йшли рядами паралельно по лінії північ-південь; глибина залягання культурного шару – 30 см. На поселенні знайдено кремінні вироби та кераміку ета-

пу В трипільської культури (2700-2100 рр. до н. е.) та шматки обмазки.

Поселення виявлене агрономом-краєзнавцем Г.Я. Мельничуком та обстежене Л.І. Кучугурою у 1993 р.

Ярослав Михайловський

29. Поселення багат шарове, енеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік, (археол.), с. Губарів.

Поселення розташоване в 0,6 км на південний схід від с. Губарів та перерізане потічком «Гнилий потік», що тече з півночі в бік уроч. Березина.

Гнилий потік тече від ставка, до нього впадає потічок зі сходу, що тече від верхів'я яру Березина. Знахідки тягнуться смугою довжиною 700 м при ширині до 30 м вздовж обидвох потічків та примикає до правого борту яру Березина. Поселення має нахил до центру яру. Тут, на поверхні чорнозему, на висоті 1,5-2 м над рівнем ярка, знайдено численні вироби з кременю, кераміку етапу В1 трипільської культури (2700-2300 рр. до н. е.), доби бронзи (2 тис. до н. е.) раннього залізного віку (1 тис. до н. е.) та черняхівської культури (II – V ст. н. е.). Поверхня поселення розорюється, знахідки дрібні, культурний шар залягає на глибині 15 см.

Виявлене Г.Я. Мельничуком та обстежене Л.І. Кучугурою у 1993 р.

Ярослав Михайловський

30. Поселення багат шарове, верхній палеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік (археол.), с. Губарів.

Поселення розташоване на лівобережній частині затопленого села Чугор (зараз ці землі належать с. Губарів), на мисі між устям яру з лісом «Вербка» на горі та ярком, що перетинає північно-східну частину затопленого села. Воно знаходиться за 0,5 км на північний захід від с. Губарів.

Розмитий культурний шар поселення простежено довжиною 100 м, при ширині розмитої смуги 5-7 м (висота заплавної тераси на березі затоки – 0,5-1 м). Долина затоки тут обмежена

каньоном. На відстані 20-30 м від берега до каньйону є смуга пухких покладів – тут може бути продовження культурного шару поселення. Вода у річці піднята на 11-12 м та затопила смугу шириною 400 м. Поодинокі знахідки зібрано на березі та у воді, подекуди із культурного шару поселення. Тут знайдено патінізовану кремінну пластинку верхнього палеоліту (23-16 тис. р. до н.е.), кераміку доби бронзи (II тис. до н.е.).

Виявлене та обстежене Л. І. Кучугурою у 1993 р.

Ярослав Михайловський

31. Поселення, давньоруський період (археол.), с. Загоряни.

Розташоване в уроч. «Коло Стінки»- на плато, над лівим бортом глибокого яру, що розділяє с. Бучая та с. Загоряни; за 0,5 км на захід від села. Відкрите Л.І. Кучугурою та О.О. Якубенко 1993 р. Знайдено кераміку XII-XIII ст.

Сергій Маярчак

32. Поселення багат шарове, енеоліт, фінал доби бронзи, ранній залізний вік, період Київської Русі (археол.), с. Загоряни.

Поселення розташоване на плато, навколо ярка з криничкою «Коло Стінки» на лівому березі глибокого яру, що розділяє с. Бучая та с. Загоряни. Від поселення до с. Загоряни – 0,5 км на південний схід. Висота плато над р. Бучайкою тут до 80 м, річка тече по дну глибокого яру. Ці землі належать с. Сокілець (до хутора Карвасари – 1 км на північний захід).

У 1993 р. Л.І. Кучугурою було зібрано підйомний матеріал на полі по пунктах:

пункт 1 – на лівому борті ярка з криничкою;

пункт 2 – на правому борті.

Підйомного матеріалу небагато, він дуже фрагментований, уламки обмазки. Розмір поселення – 150 x 200 м. На поселенні зібрано кераміку трипільської культури (IV-III тис. до н.е.) (пункт 2), фіналу доби бронзи (кінець II тис. до н.е.) (пункт 1, 2), раннього залізного віку (I тис. до н.е. (пункт 1, 2), доби Київської Русі XII – XIII ст. (пункт 1,2).

Ярослав Михайловський

33. Кургани (археол.), с. Заміхів.

В околицях села виявлено залишки двох курганних груп: одна, в урочищі Ксьонжа, складається із чотирьох насипів; друга у місцевості «під Ксьонжим лісом», нараховує двапідвищення.

Кургани введені в наукову літературу Є. Сицінським на початку ХХ ст.

Віталій Гуцал

34. Поселення, енеоліт, (археол.), с. Заміхів.

Поселення розвинутого етапу трипільської культури III тис. до н.е. відкрито експедицією Кам'янець-Подільського педінституту в 1974 р. на сільських городах поблизу школи. Воно розташоване на підвищенні розмірами 100×40 м, розорюється. Культурний шар пошкоджений, на поверхні зустрічаються уламки глиняного посуду, кістки тварин.

Анатолій Гуцал

35. Городище (археол.) с. Зелені Курилівці.

За три кілометри від села, у напрямку колишнього села Ловівці, на підвищенні, біля підніжжя якого тече безіменний струмок, за даними Є. Сіцінського збереглися численні ями. Вони розкинулись на площі 470 x 125 м. Місцеве населення називає їх городищем. Цілком можливо, що це залишки давніх укріплень.

Віталій Гуцал

36. Городище (археол.) с. Зелені Курилівці.

В околицях села, на високому місці порослого лісом в урочищі Площі збереглися давні насипи, які називають Валами. Між ними був колодязь.

Не виключено, що тут у свій час функціонувало городище.

Віталій Гуцал

37. Поселення, енеоліт (археол.), с. Іванівка.

Розташоване за 2 км на південний захід від села і за 0,6 км на південний захід від недобудованого цегельного

заводу, на правому березі струмка Глибочок. Виявив у 1999 р. С.П. Маярчак. На зораному полі знайдено фрагменти кераміки та знаряддя праці трипільської культури. Поселення має південну експозицію. Площа не менше 200х300 м. Кілька крем'яних знарядь передано історичному музею школи №4 м. Хмельницького.

Сергій Маярчак

38. Поселення і святилище III-V ст. н.е. (археол.) с. Іванківці.

Рештки поселення черняхівської культури розташовані на високому мисі, де впадає безіменний струмок до р. Батіжок (притоки Дністра) Поселення займало верхню частину схилу. Водопостачання давнього селища здійснювалося із джерела, розташованого досить високо на схилі. Залишки селища зафіксовані у смузі вздовж схилу безіменного струмка у напрямку зі сходу на захід довжиною біля 0,5 км. Загальна площа, зайнята давнім поселенням становила біля 10 га.

На поселенні (у його західній частині) знайдено кам'яні антропоморфні скульптури (язичницькі слов'янські ідоли). Перша з них являє собою чотириохгранный у поперечному перерізі, грубо обтесаний кам'яний стовп із зображеннями людських облич у верхній частині. Вказані зображення збереглися з трьох сторін. Скульптура виготовлена з місцевого дністровського вапняку і має сліди природного вивітрювання. Розміри скульптури: висота -2,5 м, ширина -0,4 м.

Друга скульптура являла собою чотириохгранный, але сплющений, кам'яний стовп, що зображує постать з об'ємною головою.

Виготовлена ця скульптура з того ж самого вапняку і також піддана природному вивітрюванню. Загальна збереженість цього ідола дещо краща – відбиті лише ліва частина голови, а також ніс. Розміри статуї: довжина - 0,38 м. Виконання другої кам'яної скульптури відрізняється більшою старанністю: досить рельєфно показано бороду, вуса, очі. На тулубові добре видно зображення рук, які складені на грудях.

Третій ідол був найбільш масивним і великим. Він складається з семи крупних уламків каменю-вапняку, які дозволили

відновити давню скульптуру. Скульптура має у довжину 3 м, за характером зображення третя статуя ближче до другої. Вона також являє собою неправильний чотирьохгранний у поперечному перерізі стовп із скульптурним зображенням людського обличчя на завершенні. Туловище виготовлено значно грубіше, ніж у другому ідолі. Але голова, навпаки, більш детально. Чітко видно очі, ніс, рот, підборіддя, волосся, вуха.

На площі, дослідженій навколо кам'яних антропоморфних ідолів, були виявлені у 1951 р. М.Ю. Брайчевським і В.Й. Довженком рештки капища – святилища. У його комплекс входили ями і скупчення каменів. З півночі, заходу та сходу приблизно на однаковій відстані 17-20 м від центрального ідола були розташовані три невеликі легкі будівлі зі стінами, обмащеними глиною. В середині західної та східної будівлі знаходились вогнища, що служили як жертовні. Поруч з північною будівлею виявлено виростку з плескатих каменів, яка, очевидно, використовувалась як вівтар.

На площадці перед ідолами, очевидно, розпалювали кострища, від яких у невеликих заглибленнях збереглися попіл, деревне вугілля і шматки перепаленої глини.

На місці поселення відкриті і рештки чотирьох металургійних горнів, а також чимало залізних шлаків. Це досить показово у зв'язку з рештками капища-святилища. Адже ремесло металургів серед людей у давнину завжди пов'язувалося з якимись таємничими силами.

Капище-святилище з трьома антропоморфними кам'яними ідолами, як показали дослідження 1951-1952 рр., функціонувало не тільки у III-V ст., а й пізніше. Про це свідчать знахідки кераміки V-VI ст. н.е.

Кам'яні антропоморфні язичницькі слов'янські ідоли з Іванківців зберігаються у експозиції археологічного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Іон Винокур

39. Курган, невизначеного часу (археол.), с. Іванківці.

Розташований за 1,5 км на північ від села, на плато, за

150 м від лісосмуги. Площа близько 40 м, висота 2 м. Виявив у 2012 р. С.М. Шпаковський.

Сергій Маярчак

40. Кургани (археол.) с. Калюс.

За селом, правіше дороги на с. Вільховець, знаходиться курган.

Насип сильно пошкоджений. Вершина його зрита для розміщення на ній залізної цистерни. Курган вперше згадується Є. Сицінським, обстежений у 1992 р. С. Маярчаком.

Віталій Гуцал

41. Кам'яний антропоморфний ідол на поселенні черняхівської культури (археол.), с. Калюс.

Антропоморфний кам'яний ідол був виявлений у с. Калюсі доставлений до Кам'янець-Подільського історичного музею ще на початку XX ст. Як показали археологічні обстеження місця знахідки у 1951-1952 рр., у с. Калюс кам'яний антропоморфний ідол знаходився на території великого поселення черняхівської культури II-V ст. н.е. Поселення розташоване на лівому березі Дністра, у південно-східній частині села. На місці вказаного селища зібрано кераміку черняхівської культури, глиняну обмазку з відбитками дерев'яних конструкцій, кістки свійських тварин.

Сам ідол являє собою скульптуру, яка висічена з дністровського вапняку. Скульптура представляє постать чоловіка з бородатим обличчям, з рогом у руках. Висота скульптури -2,32 м, ширина прямокутної у поперечному перерізі основи -0,6 м., товщина -0,26 м зображення та манера малюнку такі ж самі, як і в антропоморфних ідолах із Іванківців та Ставчан.

Іон Винокур.

42. Поселення, енеоліт (археол.), с. Капустяни.

Біля села відомо поселення трипільської культури IV тис. до н.е.

Анатолій Гуцал

43. Могильник (археол.) с. Косиківці.

У селі виявлено могильник епохи бронзи (II тис. до н.е.).

Досліджувався у кінці XIX ст. Розкопано п'ятнадцять людських скелетів у сидячому положенні з кам'яними сокирами, які лежали біля лівих рук.

Віталій Гуцал

44. Поселення, енеоліт (археол.), с. Косиківці.

У центрі села, на території сільської ради, виявлено сліди трипільського поселення IV тис. до н.е. Зібрано уламки характерного посуду того часу.

Віталій Гуцал

45. Поселення, енеоліт (археол.), с. Косиківці.

Поблизу села в урочищі Березина зафіксовано сліди трипільського селища IV тис. до н.е.

Віталій Гуцал

46. Поселення, давньоруський період (археол.), с. Косиківці.

Розташоване по лівому борту Косиковецького яру, за 1,7 км на захід від села, на плато, на висоті близько 80 м над рівнем Дністровського водосховища. Займає ділянку між яром і мочаром. Відкрите Л.І. Кучугурою та О.О. Якубенко 1993 р. Знайдено кераміку XII-XIII ст.

Сергій Маярчак

47. Городище, енеоліт, давньоруський період (археол.), с. Куражин.

Розташоване в уроч. Городище (Татарська поляна) за 2,2 км на схід від с. Куражин, на високому мисі, утвореному правим берегом р. Калюс і двома ярами. Прив'язувалося також до затопленого тепер с. Гарячинці. Площа майданчика 0,5 га, загальна площа 0,8 га. Імовірний час функціонування фортеці 1230-1260 рр. Залишки князівської фортеці Каліус, що згаду-

ється у Галицько-Волинському літописі під 1242 р. Крайній південно-східний літописний укріплений пункт Галицько-Волинського князівства. Два вали з напольного боку. Між ними був досить глибокий рів. В'їзд простежувався з північно-західного боку майданчика городища. З південного, більш вузького боку майданчик городища був захищений валом, а на відстані ще близько 30 м – другим, не дуже високим валом. Усі вали насипані головню з каміння.

Материкова скеля лежить на глибині близько 10-20 см над поверхнею, тобто безпосередньо під дерновим шаром. У цьому шарі знайдено кераміку XII-XIII ст., фрагменти скляних браслетів і фрагмент господарського ножа. Бокові сторони майданчика городища обмежені крутими й дуже високими схилами, на них виступають кам'яні брили. З кам'яної брили на стрілці мису, де розташоване городище, є візуальний зв'язок з Непорівським скельним монастирем, заснованим у давньоруський час (Чернівецька обл.). Під згаданою брилою – грот, на «стелі» якого видно сліди кіптяви від вогнища.

Внаслідок шурфування у цьому місці знайдено тільки два фрагменти кераміки XIX – початку XX ст. Городище наприкінці XX ст. майже повністю знищене кар'єром, що пошкодив також культурний шар трипільського поселення. У XIX ст. тут знайдено два залізні ромбоподібні наконечники стріл, енкалпійон (переданий 1890 р. у Подільське давньосховище; 8×5,7 см.; мідний сплав, литво, XIII ст.) та бронзову натільну ікону із зображенням святих Бориса й Гліба. Городище обстежували на рівні археологічних розвідок М.І. Артамонов (1946 р.), П.О. Раппопорт (1963 р.), Л.І. Кучугура та О.О. Якубенко (1993 р.), С.П. Маярчук (2000, 2001, 2005 рр., – шурфування).

Зібрано фрагменти кераміки XII-XIII ст. Представлена майже винятково одна форма посуду – горщик (тільки один фрагмент посудини типу баклагі – з тонкою шийкою). Стінки горщиків завтовшки 0,4-1 см. Орнамент – врізані прямі й хвилясті лінії по боках. На одному знайденому фрагменті – поєднання орнаменту у вигляді косих нігтевих вдавлень і паралельних заглиблених прямих ліній. Вінчики траплялися як із закраїнкою для покришки, складнопрофільовані, так і без закраїнки. Деякі

фрагменти мають сліди сильної дії вогню (перепалені). Під час шурфування знайдені також окремі людські кістки (зуб, фаланги пальців).

Сергій Маярчак

Додаток:

Каліус

Єдина згадка про Каліус присутня у Галицько-Волинському літописі і пов'язана з утвердженням Данила Галицького на Пониззі. Остаточо здобувши галицький стіл у 1236 р., Данило Романович постійно змушений був придушувати сепаратизм місцевих бояр, які «Данила князем себе называхоу. а саме всю землю держахоу». На Пониззі, зокрема, 1241 р. «вокняжилъся» якийсь «поповъ вноукъ» Доброслав Суддич [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 789]. (Можливо, це син прихильника проугорської партії галицького боярина Судислава Бернатовича, з яким Данило Галицький мав конфлікт 1230 р. [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 760]). Восени того ж року цю територію намагалися захопити й болохівські князі на чолі з Ростиславом Михайловичем Чернігівським, але невдало [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 791]. У грудні 1241 р. монголи вийшли на береги Адріатики, а навесні 1242 р. отримали інформацію з монгольської ставки про смерть великого хана Угедея. Це вимагало участі Батия та його оточення у виборах нового очільника монголів, тому їх військо повернуло на схід [Головко 2004, с. 5].

Почувши про зворотній рух татар на схід, Данило Галицький припинив погоню за Ростиславом Михайловичем та поспішив на сепаратистськи налаштоване Пониззя, що навряд чи втратило б нагоду скористатись складною ситуацією у Галицько-Волинському князівстві і звільнитися від центральної влади: «Даниль же хотя оуставити землю. и еха до Бакоты и Калиюса» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 793].

Ще з початку XX ст. в історіографії територія Каліуса пов'язується з городищем XII-XIII ст. на височині (ур. Городище або Татарська Поляна) за сусіднім з містечком Калюс с. Гарячинці (Новоушицький район, вказані населені пункти тепер затоплені Дністровським водосховищем). В XIX ст. на городищі було знайдено два залізні ромбічні наконечники стріл, бронзовий

енколпійон та нагрудну бронзову борисоглібську ікону з емаллю [ТПЕИСК 1901, с. 981].

Ототожнення зазначеного городища з літописним Каліусом не викликає сумніву, оскільки воно найближче серед городищ XII-XIII ст. на лівому березі Дністра до с. Калюс (відстань – 4 км). Залишки давньоруського міста майже напроти с. Калюс, на правому березі Дністра (в районі с. Галиця Чернівецької області) літописні повідомлення під 1158 і 1219 рр. дозволяють ототожнити з Кучелмином [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 497, 735; Тимошук 1975, с. 29; Возний 2005, с. 306-310].

У 1946 р. городище було розвідково обстежене Південно-подільською експедицією. Керівник експедиції М.І. Артамонов зазначав, що за своєю формою воно нагадує обстежене ним раніше городище у с. Вищеольчедаїв на Вінниччині. Подібні й керамічні форми посудин з обох городищ, але на Вищеольчедаївському городищі трапилися також фрагменти горщиків з більш простим вінчиком із заокругленим краєм (тобто, загальноруського типу) [Артамонов 1946/12, с. 86-87].

В 1963 р. Гарячинецьке городище розвідково обстежив П.О. Раппопорт, який датував пам'ятку XII-XIII ст., залишив єдину план-схему її укріплень і здійснив короткий опис: «... майданчик городища розташований на високому скелястому відрозі й з напільного боку він захищений дугоподібним валом і доволі глибоким ровом. Перед ровом, очевидно, проходив другий, зовнішній вал дуже незначної висоти. Кінець гряди, на якій знаходиться городище, має вигляд дуже низької смуги, що знижується. Цей вузький кінець не був включений у захисний майданчик; він був відрізаний від нього (кінець гряди від майданчика. – С.М.) двома короткими відрізками валів, що лежать на відстані 30 м один від одного. Бокові сторони не мають валів і обмежені крутими та дуже високими схилами. Довжина майданчика 100 м, ширина його від 22 до 70 м» [Раппопорт 1967, с. 18]. Вали городища, як зазначив дослідник, насипані майже з одного лише каміння і не мали внутрішньої дерев'яної конструкції [Раппопорт 1967, с. 120]. Додамо, що городище розташоване на утвореному двома глибокими ярами мисі, над правим берегом р. Калюс, за 5 км на північний захід від колиш-

нього місця впадіння її у р. Дністер. Обороноздатність фортеці посилювало джерело питної води біля північно-східного краю майданчика городища (розвідки автора). Загальна площа городища, за планом П.О. Раппопорта, становить близько 0,8 га, укріпленого майданчика – 0,5 га. Абсолютна висота майданчика городища становить 220 м; абсолютна висота русла р. Калюс нижче мису, на якому розташоване городище, до утворення водосховища становила близько 100 м.

У 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. на території городища влаштували кар'єр з видобутку вапнякового каміння [Кучугура 1996, с. 174]. У 2000-2011 рр. (з перервами) автор проводив тут розвідкові дослідження, основні підсумки яких наводимо нижче.

Кар'єром знищена абсолютна більшість площі городища, у тому числі два напільні вали, які зафіксував на план-схемі у 1963р. П.О. Раппопорт. З північного боку майданчика городища кар'єр пошкодив також культурний шар селища трипільської культури. Цей шар залягає на глибині 30-40 см, має потужність 20-25 см і продовжується у бік поля. Бокові сторони майданчика городища обмежені, зарослими лісом, крутими й дуже високими схилами – бортами ярів, що спускаються у каньйон р. Калюс; на схилах на поверхню виступають кам'яні брили. З великої брили на стрілці мису, де розташоване городище, є візуальний зв'язок зі скельним монастирем, що входить до комплексу пам'яток історико-етнографічного міста Кучелмина [Пивоваров, Чеховський 2000].

На стрілці мису простежуються валоподібні підвищення, що можуть бути залишками позначених на план-схемі городища П.О. Раппопорта валів.

Однак, ці підвищення схожі й на штучні тераси, що робили при залісненні схилів навколо Дністровського водосховища у 70-80-х рр. ХХ ст.

На майданчику городища, крім скелястого днища кар'єру, зберігся лише залишений кар'єром і зарослий кущами валоподібний останець, розмірами 15×50 м (0,075 га), з частково збереженим, як встановлено унаслідок досліджень, культурним шаром. Останець витягнутий з північного заходу на північний

схід і розділяє територію майданчика городища приблизно навпіл.

Унаслідок нашого шурфування у різних частинах території городища з'ясувалося, що давньоруський культурний шар зберігся переважно на цьому останці, на глибині 20-40 см. У шурфах знайдено зуб і фаланги пальців людини, уламок ножа, шматки горілого дерева, кераміку і каміння зі слідами дії вогню [Маярчак 2004, с. 12-13]. Серед знайдених на городищі в абсолютній більшості дрібних (кілька см²) фрагментів давньоруської кераміки представлена майже винятково одна форма посуду – горщик; лише один фрагмент посудини типу баклагги – з тонкою шийкою, на якій є обідок для прив'язування мотузки. Стінки горщиків завтовшки 0,4-1 см. Орнамент – врізані прямі й хвилясті лінії на плечиках посудин. На одному знайденому фрагменті є поєднання орнаменту у вигляді косих нігтевих вдавлень і паралельних заглиблених прямих ліній. Вінчики знайдено як із закраїнкою для покритишки, складнопрофільовані, так і без закраїнки. Деякі фрагменти перепалені. У тісті видно домішки шамоту і річкового піску. Крім давньоруського, виявлено й культурний шар XIX-XX ст. Його наявність пояснюється місцезросташуванням городища: на околиці колишнього с. Гарячинці.

При обстеженні в радіусі 2 км прилеглих до городища полів, які регулярно розорюються, автором виявлено два селища трипільської культури, але виходів на поверхню культурного шару XII-XIII ст. не знайдено [Маярчак Звіти 2006 і 2007 рр.]. Найближче поселення XII-XIII ст., розмірами 100×100 м, відоме на території затопленого с. Малий Берег (сусіднє з с. Калюс), за 4 км від городища [Приходнюк 1977, с. 100, 102]. Можливо, що селища-супутники городища розташовані на перших терасах Калюса і Дністра, на місці сіл Гарячинці та Калюс. Після їх затоплення неможливо спростувати чи підтвердити цю думку, але нам не відома інформація про знахідки давньоруського часу на території згаданих сіл [Винокур та ін. 1984, с. 67-68]. Унаслідок обстеження сучасної берегової лінії водосховища, що проходить відносно городища приблизно на 100 м нижче, знахідок давньоруського часу не виявлено.

Переважна більшість дослідників ще з ХІХ ст. називають Каліус містом [Молчановский 1885, с. 93; ТПЕИСК 1901, с. 980; Гульдман 1901, с. 96; Гуменюк, 1966, с. 137; Приходнюк, 1977, с. 99; Винокур та ін., 1984, с. 272].

Це пояснюється тим, що в історіографії тривалий час «Вирішальним для зарахування тієї чи іншої пам'ятки в розряд міста визнавався факт її згадки в писемних джерелах» [Куза 1989, с. 23]. За давньоруською термінологією «городом» Гарячинецьке городище, безперечно, було. Але у соціально-економічному значенні вважати колишнім містом це городище, на думку автора, немає підстав. Автор приймає археологічні критерії давньоруського міста А.В. Кузи [Куза 1996, с. 45]. А.В. Куза вважав залишками міста лише укріплені поселення площею понад 2,5 га [Куза 1983, с. 26, 29], а М.П. Кучера – що «великі городища площею більше 2 га майже завжди є залишками укріплених поселень міського типу» [Древнерусские поселения... 1984, с. 24]. П.П. Толочко четверту категорію міст, до якої відносять найменші міста, вбачає в укріплених поселеннях площею від 1 до 2,5 га (справжніх міст на Русі ХІІ-ХІІІ ст. учений налічує близько 100) [Толочко 1989, с. 197; 1996, с. 175]. Нарешті, П.О. Раппопорт вважав, що укріплені поселення площею до 1-2 га «майже завжди виявляться сільськими» [Раппопорт 1967, с. 5]. Проте, чому він назвав Гарячинецьке городище «залишками міста Каліус» [Раппопорт 1967, с. 18], не зовсім зрозуміло.

Нагадуємо, що посаду біля городища виявлено не було, загальна площа городища становить всього 0,8 га, укріпленого майданчика – 0,5 га. Б.О. Тимошук називав Каліус містом [Винокур, Тимошук 1977, с. 81], «прикордонним містом», що мало «сторожовий характер» [Русанова, Тимошук 1981, с. 90], а згодом – «прикордонною князівською фортецею» [Тимошук 1982, с. 86]; М.Ф. Котляр – і «прикордонним містом», і «порубіжною фортецею» [Котляр 1985, с. 108], і «прикордонним замком» [Котляр 1985, с. 156]. М.Ф. Котляр запропонував і своє датування початку функціонування Каліуса (30-і рр. ХІІІ ст.) [Котляр 1985, с. 156]. Але у тій же праці він суперечив собі, розглядаючи Каліус як вже існуюче на другу половину ХІІ ст. поселення [Котляр 1985, с. 107].

Враховуючи прикордонне місцезнаходження Каліуса та результати археологічних досліджень його городища, можна вважати, що він був прикордонною князівською фортецею, яка припинила існувати після великої пожежі. Залишки пожежі фіксувалися археологічно у вигляді деревного вугілля, вапнякового каміння з сажею і перепаленої кераміки XII-XIII ст. Порівняно невелика потужність давньоруського культурного шару, не значна площа городища й відсутність посади вказує на те, що воно є залишками саме фортеці, а не міста, як це прийнято вважати. Не виключено, що функції прикордонного форпосту поєднували з функціями резиденції феодала. Це підтверджують знахідки, які могли належати представникам феодальної влади – енколпійон та натільна ікона. Мабуть, Каліус був адміністративним центром для найближчої округи. За сприятливих умов він міг поступово стати міським центром, адже «основою росту давньоруських міст слугувала фортеця» [Толочко 1989, с. 152]. Перетворенню у справжнє місто (в соціально-економічному значенні) могло завадити його географічне розташування. Адже значно далі Каліуса, з контексту літопису, південно-східні межі Позим'я на Лівобережжі Дністра не простягалися, і ця частина князівства була найуразливішою з боку кочівницького Степу. Концентрація давньоруського населення у цьому мікрорегіоні, за даними археологічних розвідок, зокрема автора, була невисокою. Це теж не сприяло перетворенню названого укріпленого поселення на місто. Контекст літопису дозволяє припускати, що Каліус мав важливе значення в регіоні: Данило Романович у складній для нього політичній ситуації поїхав сюди одразу ж після візиту до столиці Позим'я Бакоти.

Про початок існування Каліуса маємо такі міркування. Під час походу 1159 р. Івана Берладника на Ярослава Осмомисла його шлях пролягав з позим'я Дунаю через Кучелмин на Ушицю [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 497]. Кучелмин локалізовано в ур. Галиця на правому березі Дністра, тобто майже навпроти (через Дністер) Гарячинецького городища, за 6 км від нього. До утворення водосховища біля ур. Галиця існував брід на протилежний берег Дністра й імовірно, що Берладник переправився на лівий берег Дністра саме тут. Звертаємо увагу, що під 1159 р. літописець

не згадав Каліус, хоч мав би згадати у тому випадку, якби Іван Ростиславич переправився через Дністер біля Каліуса. Висновок – на 1159 р. Каліуса ще не було. Звісно, якщо Берладник не скористався бродом між Кучелмином і Каліусом, наша логічна побудова і її висновок втрачають сенс. Ще одне спостереження. Під 1229 р. Галицько-Волинський літопис свідчить, що Данило Галицький у боротьбі за Галич «собра» землю Галицьку (тобто воїнів з Галицької землі) «от Боброky. доже и до реки Оушице и Проута» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 759]. Тут чітко окреслені південно-східні межі Галицько-Волинського князівства: вони простягалися до р. Ушиця. Якби на цей час Каліус уже існував, то літописець скоріш за все написав би, що князь «зібрав» землю до р. Калюс, а не до р. Ушиці. Ці міркування дають підставу зробити висновок, що Каліус споруджений за князювання Данила Романовича, який «созда города многи» [ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 862], не раніше 30-х рр. XIII ст., незадовго до першої й останньої своєї згадки в літописі. (П.П. Толочко обґрунтував і умовно назвав такий шлях виникнення міст – за ініціативи феодала – феодальним, або державним [Толочко 1989, с. 70-76]). Після побудови фортеці розширилися південно-східні межі Пониззя – від р. Ушиці до р. Калюс. Показово, що кордони Кам'янецького та Летичівського повітів Подільського воєводства XVI ст. теж проходили по р. Калюс, і північніше с. Карачіївці продовжувалися далі на північний захід, між притоками Дністра і Південного Бугу [Трубчанінов 1994, с. 13 (карта), 30]. Це певною мірою підтверджує окреслені у цьому розділі східні і північно-східні межі Пониззя: часткове співпадіння кордонів нових адміністративно-територіальних утворень зі старими кордонами поширений анахронізм.

Гідронім «Калюс», від якого отримала назву літописна фортеця, має корінь «кал», який лежить в основі українського «калюжа», російського «Калуга» та ін. Вважають, що назва гідроніма зумовлена каламутною водою річки і утворена за допомогою форманта «юс» [Янко 1998, с. 162]. Це справді вірогідно, оскільки течія річки досить швидка, глибина її – мала, тому вода в Калюсі завжди каламутна.

Понад століття тому, спираючись на відомості місцевого

священника, Є.Й. Сіцінський в історичній довідці про містечко Калюс вмістив про Гарячинецьке городище таку інформацію: «За переказом, в цьому місці шукали порятунку від татар жителі Калюса і вже розраховували на свою безпеку, та були видані однією бабою. Ця баба необережно попалась татарам на сусідній горі «Таїна» і, через жорстокі катування, вказала на притулок християн. Це місце тутешні жителі прозвали «Бабою». Татари не помилювали нікого з тих, хто сховався... На цьому городищі є багато людських кісток, і ледь помітні кам'яні хрести; сюди щорічно на Вознесіння буває хресний хід з Калюса» [ТПЕИСК 1901, с. 981]. Показово, що хресний хід відбувався з відносно віддаленого Калюса, а не сусідніх з городищем Гарячинців, де теж була церква [ТПЕИСК 1901, с. 982]. Можна зробити висновок, що городище у місцевого населення асоціюється з трагедією, а назва урочища, сліди пожежі, людські кістки, кам'яні хрести й пам'ять місцевих жителів підтверджують її вірогідність. Очевидно, фортеця Каліус припинила існувати унаслідок нападу татарського загону в другій половині XIII ст. Нашими розвідками хрести, про які писав Є.Й. Сіцінський, не виявлені. Їх могли знищити під час функціонування кар'єру. Припускаємо, що хрести на городищі були встановлені на братських могилах – після того, як тут виявили значну кількість останків загиблих людей. Адже влаштовувати звичайне кладовище після припинення функціонування фортеці на скелястому майданчику городища, де було важко викопати навіть неглибоку яму, не було сенсу: навколо достатньо придатних для цього місць з м'яким сірим лісовим ґрунтом. Особливість топографії зумовлювала будівництво лише наземних жител на території Каліуса. Місцезнаходження його могильника, очевидно невеликого, з безплитовими інгумаціями, поки що невідоме.

Ресурсна зона давньоруського Каліуса поширювалася передусім у північно-західний бік, на плато з дещо хвилястим рельєфом: лише звідси вона могла простягатися на максимальні 5 км від городища. З усіх інших боків ресурсна зона обмежувалася природними перешкодами: перепадами висот і водою [Топографическая карта..., 2002, лист №149, №168]. Річка Калюс зі східного боку могла забезпечувати жителів фортеці

передусім рибою, а заліснені круті схили мису, де знаходиться городище, з південно-західного і північно-східного боків – деревиною, дичиною, ягодами тощо. Можна припустити, що ресурсну зону з напільного боку фортеці її жителі обезлісили і використовували головню як сільськогосподарські угіддя. Характер ґрунтів (переважно сформованих під лісами) і відсутність у потенційній зоні землекористування населеного пункту ранньослов'янських пам'яток опосередковано свідчить, що вона знеліснялася, передусім для потреб землеробства, саме в давньоруський час жителями Каліуса.

Обезліснення значної площі з найзручнішого для нападу напільного боку городища було корисне і з військової точки зору: для попередження раптового нападу на фортецю. Основна ресурсна зона літописного Каліуса, яку могли використовувати під сільськогосподарські угіддя, на півночі доходить до північної околиці сучасного с. Глибівка, на заході впирається у каньйон притоки Дністра р. Петрів Батіг, звідти її межа десь навпроти південної частини с. Хребтіїв проходить уздовж лівого борту яру, що починається у с. Куражин і заходить у каньйон р. Калюс. Площа цієї території близько 2500 га. Тут поширені переважно сірі опідзолені та в меншій мірі опідзолені чорноземні ґрунти [Ґрунти... 1968, с. 36].

Жителі Каліуса, попри труднощі пересування і транспортування, пов'язані зі значним перепадом висот, могли використовувати, передусім під городи та сіножаті, й надзаплавні ґрунти нижче городища, між р. Калюс і стрімкими схилами каньйону. Їх площа складала у межах потенційної ресурсної зони городища 15-20 га. Отже, частка ґрунтів, родючість яких залежала від близького розташування водойми (за С.А. Горбаненко) [Горбаненко 2009, с. 88], р. Калюс, становила у потенційній ресурсній зоні Каліуса менше 1%. Ця обставина практично виключає значимість для господарства населення фортеці заплавного землеробства і, навпаки, вказує на провідну роль інших систем землеробства – у даному випадку передусім підсіки та, ймовірно, перелогу із застосуванням дво- та трипілля. Враховуючи значний перепад висот, з боку р. Калюс потенційна ресурсна зона жителів літописної фортеці була приблизно утричі меншою, ніж з напільного боку.

Підраховано, що для забезпечення продуктами землеробства і тваринництва 5 осіб на рік у XII-XIII ст. на чорноземних ґрунтах необхідно було близько 17 га усіх типів сільськогосподарських земель (посівні, під паром, пасовиська і сіножаті) [Томашевський 2004 с. 236]. Ресурсна зона Гарячинецького городища була дуже перспективною для рибальства. Це могло компенсувати меншу, ніж на чорноземних ґрунтах, врожайність ґрунтів біля городища. Отже, демографічний потенціал окресленої ресурсної зони становив приблизно 735 осіб ($2500/17 \times 5$). Зважаючи на розмір Гарячинецького городища, тут могло проживати максимум 150-200 осіб. Отже, далеко не усю, або ж не у повній мірі, потенційно доступну ресурсну зону літописного поселення його жителі використовували.

Вважається, що в давньоруський період за умов дво- або трипільної системи землеробства посівних площ та площ посівного обороту необхідно було близько 1 га на 1 людину [Томашевський 2004, с. 236]. (У дослідженнях використовують й інші коефіцієнти: 1,5 га на 1 людину – за Ж. Фурасьє [Петрашенко 2005, с. 114], 1,4 га на 1 людину – середньоевропейський для XIII ст. [Янишевський 2003, с. 344-345] тощо). Можна припустити, що посівні площі та площі посівного обороту, на відміну від пасовищ і сіножатей, знаходилися найближче до літописного Каліуса: ґрунти на плато біля городища приблизно однакові, тож далеко від нього орати не було сенсу. З огляду на це, з напільного (північно-західного) боку, одразу ж за ровом городища, під оранку могли знеліснити приблизно 150-250 га площі. Не виключено також, що продовольчі запаси фортеці в якійсь мірі поповнювали за рахунок сусідніх неукріплених поселень, свого часу не виявлених, а тепер затоплених водосховищем.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо таке: залишки Каліуса пов'язуються з городищем біля с. Гарячинці. Наприкінці XX ст. культурний шар городища знищений майже повністю; тут виявлені сліди значної пожежі. В радіусі 2 км навколо фортеці супутніх поселень XII-XIII ст. не виявлено. Каліус був прикордонною фортецею, спорудженою у 30-х рр. XIII ст. з поширенням влади Галицького князівства на південний схід. У другій половині XIII ст. фортеця припинила функціонувати.

Джерела та література:

- Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии / В.Б. Антонович. – Одесса: Типография А. Шульца, 1886. – 17 с.
- Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь / В.Б. Антонович // Киевская Старина. – 1891. – Октябрь. – С. 108–116.
- Антонович В. Подольская легенда о Буняке / В. Антонович // Киевская Старина. – 1892. – Июнь. – С. 444–445.
- Антонович В.Б. Дополнительные раскопки в Бакотском скальном монастыре / В.Б. Антонович // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1893. – Т.7. – С. 17–18.
- Артамонов М.И. Археологические памятники Южной Подолии (по материалам Южно-Подольской экспедиции 1946г.) // НА ІА НАНУ. – 1946/12. – 89 с.
- Баженов О.Л. Щодо формування території Пониззя в IX–XIII ст. / О.Л. Баженов // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (відповідальний редактор), Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. – С. 138–147.
- Баженов О. Про перспективи дослідження Бакотського печерного монастиря / О. Баженов, В. Мегей // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – Т.1. – С. 210–214.
- Баран О.В. До питання про зв'язок «Повѣсти о Подолской земль» з галицько-волинським літописанням / О.В. Баран // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіум, 2006. – 440 с. / Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. Т.2. – С. 258–261.
- Барсов Н. Материалы для историко-географического словаря России. Т.1. Географический словарь русской земли (IX–XIV ст.) / Н. Барсов. – Вильна: Изд. Барсова Н., 1865. – 220 с.
- Бережинский В.Г. Тактика оборонительного боя при защите укрепленный Древней Руси / В.Г. Бережинский // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Том 1. – С. 20–31.
- Бибииков С.Н., Довженко В.И., Збеневич В.Г., Приходнюк О.М. Отчет о работе разведочной Среднеднестровской экспедиции в 1968 г. // НА ІА НАНУ. – 1968/1. – 59 с.
- Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області: Монографія / О. Білецька. – Одеса: Астропринт, 2004. – 416 с.

- Білецька О.В. Еволюція давньоруських міст Пониззя в другій половині XIV-XV ст. / О.В. Білецька // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. / Відп. ред. проф. Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.1. – С. 175–184.
- Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 208 с.
- Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Бойко Ю.В. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 г. // НА ІА НАНУ. – 1963/29. – 12 с.
- Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1964 г. // НА ІА НАНУ. – 1964/41. – 13 с.
- Винокур И.С., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях в 1969-1970 гг. // НА ІА НАНУ. – 1969-70/55. – 30 с.
- Винокур И.С. Работы Подольской экспедиции / И.С. Винокур // АО 1970 г. – М.: Наука, 1971. – С. 295–296.
- Винокур И.С. Поселение у с. Бакота на Днестре / И.С. Винокур // АО 1971 г. – М.: Наука, 1972. – С. 364–365.
- Винокур И.С., Гуцал А.Ф., Баженова С.Э. Отчет об археологических исследованиях в 1971-1972 гг. // НА ІА НАНУ. – 1972/82. – 13 с.
- Винокур И.С., Гуцал А.Ф. Отчет об археологических исследованиях 1976 г. на территории Хмельницкой области // НА ІА НАНУ. – 1976/83. – 23 с.
- Винокур І.С. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області / І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, С.І. Пеняк, Б.О. Тимошук, В.І. Якубовський. – К.: Наукова думка, 1984. – 224 с.
- Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя / І.С. Винокур. – К.; Одеса: Вища школа, 1985. – 128 с.
- Винокур І.С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І.С. Винокур, П.А. Горішній. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – 362 с.
- Винокур І. Скелі й печери в історії Бакоти / І. Винокур // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Наукова конференція (Львів, 2-3 лют. 1995 р.): Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1995. – С. 38–41.
- Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 2. Подольская губерния. – Санктпетербург: В типографии Департамента Генерального Штаба, 1849. – 277 с.
- Возний І.П. Топографія та типологія відкритих поселень XII-XIV ст.

- Пруто-Дністровського межиріччя / І.П. Возний // Археологія. – 2004. – №2. – С. 48–67.
- Возний І. Історія досліджень та етапи формування давньоруських міст Х-ХІІІ ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра / І. Возний // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 9. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005 – С. 297–323.
- Геринович В. Кам'янецьчина. Ч. 2-а. Населення і його економічна діяльність / В. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – (Кам'янець-Подільський). – 1927. – С. 1–168.
- Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті І тис. н. е. / С.А. Горбаненко // Археологія. – 2006. – №3. – С. 73–79.
- Горішний П.А., Юра Р.О. Звіт про роботу Бакотського загону Дністровської давньоруської експедиції в 1974 р. // НА ІА НАНУ. – 1974/6 г. – 37 с.
- Горишний П.А. Раскопки у с. Бакота на Днестре / П.А. Горишний, Р.А. Юра // АО 1974 г. – М.: Наука, 1975. – С. 268–269.
- Горишний П.А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре / П.А. Горишний, Р.А. Юра // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 317–318.
- Горішний П.А., Юра Р.О. Звіт про роботу Бакотського загону Давньоруської Дністровської експедиції ІА АН УРСР у 1975 р. // НА ІА НАНУ. – 1975/27 в. – 10 с.
- Горишний П.А. Работы Древнерусского отряда Днестровской экспедиции / П.А. Горишний // АО 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С. 264–265.
- Головко О.Б. Держава Романовичів та Золота Орда / О.Б. Головко // УІЖ. – 2004. – №6. – С. 3–16.
- Ґрунти Хмельницької області. – Львів: Каменярь, 1968. – 72 с.
- Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии) / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – 401 с.
- Гуменюк С.К. Як складалася територія Поділля / С.К. Гуменюк // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 48.
- Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви / Я.Р. Дашкевич // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 59.
- Денисик Г.І. Природна географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.

- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. (Археологическая карта). – К.: Наукова думка, 1984. – 196 с.
- Егоров В.Л. Граница Руси с Золотой Ордой в XIII-XIV веках / В.Л. Егоров // Вопросы истории. – 1985. – №1. – С. 16–29.
- Історія Української РСР: У восьми томах, десяти книгах. Т. 1. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1979. – 344 с.
- Завальнюк О.М. Академік М.М. Тихомиров і дискусія про час заснування Кам'янця-Подільського / О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.16: На пошану професора А.О. Копилова. – С. 421–433.
- Кирпичников А.Н. снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. / А.Н. Кирпичников // САИ. Е 1-36. – Л.: Наука, 1973. – 137 с.
- Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси / Б.А. Колчин // МИА СССР. – №32. – М.: Наука, 1953. – 258 с.
- Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. / Н.Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.
- Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воеводств у світлі джерел / М. Крикун / АН України, Археографічна комісія, Ін-т української археографії. – К.: Б.М., 1993. – 186 с.
- Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич / 2-е видання, із змінами і доповненнями / Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України. Відп. ред. Я.Ісаєвич. – Львів, 1999. – 220 с.
- Куза А.В. Социально-историческая типология древнерусских городов X-XIII вв. / А.В. Куза // Русский город: Исследования и материалы. – М.: Наука, 1983. – Вып. 6. – С. 4–36.
- Куза А.В. Малые города Древней Руси / А.В. Куза. – М.: Наука, 1989. – 168 с.
- Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников / А.В. Куза. – М., 1996. – 256 с.
- Кучера М.П., Горишний П.А. Отчет о раскопках городища у с. Старая Ушица на Днестре в 1976 г. // НА ІА НАНУ. – 1976/16 б. – 22 с.
- Кучера М.П., Горишний П.А. Отчет об археологических исследованиях городищ на Днестре в 1977 г. // НА ІА НАНУ. – 1977/25 е. – 24 с.
- Кучера М.П. Раскопки летописной Ушицы / М.П. Кучера, П.А. Горишний, А.П. Моця // АО 1976 г. – М.: Наука, 1977. – С. 320–321.
- Кучера М.П. Раскопки Староушицкого городища / М.П. Кучера, П.А. Горишний // АО 1977 г. – М.: Наука, 1978а. – С. 345.

- Кучера М.П. Исследования летописной Ушицы / М.П. Кучера, П.А. Горишний // АИУ 1976-1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. Института археологии АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 114.
- Кучера М.П. Раскопки городища XII-XIII вв. у с. Старая Ушица / М.П. Кучера, П.А. Горишний // Археологические памятники Среднего Поднестровья. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 62–96.
- Кучера М.П. Городища / М.П. Кучера // Археология Украинской ССР: В 3 т. / [В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др.]; ред кол.: В.Д. Баран (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 3. – С. 372–396.
- Кучера М.П. «Траянові» вали Середнього Подністров'я / М.П. Кучера // Археологія. – 1992. – №4. – С. 43–55.
- Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера / Ін.-т археології НАНУ. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 252 с.
- Кучугура Л.І., Якубенко О.О. Звіт про проведення розвідки вздовж берега Дністровського водосховища в Хмельницькій області у 1992 р. // НА ІА НАНУ. – 1993/54. – 445 с.
- Кучугура Л.І. Археологічна розвідка в Середньому Подністров'ї / Л.І. Кучугура // Наукові праці історичного факультету. – Т.2. – Кам'янець-Подільський: Оіном, 1996. – С. 171–175.
- Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А.В. Майоров. – Спб.: Университетская книга, 2001. – 640 с.
- М[асенко] Л. Бакота / Л. Масенко // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / АН УРСР, Ін-т мовознавства; І.М. Желєзняк, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко, О.С. Стрижак. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 18.
- Маярчак С.П. Калюс: село на дні моря (нарис історії) / С.П. Маярчак. – К.: Український Центр духовної культури, 2004а. – 76 с.
- Маярчак С.П. Звіт про археологічні розвідки на території Новоушицького й Віньковецького районів Хмельницької області у 2005 р. // НА ІА НАНУ. – 2006. – 19 с.
- Маярчак С.П. Звіт про археологічні розвідки у Новоушицькому районі Хмельницької області у 2006 р. // НА ІА НАНУ. – 2007. – 7 с.
- Мельник Е.Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России / Е.Н. Мельник // Труды VI АС. – Одесса, 1886. – Т.1. – С. 103–134.
- Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям) / Н. Молчановский. – К.: Тип. ун-та, 1885. – 388 с.

- Моця О.П. Етнічні процеси на Русі в часи ранньофеодальної монархії / О.П. Моця // *Магістеріум. Археологічні студії*. Випуск 6. – К.: Сти-
лос, 2001. – С. 45–48.
- Нерознак В.П. Названия древнерусских городов / В.П. Нерознак. – М.:
Наука, 1983. – 208 с.
- Нечитайло П.О. Погляд на початки християнської архітектури Украї-
ни (до концепції О.А. Пламєницької) / П.О. Нечитайло // *Археоло-
гія*. – 2006. – №3. – С. 87–94.
- Пачкова С.П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі / С.П. Пач-
кова // *Археологія*. – 1979. – №32. – С. 78–96.
- Пачкова С.П. К изучению древнерусских поселений на Среднем Дне-
стре / С.П. Пачкова // *Тезисы докладов советской делегации на IV
Международном конгрессе славянской археологии*. – М.: Наука,
1980. – С. 42–43.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с.
Григоровка) / В.А. Петрашенко. – К., 2005. – 264 с.
- Петров Н.Б. Историческая топография Каменца-Подольского XII-
XVIII вв.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук:
спец. 07.00.01 / «История Украины» / Н.Б. Петров. – К., 1987. – 17 с.
- Пивоваров С. На Дністрі, на «Оукраинѣ Галичскои» (матеріали та до-
слідження Дністровської комплексної археологічно-етнографічної
експедиції ЧДУ в селі Галиця Сокирянського району Чернівецької
обл.) / С. Пивоваров, І. Чеховський / Чернівецький державний уні-
верситет ім. Ю.Федьковича, кафедра етнології, античної та серед-
ньовічної історії ЧДУ. – Чернівці: Місто, 2000. – 143 с.
- Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пру-
ту та Середнього Дністра (XI–перша половина XIII ст.) / С.В. Пиво-
варов. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 300 с.
- Плетнева С.А. Древности Черных Клобуков / С.А. Плетнева // *САИ. Е*
1-19. – М.: Наука, 1973. – 96 с.
- ПСРЛ изданное по высочайшему повелению археографическою ком-
мисією. – Т. 1. Лаврентієвская и Троицкая летописи. – Санктпетер-
бург: в типографии Эдуарда Праца, 1846. – 270 с.
- ПСРЛ изданное по высочайшему повелению Императорскою архео-
графическою коммисією. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е.
– С.-Петербург: Типографія М.А. Александрова, 1908. – 638 с.
- Природа Хмельницької області / За ред. К.І. Геренчука. – Львів: Вища
шк., 1980. – 152 с.
- Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я
(розвідки 1968-1969 рр.) / О.М. Приходнюк // *Археологія*. – 1977.
– №22. – С. 99–106.

- Раппопорт П.А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 г. // НА ІА НАНУ. – 1963/15. – 22 с.
- Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV вв. / П.А. Раппопорт // МИА СССР. – №140. – М.: Наука, 1967. – 240 с.
- Рідуш Б. Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс / Б. Рідуш // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича. – Київ-Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008. – Вип. 3. – С. 223–240.
- Русанова И.П. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки / И.П. Русанова, Б.А. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1981. – 144 с.
- Сицинский Е. Бакота – древняя столица Понизья / Е. Сицинский // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1889. – №46. – С. 1130–1137; №47. – С. 1175–1184; №48. – С. 1202–1212; №49. – С. 1235–1241.
- Сецинский Е. Раскопки древняго скальнаго монастыря в с. Бакоте, Ушицкого уезда / Е. Сецинский // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1891. – №46. – С. 1213–1221.
- Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии / Е. Сецинский. – Каменец-Подольск: Типография Подольского Губернского Правления, 1891а. – 234с.
- Сецинский Е. Раскопки Бакотского монастырища в 1892 году / Е. Сецинский // Подольские епархиальные ведомости. – 1892. – №39. – С. 706–708.
- Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии / Е.И. Сецинский // Труды XI АС в Киеве в 1889 году. – Т.1. – М.: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. – С. 197–353.
- Спицын А.А. Сведения 1873 г. о городищах и курганах / А.А. Спицын // Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. – Т. VIII. Кн. 1. – С.-Петербург, 1896. – С. 237–286.
- Супральская летопись // ПСРЛ. – М.: Наука, 1980. – Т.35: Летописи белорусско-литовские. – С. 36–68.
- Тимошук Б.О. Слов'янські гради Північної Буковини / Б.О. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1975. – 112 с.
- Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б.О. Тимошук. – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.
- Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1980. – 223 с.

- Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1987. – 248 с.
- Толочко П.П. Древнерусский феодальный город / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
- Толочко П.П. Русские летописи и летописцы X-XIII вв. / П.П. Толочко. – Спб.: Алетейя, 2003. – 296 с.
- Томашевський А. Палеоекологічні перспективи дослідження давнього Губина / А. Томашевський // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII-XIII ст.). Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 26 червня 2004 р. – Київ-Хмельницький-Кам'янець-Подільський-Старокостянтинів, 2004. – с. 232–238.
- Топографическая карта (Украины). Масштаб 1:100 000. – К.: Киевская ВКФ, 2002.
- Трубчанінов С.В. Історія Поділля та Південно-Східної Волині / С.В. Трубчанінов. – Книга 2. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 1994. – 80 с.
- ТПЕИСК. – Вып. IX. / Под ред. священника Е.Сецинского. – Каме-
нец-Подольский: Тип. С.П.Киржацкого, 1901. – 1064 с.
- Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі / П.І. Хав-
люк // Слов'яно-руські старожитності. – К.: Наук. думка, 1969. –
С. 156–174.
- Чаша и дискос (оловяные), найденные при раскопках Бакотского мо-
настырища, 1891 г. (фото) // Фонды ХОКМ. – ф. 7748. – 1 Арк.
- Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого
княжества Литовского / Ф.М. Шабульдо / АН УССР, Ин-т истории.
– К.: Наукова думка, 1987. – 184 с.
- Якубовский В.И. Древнерусские памятники XII-XIII вв. верховьев
рек Южного Буга и Случи: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.01/
Якубовский Василий Иванович. – К., 1983. – 293 с.
- Якубовський В.І. Бакота у творчості І.С.Винокура і П.А.Горішнього /
В.І. Якубовський // АCADEMIA на пошану професора Л.А.Ковален-
ка. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.68–69.
- Якубовський В. Дослідження городища давньоруського м. Губин
(XII-XIII ст.) та його найближчої сільськогосподарської округи /
В. Якубовський // Археологічні студії / Інститут археології НАН
України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чер-
нівському національному університеті імені Юрія Федьковича. –
Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2010. – Вип. 4. – С. 255–266.
- Янишевский Б.Е. Плещеево озеро в 10-12 вв. Опыт определения
хозяйственных и ресурсных зон поселений / Б.Е. Янишевский //

Археология: история и перспективы. Первая межрегиональная конференция. – Ярославль, 2003. – С. 341–348.

Янко М.П. Топонімічний словник України: словник-довідник / М.П. Янко. – К.: Знання, 1998. – 432 с.

Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, jeografycznym i statystycznym opisana przez Michala Balinskiego i Tymoteusza Lipinskiego. – Tom II. – Warszawa, 1845. – 1431 s.

Сергій Маярчак

48. Поселення 1, енеоліт (археол.), с. Куражин.

Розташоване за 3 км на північний схід від центру села, в ур. Футір, за 200 м на схід від колишнього хутора священика. Займає мисоподібний схил плато.

Виявив у 2001 р. С.П. Маярчак. На зораному полі виявлено фрагменти кераміки та крем'яні знаряддя трипільської культури. Розміри не менше 100х60 м. Кілька крем'яних знарядь передано історичному музею школи №4 м. Хмельницького.

Сергій Маярчак

49. Кургани (археол.) с. Куча.

За 1 км західніше села на найвищій точці місцевості розміщено два кургани.

Один із них (той, що ближче до села) має у висоту 1 м, діаметр – до 25 м. Насип сильно пошкоджений квадратною трибометричною вишкою, яка поставлена в центрі.

Другий курган знаходиться за 60 м західніше першого. Висота – 0,8 м., діаметр 22 м. Насип розорюється.

Віталій Гуцал

50. Поселення, енеоліт (археол.), с. Куча.

За 0,5 км. північно-західніше села на лівому березі безіменного струмка, біля ставу, західніше колгоспної птахоферми виявлено трипільське поселення (IV тис. до н.е.) Добре простежується сліди трьох глинобитних жител. Зібрано характерну кераміку часів розвинутого трипільля.

Площа поселення 150 х 50 м.

Віталій Гуцал

51. Городище (археол.) с. Куча.

За два кілометри від села в напрямку до с. Іванківці, на рівній горі, порослій лісом, в кінці XIX ст. було зафіксовано сліди городища, округлого в плані (діаметр близько 15 м), захищеного валом і ровом, довжина яких біля 45 м. З північного напрямку був від'їзд.

Пам'ятка описана Є. Сіцінським.

Віталій Гуцал

52. Поселення. Доба міді та раннього залізного віку (археол.), с. Куча.

Рештки поселення розташовані за 1,5 км південно-західніше села в урочищі «Шевцьова криниця» і у прилягаючих урочищах «Перелісок», «Роздолля» і «Климків» по обох берегах безіменного струмка.

Площа селища, судячи з підйомних матеріалів, 400×100 м. Культурний шар представлений знахідками трипільської (IV-III тис. до н.е.) і черняхівської (II-V ст. н.е.) культур. На місці двошарового селища зібрані уламки ліпного розписного посуду трипільця, а також ліпну і гончарну черняхівську кераміку. У декількох місцях на поселенні чітко простежуються місця давніх жителі і господарських споруд у вигляді розвалів глиняної обмазки 2,5 x 3,5 м.

Іон Винокур.

53. Городище, енеоліт, ранній залізний вік, давньоруський період (археол.), с. Мала Шурка.

Розташоване на північно-західній околиці села. Площа 7-8 га. Умовна позначка «городище невизначеного типу» біля Малої Шурки є на археологічній карті Ю.Й. Сіцінського, й до нашого часу це була практично вся інформація у літературі про цю пам'ятку. Городище знаходиться на лівому борті глибокого яру, що розділяє Малу Шурку й сусіднє село Хребтіїв (по дну яру тече струмок Петрів Батіг). З півночі і півдня городище захищене ще двома ярами, що заходять у вже згаданий яр. Зі східного, єдиного незахищеного ярами, боку майданчик горо-

дища відгороджений від поля одним валом. У північній частині він уже сильно знівельований і зберігся на висоту до 1,5 м. Південна ділянка валу збереглася краще – на висоту до 4-5 м.

З напольного боку перед південною ділянкою валу видно сліди рову, завширшки 15-20 м. По гребеню валу у його північній частині йде польова дорога. Ще одна дорога перерізала вал у його південній частині. У розрізі валу досить добре видно його внутрішню структуру; слідів дерева у його конструкції не помітно. Майданчик городища понижується зі свого центру у напрямку всіх трьох ярів. Він використовується під городи жителями села. У гроті, що знаходиться у борті яру на північ від майданчика городища, у 1990-х рр. за випадкових обставин знайдений залізний наконечник стріли, переданий до шкільного музею сусіднього с. Куражин. На майданчику городища жителі Малої Шурки неодноразово знаходили крем'яні знаряддя праці (частина їх зберігається у музеї с. Куражин). У ході археологічних розвідок С.П. Маярчака у 2005 і 2009 рр. з'ясовано, що укріплення тут споруджені ще в часи трипільської культури або ж у ранньому залізному віці.

На зораній ділянці майданчика городища (біля північно-західного його кута) знайдено багато фрагментів кераміки трипільської культури, невелику кількість слабо виразних фрагментів ліпної кераміки (очевидно скіфської) зі значною домішкою вапнякової крихти у тісті, а також фрагменти кераміки XI-XII ст. Давньоруська кераміка орнаментована прямими й хвилястими заглибленими лініями. На двох фрагментах хвилясті лінії присутні зверху на бортику вінчика і з внутрішнього його боку (під самим бортиком). Знайдено також фрагмент верхньої частини амфори, фрагмент глиняного грузила від рибальської сіті, два фрагменти ротаційних жорен з червоного каменю й один оселок з каменю такого ж кольору (передано до фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею).

Отже, майданчик трипільського чи раннього залізного віку городища був використаний для влаштування тут поселення у давньоруський час. Поселення давньоруського часу має площу не менше 0,15 га.

Сергій Маярчак

54. Городище. Ранній залізний вік (археол.) с.Маціорськ.

На території села, на мисі, а також на схилах сусідніх плато розташоване велике городище. Мис утворений при злитті двох невеликих струмків. Вся площа городища оточена, овальним у плані, виступаючим до північного сходу під прямим кутом, валом і ровом загальною довжиною понад 600 м.

В середині цього простору, на вершині мису, споруджено ще два дугоподібних вали і рови, які опускаються з вершини до низу з північного заходу. На плато, що примикає до мису з північного заходу, на відстані 205 м від згаданих фортифікацій знаходиться три паралельні оборонні лінії у вигляді валів і ровів, що перерізають плато з боку поля. Перша має у довжину 198 м, друга відділена від неї на 85 м і сягає 200 м, третя, зведена через 105 м від другої, дорівнює 290 м. Висота валів разом з ровами не перевищує тут 2 м.

Укріплення вказаного городища складають єдине ціле з фортифікаціями, спорудженими на двох протилежних схилах. Тут вал з ровом, проходячи приблизно по середині висоти західного схилу на 300 м, повертає вниз до річки, піднімається на верх на східний схил і потім повертається у напрямі миса. Загальна довжина його біля 1000 м. Вали на мисі та схилах перериваються у кількох місцях шляхами і струмками. Рови у багатьох місцях замулені. Висота укріплень (валів) різна і складає в середньому 1-5 і більше метрів.

Місцеві жителі у минулому знайшли на місці городища залізні наконечники стріл, списа і сокиру. Судячи з планування фортифікацій, Маціорське городище споруджено, очевидно, в епоху раннього залізного віку і датується VII-VI ст. до н.е.

Іон Винокур

55. Поселення, енеоліт (археол.), с.Маціорськ.

Поселення трипільської культури відкрито А.Ф. Гуцалом в 1976 р. Розташоване на високому плато, що впритул підходить до городища ранньоскіфського часу.

Поселення розмірами 200×70 м. Зібрані фрагменти кераміки, кремневі відщепи, кістки тварин.

Віталій Гуцал

56. Поселення, давньоруський період (археол.), с. Нова Гута.

Розташоване в ур. Сінне, нижче плато, в усті ярка, на рівні першої тераси, на схід від села. Прив'язувалося також до с. Рудківці. Відкрите Середньодністровською експедицією 1969 р. Розміри 150×50 м. Знайдено залізний наральник, завдовжки 25,5 см і завширшки 14 см, фрагменти кераміки XII-XIII ст. Затоплене Дністровським водосховищем.

Сергій Маярчак

57. Поселення 1, енеоліт, раннє середньовіччя (археол.), смт Нова Ушиця.

Розташоване на правому березі струмка Глибочок, що перетинає шосе Нова Ушиця-Дунаївці і впадає у р. Ушицю. Поселення знаходиться за 150 м північно-західніше місця перетину струмком дороги. Виявив у 2010 р. С.П. Маярчак. На поверхні знайдено кераміку черняхівської і трипільської культур, залізні шлаки, крем'яну ретушовану пластину, фрагмент жорна з червоного мармуру й оселок (передані до фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею). Площа не менше 0,5 га.

Сергій Маярчак

58. Поселення 2, енеоліт, раннє середньовіччя, розвинуте середньовіччя (археол.), смт Нова Ушиця.

Розташоване на південній околиці селища, північніше струмка, що починається північніше частини Нової Ушиці під назвою Філянівка і впадає в р. Калюс; між Новоушицьким маслозаводом і шосе Нова Ушиця-Куча. Має південну експозицію. На території поселення виявлено фрагменти обмазки жител, кераміки трипільської культури та крем'яні відщепи. У центральній частині трипільського поселення, на площі близько 50×50 м знайдено фрагменти кераміки черняхівської культури.

Сергій Маярчак

59. Залишки виробництва заліза, розвинуте середньовіччя (археол.), смт Нова Ушиця.

Місцезнаходження виявив 2006 р. С.П. Маярчак на південній околиці поселення Нова Ушиця 2, північніше струмка, за 10 м від насосної станції комплексу водоочисних споруд маслозаводу, на березі невеликого ставка, за 30 м південніше ЛЕП, що йде до насосної будки. На площі 30 15 м виявлено потужний (більше 0,3 м) шар залізного шлаку, що виходить на поверхню; серед шлаку трапляються фрагменти деревного вугілля. Поверхня на зазначеній площі нерівна (горбиста), що може свідчити про наявність тут зруйнованих домниць. Ґрунт у цьому місці чорний і жирний. Враховуючи велику потужність шлакового шару і вагу шлакових відходів (до 15 кг), залишки залізобудівного виробництва ймовірно датуються відносно пізнім часом – у межах XVII-XIX ст. Датуючого матеріалу, крім сміття XX ст., на території місцезнаходження не виявлено.

Сергій Маярчак

60. Поселення 3, енеоліт (археол.), смт Нова Ушиця.

Розташоване на полі, що прилягає з півночі до селищного сміттєзвалища, а з півдня – до кар'єру; при виїзді з смт. Нова Ушиця, ліворуч шосе Нова Ушиця-Заміхів. Орієнтовні розміри 1×1 км. Виявлене у 1980-х рр. розвідковою експедицією Кам'янець-Подільського педінституту, обстежувалося у 1999 р. – напочатку 2000-х рр. С.П. Маярчаком. У 1999-2001 рр. тут було знайдено фрагмент жіночої теракотової статуетки (переданий до археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка), крем'яний наконечник стріли (переданий до музею магістерської програми «Археологія та давня історія України» при НаУКМА. У згадані університети, а також – у Новоушицький краєзнавчий музей було передано також по кілька знайдених на поселенні крем'яних ретушованих платівок і ступок. Підйомна кераміка представлена фрагментами посудин різної товщини, від 0,4 до 1,8 см. На багатьох фрагментах тулов посудин є псевдоручки-«вушка». Зустрічалися фрагменти з заглибленими лініями, у тому

числі спіралеподібними. Деякі посудини прикрашені по тулову червоними лініями. Два знайдені фрагменти суттєво відрізняються від основної маси. На першому – орнамент у вигляді хрестоподібних заглиблених ліній. На дугому – три паралельні ряди маленьких круглих заглиблень-«цяточок». У 2005 р. на поселенні знадені також шліфований камінь-зернотертка з ракушняка, чотири крем'яні ступки, кам'яна сокира, дві крем'яні скребачки, дві ретушовані платівки й два відщепи з того ж каменю (передано в Хмельницький обласний краєзнавчий музей).

Сергій Маярчак

61. Поселення, енеоліт (археол.), с.Отроків.

Поселення пізнього етапу трипільської культури. Відкрите в 1928 р. М.Я. Рудинським, обстежене в 1960 р. Т.Г. Мовшею. Матеріали зберігаються у фондах Київського історичного музею.

Віталій Гуцал

62. Курган (археол.) с. Песець.

В літературі кінця XIX ст. в селі значився один курган.

Віталій Гуцал

63. Городище, енеоліт-бронза, ранній залізний вік, слов'яно-норуський період (археол.), с.Пижівка.

Розташоване в ур. Дівич Гора за 1,3 км на захід від села, на високому мисі над р. Ушицею, займає кінець мису. Уперше обстежене в третій чверті XIX ст. У вузькій мисовій частині городища в 1977 р. споруджено опору високовольтної лінії електропередачі, якою переплановано частину майданчика і знесено внутрішній вал. Обстежувалося на рівні археологічних розвідок експедицією Кам'янець-Подільського педінституту у 1970-х рр., 1978 р. М.П. Кучерою, 1993 р. Л.І. Кучугурою та О.О. Якубенко. 1978 р. на поверхні городища знайдено багато фрагментів трипільської кераміки, кілька – ранньозалізної доби, й один – IX-X ст. з лінійно-хвилястим орнаментом. 1993 р. тут разом з

трипільською знайдено кераміку VIII-IX ст. В одній з праць І.С. Винокура городище датоване XII-XIII ст. 2011 р. обстежував С.П. Маярчак. З півночі на південь поверхня мису поступово опускається на 2-3 м.

Абсолютна висота близько 224 м. Трикутний у плані майданчик городища (з приблизними розмірами сторін 110, 130 та 180 м) з вузького південного боку був відрізаний від стрілки мису валом і ровом завдовжки 44 м. Висота валу від дна рову 4,5 м, ширина рову перед ним – 8 м. 1977 р. унаслідок спорудження опори високовольтної лінії електропередачі ця оборонна лінія була повністю знівельована. На 100 м північніше, знесеної опорою ЛЕП оборонної лінії, на території просіки, на сьогодні збереглися залишки ще однієї оборонної лінії, яка захищала майданчик з напольного боку. Прямий вал і рів перегороджують кінець мису впоперек у місці, де починається його різке звуження у напрямку стрілки. Первісна довжина цього валу була приблизно 130 м, тепер – 80 м: частина валу, очевидно, знесена при будівництві опори ЛЕП. У східній частині мису тепер є розрив між ділянками валу, завширшки 8 м (хоча в'їзд на городище століття тому фіксувався із заходу). Висота цього валу від дна рову близько 1 м, ширина – 5 м; глибина рову – близько 0,5 м, ширина – 7 м. В насипу валу значна домішка каміння.

Територія майданчика городища у південній частині кам'яниста, на схилах мису багато кам'яних брил. На еродованих ділянках у східній частині майданчика городища виявлено невеликі дрібні фрагменти ліпної кераміки (ранього залізного віку) та залишки спаленої деревини. Час спорудження укріплень достеменно не з'ясовано. Можливо, слов'яно-руське населення використовувало давніші укріплення.

Сергій Маярчак

64. Городище, давньоруський період (археол.), с. Пилипи-Хребтіївські.

Городище розташоване на південно-східній околиці села, на високому корінному березі (на плато). З обох боків, з південно-західного і південно-східного, воно захищене величез-

ними ярами глибиною до 100 м, по першому із яких протікає струмок Данилівка. Схили ярів досить круті, у ряді місць майже вертикальні і кам'янисті. Площадка городища має нахил у бік півдня. З боку ярів ніяких штучних фортифікацій немає, а з боку поля споруджені дугоподібні у плані вал і рів довжиною 190 м, що виходять своїми кінцями до ярів. Висота валу – до 2,5 м, глибина рову – до 1,7 м. По всій довжині валу простежується пропалений до цегляного кольору шар. Вал пошкоджений військовими окопами. При шурфовці на території городища виявлено культурний шар потужністю 20-30 см, що складається з вкраплень глиняної обмазки, деревних вугликів, дрібних уламків давньоруської кераміки IX – XI ст. В одному з шурфів виявлено залізний ромбовидний наконечник стріли. Загальна площа городища біля 1 га.

Іон Винокур

65. Курган (археол.) с. Пилипи-Хребтіївські

За 0,5 км південніше села, на підвищенні, поблизу лінії електропередач розташований курган. Його висота 0,5 м, діаметр насипу – до 20 м. На поверхню виступають каміння.

Курган розорюється.

Пам'ятка обстежена у 1988 р. А.Ф. Гуцалом.

Віталій Гуцал

66. Поселення, розвинуте середньовіччя, пізнє середньовіччя (археол.), с. Рудківці.

Розташоване на плато уздовж південної околиці села, починаючи від крайніх зі сходу хат. Відкрите Л.І. Кучугурою та О.О. Якубенко під час розвідки 1992 р., обстежувалося С.П. Маярчаком у 2008 р. Абсолютна висота поселення 226 м. Тягнеться на відстань близько 700 м. На краю соснового лісу (біля стежки, яка спускається з плато через ліс у бік затопленого с. Калюс) С.П. Маярчаком знайдено кілька дрібних фрагментів кераміки XII-XIII ст., у тому числі вінчик з жолобком для покришки. Деяко східніше, на городах, знайдено багато фрагментів пізньосередньовічної кераміки.

Сергій Маярчак

67. Городище, ранній залізний вік (археол.), с. Рудківці.

Розташоване на південно-східній околиці села, на корінному плато лівого берега р. Дністер та його схилах. Загальна площа городища 39 га.

Топографічні особливості дозволяють розділити городище на дві частини: верхню – на плато і нижню – на схилі.

Укріплення верхнього городища починаються у крайній південно-східній точці плато курганоподібним підвищенням, яке місцеве населення називає «Щовб». Від цього підвищення по самому краю плато у північному напрямку іде вал, який через 670 м повертає на захід, а ще через 390 м – на південь, де його довжина дорівнює 665 м. Ця остання ділянка валу відрізає плато з напільного боку і виходить до високого берега річки. Південна сторона городища на плато не мала фортифікацій, а була захищена дуже крутими до 150 м над рівнем води схилами. Особливістю валу верхнього городища є те, що його східний та північний відрізки, які прилягають до краю плато, досягають у висоту 1-1,5 м., тоді як західний, що захищав городище з найбільш уразливого боку – підноситься на 4-5 м і має рів.

Нижче городище включає три оборонні лінії.

Перша обмежує південну ділянку мисовидного схилу, що виходить безпосередньо до Дністра. Вал охоплює мис з трьох сторін. Починаючись у південно-західній частині незначним підвищенням, він продовжується на північ і переходить у високий насип, що являє собою найвищу точку валу. Тут вал різко змінює напрямок на схід, опускається по схилу вниз і потім повертає на південь до Дністра. Загальна його довжина біля 400 м, найбільша висота разом з ровом – 8-9 м.

Друга оборонна лінія розміщена за 180 м північніше від першої. Вона представлена валом, який опускається вниз по схилу на відстань 380 м. і потім повертає по краю тераси на південь. Третя лінія, як і друга, розташована паралельно до другої і так само перерізає схил із заходу на схід.

Вали споруджені з глини та дерева, вони укріплені кам'яними конструкціями.

Як показали дослідження 1972-1981 років, заселеною була лише частина городища, яка розташована на схилі. Потужність

культурного шару тут сягає 1 м. У цій частині городища відкриті залишки жител, господарських споруд, окремі ями, печі, вогнища.

Житла наземні і злегка заглиблені у ґрунт. Їх площа 15-25 м. У приміщеннях виявлені овальні і грушоподібні у плані глинобитні печі. Крім того, у ряді приміщень були відкриті вогнища на кам'яній вимостці. Стіни жител мали дерев'яний каркас і обмашувалися глиною.

Матеріальна культура городища яскраво проявляє себе у керамічному комплексі. Виділяється кілька видів посуду. Тюльпаноподібні горщики з розчленованим валиком по тулову і проколами по вінчику; миски із загнутим досередини краєм; кубки з петельчастими ручками; округлободі корчаги з пластичними наліпами і геометричним декором; котлоподібні посудини; мініатюрні вироби.

Виявлені також глиняні пряслиця і фігурки тварин. Кістяні вироби представлені орними знаряддями, виготовленими з кісток (рогу) оленя. Наявні кам'яні точильні бруски і кам'яні зернотерки.

Отже, жителі Рудковецького городища займались землеробством, приселищним скотарством і знали різні ремесла.

Весь здобутий під час розкопок речовий матеріал дозволяє датувати городище IX – першою половиною VII ст. до н.е. і відносити його до кола чорнолісько-жаботинських пам'яток, які відомі на території Дністро-Дніпровського лісостепоного межиріччя.

Археологічні матеріали розкривають яскраву картину складних суспільно-політичних і культурно-етнічних процесів, що відбувалися у населення Середнього Подністров'я. Вони показують інтенсивність і напрями економічних і культурних зв'язків із сусідніми племенами. Встановлено, що матеріальна і духовна культура мешканців Рудковецького городища виросла на основі місцевих традицій епохи бронзи. Разом з цим вони успадкували і ряд елементів культури сусідніх південно-західних і східних культур.

У даний час городище руйнується водоймищем Дністровської ГЕС.

Іон Винокур

Додаток:

Нові аспекти досліджень та охорони пам'ятки археології городища ранньозалізного віку с. Рудківці на Дністрі

Серед найцікавіших археологічних об'єктів Хмельницької області чільне місце займає городище в с. Рудківці Новоушицького району. Його збудували наддністрянські представники чорноліської культури при злитті Дністра та її лівої притоки р. Матерки у ранньозалізному віці.

Вперше інформація про нього оприлюднена у т.VIII «Записок Імператорського Російського археологічного товариства» за 1896 р. [1].

Посилаючись на неї, ці відомості згодом поширив у своїй «Археологічній карті Подільської губернії» майбутній патріарх подільського краєзнавства та археології Євфимій Сіцінський. А саме: «Рудковцы. На высоком берегу Днестра городище. Длина и ширина $\frac{3}{4}$ версты, форма кругообразная; площадь ровная, местами усеянная камнями; часть этой площади занята под усадьбы, часть распахиывается, а часть (каменистая) служит пастбищем.

Городище окружено со всех сторон валом длиною в 2 версты, шириною в 10 саж.; вал сохранился хорошо. Въезд с в. В конце вала большой курган.

При впадении рч. Матерской въ Днестръ два кургана, один на горе, другой внизу у речки» [2, с. 291].

Далі майже півстоліття науковці цим городищем не цікавилися, очевидно, тому, що воно знаходиться на далекій периферії – майже за 100 км від Кам'янця-Подільського, та й фахівців у регіоні було не багато. І лише повоєнного 1946 р. у Рудківцях побувала експедиція ленінградського професора М.І. Артамонова. Зокрема, в опублікованому 1949 р. попередньому повідомленні «Південноподільська експедиція» науковець написав таке: «Варте на увагу також Рудковецьке городище, величезний двір якого займає простір, обмежений з трьох боків крутими схилами берегів рр. Дністра, Матерської та яру, що впадає в неї, а з четвертої – укріплений валом і ровом. Заселене внутрішнє укріплення тут порівняно невелике. Воно розташоване при впадінні р. Матерської у Дністер і міститься не на плато, а на

одній з терас берега, відокремлене від двору «кокошникоподібним» валом на перегині від плато до схилу і потім другим таким самим валом в тому місці, де цей схил переходить у терасу. Тут знайдено тільки скіфську кераміку, причому серед неї, як і в Нижне-Ольчедаївському городищі, є типи трохи пізніші тих, що знайдені на Немирівському городищі. Між іншим, тут же фрагменти ковшів з нарізним, заповненим білою масою орнаментом «інкрустація» [3, с.260].

Маючи у своєму розпорядженні сьогоденні відомості, розуміємо, що автор акцентував на первинному ядрі цього важливого об'єкта – дитинці та поселенні, яке розташоване на схилі і укріплене зовні двома валами з північного сходу і валом та оборонно-сторожовою вежею з півночі. На жаль, до публікації не було додано жодної ілюстрації з розвідки на Рудковецькому городищі. Крім того, слід зауважити, що на час написання М.І. Артамоновим повідомлення під поняття «скіфська» потрапляла уся кераміка ранньозалізного віку і навіть доби бронзи України, оскільки не було достатньо наукових розробок її приналежності та датування.

25 березня 1971 року в рамках пам'яткоохоронної роботи, яку розпочали в УРСР згідно постанови Ради Міністрів республіки від 20 лютого 1967 р., виконавчий комітет Хмельницької обласної ради депутатів трудящих затвердив списки об'єктів області, яким надано статус пам'яток загальносоюзного і республіканського значення. Серед них і ті, що розташовані у Новоушицькому районі [4, с.278-282]. На основі наукового звіту М.І. Артамонова [5] про Рудковецьке городище там, зокрема, вказано: «Городище скіфського часу знаходиться біля с. Рудківці Новоушицького району, на високому лівому березі Дністра в усті каньйоноподібної річки Матерської на схід від села.

Площадка городища має чотирикутну в плані форму. Довжина площадки 620 м, її ширина – 540 м. З південного боку городище оточене валом, який зберігся неповністю.

Висота валу 0,7 м. З північного, північно-східного і південно-західного боку городище захищалось крутим схилом. Археологічний матеріал датує городище VII-III ст. до н.е. Розвідкові

роботи на городищі робив М.І. Артамонов у 1946 р. Матеріали робіт, звіти, щоденники зберігаються в архіві інституту археології АН УРСР...» [6, с.282]. Проте тоді під охорону було взято лише 5 гектарів об'єкта на схилі долини р. Матерки [7, с.28].

Нові свідчення про приналежність об'єкта відкрилися після 1972 р. Тоді у зв'язку з будівництвом Дністровської гідроелектростанції та, відповідно, створенням водосховища і теоретичним підйомом води у ньому, дитинець Рудковецького городища потрапляв у зону затоплення. До дослідження залучили студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту.

Керівником експедиції призначили на той час кандидата історичних наук Іона Винокура. Його помічником і заступником був Анатолій Гуцал.

Протягом польових сезонів 1972-1976 рр. та 1978 р. археологами закладено 20 розкопів та шурфів загальною площею понад 3700 кв.м. Усі вони розташовувалися в зоні затоплення об'єкта Дністровським водосховищем та на терасах схилу долини р. Матірки.

Розкопами виявлено близько 40 жител, господарчих споруд та ям з набором речей вжитку представників так званої чорнолісько-жаботинської спільноти, що існувала в кіммерійсько-скіфський час VIII-VII ст. до н.е.

Науковці встановили, що територія, яка досліджувалася, незважаючи на крутизну схилу, свого часу була дуже щільно забудована. Знайшли вони також сліди кількарarovих пожеж на городищі та сліди відбудов оборонних конструкцій.

Врешті, детально вивчивши керамічний та збройний комплекс, дослідники дійшли висновку, що цей населений пункт має риси політичного, торгового і культурного племенного центру Середньої Наддністрянщини. А припинив він свою діяльність під час першої хвилі експансії скіфів у Центральну Європу в середині VII ст. до н.е. Однак, тодішні працівники обласного краєзнавчого музею, які відповідали за документацію, своєчасно не внесли у паспорт об'єкта відповідних змін, і він так і залишився «скіфським городищем».

Продовжуючи опис історії дослідження рудковецького городища, слід зауважити, що хоча кам'янецькі археологи і зосередили свою роботу на дитинці та укріпленому поселенні на схилі, але пішли далі своїх попередників з Ленінграда. Вони ввели в науку, ігноровану раніше, верхню частину об'єкта – 33-гектарну ділянку на плато, оточену потужним валом [8, с. 77].

З появою коштів на відповідну роботу, 02.09.2010 р. Відділ охорони пам'яток історії і культури (ВОПІК) у Хмельницькій області уклав договір з Хмельницьким філіалом Подільського державного підприємства геодезії, картографії та кадастру [9]. Фахівці землевпорядної організації та відділу охорони пам'яток (С.П. Маярчак, С.М. Шпаковський) встановили на місцевості (в натурі) межі земельної ділянки та її охоронної зони.

Результатом став проект меж території, зон охорони та режимів їх використання з технічною документацією із землеустрою (без виділення в окреме землеволодіння) від 17 грудня 2010 р. Його примірники передано відділу культури і туризму Новоушицької РДА, Вільховецькій сільській раді, на території якої розташована конкретна пам'ятка археології та відділу Держкомзему у Новоушицькому районі.

21 грудня 2010 р. старший науковий співробітник ВОПІК С.П.Маярчак склав новий паспорт цього об'єкта культурної спадщини з уточненням приналежності до чорноліської культури [10].

21 липня 2011 р. ВОПІК уклав з місцевою сільською радою черговий охоронний договір за №4/09, який затвердили печаткою та підписом керівника цього органу виконавчої влади А.І. Шевчуком [11].

28 серпня 2015 р. в рамках перевірки стану пам'яток археології Новоушицького району комісією у складі керівника відділу С. Шпаковського та співробітників С. Семенчука і В. Захар'єва встановлено, що окрім території «Нижнього» городища державної охорони потребує і вал на плато. Його висота 4-6 м. Через 670 м він повертає на захід, ще через 390 м – на південь і, пройшовши в напрямку до Дністра через все плато, закінчується на високому обривистому краю. Загальна протяжність валу на горі

становить більше 1700 м. У кількох місцях він перерізаний до-рогами, де добре видно структуру насипу з дрібного каміння, білої глини та землі. Особливістю валу є те, що його східний і північний відрізки, пролягаючи по краю плато, не потребували великої висоти, в той час як західний, прикриваючи городище з найбільш вразливого, легкодоступного боку, і зараз являє собою складну для подолання перепону. Основа досягає 15 м, а гребінь місцями піднімається до 5 м, зовні вал підсилено ровом. Було складено відповідний акт та облікову картку [12, 13].

Виникає резонне питання – чому вал до того часу не знаходився під охороною? На те є причини, які сягають корінням у радянський час. Вал ігнорували з трьох причин. По-перше. На території, яку він оточує, не було знайдено потужного, як на схилі та дитинці, культурного шару, тому науковці вважали цю ділянку місцем для загону худоби при небезпеці, отже, менш значимою для досліджень. По-друге. У західній – напільній – частині його перекривали садиби сучасних селян, а значить, він частково потривожений ними. І найголовніше. По-третє. Вся земля у країні належала державі і ніяких змін у цьому напрямку не передбачалося.

Щодо останнього, то після отримання Україною незалежності, ситуація суттєво змінилася... на берегах Дністра, який раптом став курортною зоною області, особливо. Протягом двадцяти років інтенсивно освоювалися під дачні кооперативи низинні ділянки – безпосередньо біля води. Від-недавна в коло інтересів забудовників стала потрапляти земля на плато. Та не завжди відповідно до чинного законодавства.

Як встановили працівники Кам'янець-Подільської про-куратури, у другій половині 2015 р. посадові особи відділу Держгеокадастру у Новоушицькому районі вчинили злочин, передбачений ч. 2 ст. 366 Кримінального кодексу України. Че-рез внесення ними завідома неправдивих відомостей до офі-ційних документів на території пам'ятки археології «Городище раннього залізного віку Рудківці» було відчужено три ділянки загальною площею 6 гектарів. Про це правоохоронці повідомили управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації 15.03.2016 р. [14].

Відряджені на місце фахівці відділу охорони пам'яток встановили, що одна з ділянок розташована безпосередньо в охоронній зоні пам'ятки, у двох інших пролягає східний відрізок валу, який через вище перераховані причини, не було взято під охорону держави. Використання цих ділянок у будь-яких цілях порушить цілісність об'єкта і призведе до знищення важливих для пізнання історичного минулого держави археологічних артефактів.

Врешті, у 2016 р. знайдено ще один вал – зовнішній. Відтак встановлено, що «Верхнє» городище має площу біля 116 га: «цитадель», площею 43 га, та «передмістя» з напільного боку, площею біля 73 га. Якщо додати сюди «Нижнє» городище (5 га – згідно паспорта пам'ятки), частина з якого на даний момент затоплена, то матимемо понад 120 гектарів.

Таким чином, Рудковецьке городище є одним з найбільших укріплень-гігантів, раннього залізного віку, які споруджувалися у лісостеповій Україні, та потребує посиленої уваги з боку фахівців. Тому відділ охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області відповідно до отриманих у результаті проведених пам'яткоохоронних досліджень нових відомостей у 2016 році передав облікову документацію (паспорт, проект винесення меж зазначеної пам'ятки археології в натурі) у Міністерство культури України для внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Археологічного польового сезону 2016 року на Рудковецькому городищі відпрацювала археологічна експедиція Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка під керівництвом археолога А.Ф. Гуцала (за участі старшого наукового співробітника інституту археології НАНУ Олександра Могилова та науковця Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка Віталія Гуцала). Археологами у 2016 р. з'ясовано технологію зведення дерев'яних укріплень, якими був підсилений вал «цитаделі». У північно-східній частині «цитаделі» знайдено кераміку та залишки жител. До пам'яткоохоронних досліджень городища долучилися пам'яткоохоронці – наукові співробітники Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області – Сергій Шпаковський, Сер-

гій Семенчук, Володимир Захар'єв. Проведена робота вказує на перспективність подальших досліджень та необхідність поси-
лених пам'яткоохоронних заходів, адже Рудковецьке городище
може стати цікавим туристичним об'єктом краю та, в комплексі
з іншими подібними укріпленнями по р. Дністер, навіть, номі-
нантом на включення до Попереднього Списку об'єктів всесвіт-
ньої спадщини ЮНЕСКО.

Використана література та джерела:

1. Записки Императорского Русского Археологического общества, т. VIII, вып. 1-2. – С.-Пб., 1896. – С. 243-244.
2. Є. Сицинский. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – С. 292.
3. Артамонов М. Південноподільська експедиція (Попереднє пові-
домлення) // Археологічні пам'ятки УРСР, т. 1. – К., 1949. – С. 260.
4. Пам'ятники археології, історії та мистецтва Союзного та республі-
канського значення Хмельницької області. Каталог. На правах ру-
копису. – Хмельницький, 1971. – С. 278-282.
5. Артамонов М.И. Археологические памятники Южной Подолии (По
материалам Южно-Подольской экспедиции 1946 г.) // НА ІА НАНУ.
– 1946/12.
6. Пам'ятники археології, історії та мистецтва Союзного та республі-
канського значення Хмельницької області. Каталог. Рукопис. –
Хмельницький, 1971. – С. 282.
7. Там само. – С. 282.
8. Гуцал А. Ф. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придні-
провський лісостеп // Давня і середньовічна історія України (істо-
рико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський. – 2000. –
С. 69-79.
9. Договір №139/09/10 від 02.09.2010 р. Про встановлення меж, зон
охорони та режимів їх використання пам'ятки археології місцевого
значення Городище раннього залізного віку Рудківці» // Науковий
архів ВОПІК у Хмельницькій області. – 2 арк.
10. Паспорт об'єкта культурної спадщини. Городище VIII-VI ст. до н.е.
(чорноліська культура) Хмельницька обл., Новоушицький р-н,
Вільховецька сільська рада, с. Рудківці // Науковий архів ВОПІК у
Хмельницькій області. – 3 арк.
11. Охоронний договір на пам'ятку культурної спадщини №4/09 від
21 липня 2011 р. с. Рудківці // Науковий архів ВОПІК у Хмельниць-
кій області. – 2 арк.

12. Акт обстеження технічного стану нововиявленого об'єкту археології валу городища на території Вільховецької сільської ради Новоушицького району Хмельницької області, с. Рудківці від 27.08.2015р. // Науковий архів ВОПШК у Хмельницькій області. – 2 арк.
13. Облікова картка об'єкта культурної спадщини. Вал городища. 22.10.2015 р. // Науковий архів ВОПШК у Хмельницькій області. – 3 арк.
14. Копія листа прокурора Новоушицького відділу Кам'янець-Подільської місцевої прокуратури С. Яворського в управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації №71-63-1в від 15.03.2016 // Науковий архів ВОПШК у Хмельницькій області. – 2 арк.

*Володимир Захар'єв,
Сергій Шпаковський*

68. Поселення, раннє середньовіччя, Київська Русь (археол.), с. Рудківці.

За 4 км західніше села, в урочищі Сінне, С.Е. Баженовою в 1969 р. відкрито двошарове поселення. Воно розміщене на першій терасі неглибокої балки. Тут знайдено уламки ліпного ранньослов'янського (VI- VII ст.), та кружального посуду давньоруського часу (XII-XIII ст), залізний наральник довжиною 25,5 см і шириною 14 см.

Віталій Гуцал

69. Поселення, енеоліт (археол.), с.Слобідка.

Розташоване на межі задернованого схилу над лівою притокою р. Калюс, та зораного поля, за 2,3 км північніше с. Слобідка. Виявив у 2010 р. П.О. Нечитайло. У 2011 р. С.П. Маярчак визначив його межі. На зораному полі траплялися випалені фрагменти обмазки червоного кольору, крем'яні сколи, нечисленні дрібні фрагменти кераміки. Культурний шар слабкий (судячи з обстеження по оранці). Займає ділянку площею 250 м поля вздовж яру та 60 м углиб поля. Межа розповсюдження культурного шару на задернованій прилеглій до поля ділянці не встановлена.

Сергій Маярчак

70. Поселення, давньоруський період (археол.), с. Соколівка.

Розташоване на схід від села на обох берегах безіменного струмка, який впадає в р. Батіжок у с. Іванківці. В 1951 р. М.Ю. Брайчевським тут знайдено кераміку X-поч. XII ст. Більшість черепків виготовлена на гончарному колі, досить тонкостінні. Колір черепків червонуватий, жовтуватий, бурий. Із форм представлений, очевидно, лише кухонний горщик. Знайдено кілька фрагментів вінець, відігнутих назовні, іноді з круглим валиком по краю, із закраїнами; кругле пласке глиняне пряслице, а також кілька маловиразних фрагментів ліпного посуду.

Сергій Маярчак

71. Поселення, ранній залізний вік (археол.), с. Соколівка.

Поселення скіфського часу відкрито М.Ю. Брайчевським на початку 50 років XX століття. Воно розміщено вздовж безіменного струмка, що впадає в р. Батіжок.

Віталій Гуцал

72. Поселення, пізня бронза, ранній залізний вік (археол.), с. Соколівка.

Поселення розташоване між селами Соколівка та Іванківці. Включає у себе перехідні матеріали (кераміки) від епохи пізньої бронзи до початку раннього заліза.

Відкрито М.Ю. Брайчевським на початку 50 років XX ст.

Анатолій Гуцал

73. Поселення і святилище давніх слов'ян (археол.), с. Ставчани.

На присадибній ділянці жителя села С.І. Гром'яка і на прилягаючих ділянках берега безіменного струмка, що впадає у р. Калюс (притоки Дністра), розташовані залишки поселення черняхівської культури II-Vст. н.е.

У 1963 році під час земляних робіт (споруджувався льох) на глибині 0,5 -0,6 м господар садиби натрапив на кам'яну скуль-

птуру ідола. Про це С.І. Гром'як повідомив директору Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника Г.М. Хотюну. На місце знахідки негайно виїхали І.С. Винокур і Г.М. Хотюн.

На місці садиби С.І. Гром'яка відразу було закладено розкоп, на площі якого лежав антропоморфний кам'яний ідол і відкрита в процесі досліджень кам'яна конічної форми стела.

Антропоморфний кам'яний ідол лежав ниць, лицевим зображенням до землі. Це одноликий ідол, що представляє постать бородатого чоловіка у головному уборі конічної форми. Волосся підстрижене «підгорщик» і показано нарівні потилиці. З тильного боку скульптури добре модельовані спина і плечі. Вигнутою до плоскості каменю-вапняка прямою лінією підкреслено рельєфність спини і плеч, ця лінія закінчується округлістю лопаток і до підстриженого волосся на потилиці не доходить. У нижній частині спини вибито силуетне зображення коня. З лицевого боку в руках антропоморфного ідола – зображення рогу. Скульптура має довжину 1,9 м. Ширина її основи – 0,52 м, товщина – 0,28 м.

Майже впритул з описаним антропоморфним кам'яним ідолем, на відстані 0,15 м, під час досліджень було виявлено другу кам'яну скульптуру – це підтесаний стовп конічної форми. Він також висічений з глиби дністровського вапняку. Довжина його 1,2 м, ширина основи – 0,7 м. На лицевій стороні стели у її верхній частині вибито коло діаметр його 0,24 м). Очевидно, це солярний знак. Конусовидна скульптура лежала своїм лицевим зображенням ниць до землі (так само як і антропоморфний ідол). Своім гострим верхнім кінцем конусовидна стела лежала у напрямку до голови антропоморфного ідола, наче складаючи з ним єдину пряму лінію.

Під час розчищення на розкопі площею біля 100 м² на глибині 0,6 – 0,7 м навколо антропоморфного ідола і конусоподібної стели з солярним знаком були виявлені рештки давніх кам'яних вимосток – кострищ, у розташуванні яких простежується певна система. Кострища були представлені скупченнями обпалених каменів, попелом і деревного вугілля. Тут же, у кострищах, знайдені уламки кісток тварин і черепки черняхівської кераміки III-V ст. н.е. Два кострища (з чотирьох) зберегли-

ся добре. Два інших – значно гірше. Діаметр кострищ 1-1,2 м. На всій площі розкопу, навколо кам'яних скульптур, простежено сліди обпаленої землі і прошарки попелу.

Реконструкція, здійснена на основі дослідження об'єкту та його деталей, показує, що антропоморфна скульптура і конусоподібна стела з солярним знаком повинні були стояти вертикально своїми лицевими зображеннями одна навпроти одної. Відстань між скульптурами становила приблизно 3 м. Навколо язичницьких ідолів на чотирьох кам'яних вимостках запалювалися кострища. Сюди, очевидно, приносили жертви – м'ясо забитих тварин і птахів. Солярний знак на конусоподібній стелі показує, що жителі селища вклонялися і приносили жертви на честь сонця. Антропоморфний кам'яний ідол із Ставчан, у світлі сказаного, швидше за все міг уособлювати сонячне божество.

Як показує реконструкція, Ставчанське святилище відноситься до жертовників – капищ відкритого типу (просто неба). Кам'яні ідоли стояли під відкритим небом, навколо них запалювалися кострища і приносилися жертви сонячному божеству давніх слов'ян Дажьбогу – Хорсу. Цікаве і силуетне зображення коня, вибите на тильній стороні антропоморфного ідола. Образи Перуна і Дажьбога були пов'язані у світогляді давніх слов'ян з реліктом тварин – тотемом-конем.

Ставчанські язичницькі ідоли добре збережені. Вони знаходяться у експозиції відділу археології Кам'янець – Подільського державного історичного музею – заповідника.

Іон Винокур

74. Кургани (археол.) с. Струга.

При селі в урочищах Велике Поле і Побите виявлено по одному кургану. Пам'ятка введена в літературу Є. Сіцінським.

Анатолій Гуцал

75. Поселення, енеоліт (археол.), с.Струга.

Трипільське поселення відкрито П.Й. Борисковським у 1946 р. Розміщене за 2,5 км північніше села, та за 1 км від р. Калюс, на її лівому березі.

Площа біля 1,5 га, культурний шар, який залягає на незначній глибині, інтенсивно руйнується сільськогосподарськими роботами. На поселенні знайдено два уламки зернотерок, частково відполірована кремнева сокира, ретушована кремнева пластина та тонкостінна із добре відмученої глини червоножовта кераміка з заглибленим геометричним орнаментом.

Анатолій Гуцал

76. Курган, ранній залізний вік (археол.), с. Тимків.

Розташований на високому плато в ур. Брусья, за 0,6 км східніше с. Тимків та 0,5 км південніше ферми с. Отроків, за 200 м східніше курганної групи давньоруського часу Тимків. Виявлений експедицією Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Висота 0,5 м, розміри 15×28 м, у насипу присутнє каміння. Розорювався.

Сергій Маярчак

77. Поселення, давньоруський період (археол.), с. Тимків.

Розташоване в ур. Місто, за 200 м на схід від частини села, що зветься Затиша. Напроти поселення є кладка через р. Ушиця. Відкрив у 1992 р. В.А. Захар'єв. Знайдено кераміку XII-XIII ст.

Сергій Маярчак

78. Городище, ранньослов'янський період (археол.), с. Тимків.

Розташоване в ур. Замковисько (Жадінь) на стрілці високого мису між глибокими долинами річок Бобровка та Заглоснянка, які, з'єднавшись, впадають у межах Тимкова в р. Ушицю; на відстані 200 м від південно-західної частини села, яка зветься Затиша. Городище відоме ще як Великопобіянське. Площа 0,3 га. Довгий діаметр напівовального майданчика між зовнішньою лінією валу й стрілкою мису – до 80 м, діаметр внутрішнього майданчика 30 м. Обстежувалося у 1987 р. А.Ф. Гуцалом і В.П. Мегеєм, у 1993 р. В.А. Захар'євим, Л.І. Кучугорою та О.О. Якубенко, у 2010 р. С.П. Маярчаком. Городище повністю заліснене, на майданчику і схилах мису, на якому воно розташоване, у багатьох місцях на поверхню виступають

кам'яні брили. Городище огинає лісова дорога, що йде від села. Дорогою знівельовані південно-східні кінці напольних валів. У насипах валів значна домішка необробленого каміння. Оборонна система городища складається з двох напольних валів (втягнутих дугами, верхівки яких спрямовані у бік поля), а також одного валу на стрілці мису (дуга цього валу обернена навпаки, — він захищав майданчик городища з боку відносно пологого схилу стрілки мису). Перед напольними валами є знівельовані рови. Зовнішній напольний вал завдовжки близько 100 м і заввишки до 1,5 м від дна рову. Рів перед ним завширшки близько 2 м. Внутрішній напольний вал потужніший: його висота від дна рову становить до 3,5 м, а ширина рову перед ним — 6-8 м.

Мисовий вал невисокий — до 1,5 м від дна рову. З внутрішнього боку городища перед мисовим валом є рів, завширшки близько 2 м. Слідів рову зовні мисового валу (з боку річки) немає. Кінець мисового валу з південного боку так закручений дугою, що практично з'єднується з кінцем середнього валу. На поверхні майданчика городища знахідок немає. Унаслідок шурфування на внутрішньому майданчику (шурф розмірами 50, 80 см і завглибшки 0,5 м), а також у природно зсунутому насипу валу на стрілці мису виявлено дрібні фрагменти кераміки VIII-IX ст. культури Луки-Райковецької. Ще один фрагмент знайдено в шурфі за 30 м у бік поля від зовнішнього напольного валу. Внаслідок обстеження поверхні за межами городища з напольного боку культурного шару не виявлено.

Сергій Маярчак

79. Поселення, енеоліт (археол.), с.Тимків.

На схід від села, в урочищі Гончариха М.Ю. Брайчевський в 50 роках XX ст. відкрив поселення трипільської культури IV тис. до н.е.

Віталій Гуцал

80. Поселення, енеоліт (археол.), с.Тимків.

Трипільське поселення IV тис. до н.е. розташоване на високому плато, що підіймається над правим берегом р. Ушиця, північніше села, в урочищі Катівка.

Відкрито в 1986 р. А.Ф. Гуцалом.

Площа 120×50 м, культурний шар руйнується оранкою.

Із знахідок найчастіше зустрічаються уламки кераміки, кремневі пластини, шматочки обмазки.

Валерій Мегей

81. Курганний могильник (археол.), с.Тимків.

Відкритий в 1987 р. А.Ф. Гуцалом на високому плато південно-східніше села, в урочищі Бруся.

Всього вдалось зафіксувати 13 насипів, що витягнулись вздовж краю плато з півночі на південь у два ряди.

Кургани споруджені із дрібного каміння та землі. Їх висота від 0,5 м до 1 м, діаметр коливається у межах 6-8 м.

Відстань між насипами 1-2 м.

Могильник руйнується кар'єром і дорогою.

За 200 м південно-східніше цієї групи, на полі, розорюється ще один курган. Його діаметр 28х15 м, висота – 0,5 м. Всюди на поверхні лежить каміння.

Валерій Мегей

82. Поселення та курган, енеоліт (археол.), с. Тимків.

Трипільське поселення розташоване на південно-західній околиці села в заплаві лівого берега р. Ушиця, в урочищі Рай-город або Тимків-город. На площі 300х500 м, чітко простежуються ряди жител зі скупченням обмазки та битого посуду.

На території поселення знаходиться курган. Його діаметр 18 м, висота 1,5 м. Курган задернований, на поверхню виступає каміння. Пам'ятка відкрита в 1987 р. А.Ф. Гуцалом.

Валерій Мегей

83. Городище, ранній залізний вік (археол.), с. Тимків.

Городище знаходиться в селі по правому березі р. Ушиця. Датується за знайденим матеріалом VII-V ст. до н.е.

Зберігся вал і рів загальною довжиною біля 280 м. Укріплення немовби відрізають мисовидний виступ від гористого

плато, що височіє над ним. Вал протягом 220 м йде з півдня на північ, потім повертає на захід, де ще простежується на віддалі 60 м, а потім зливається із сучасним кам'яним муром. Південна частина валу зруйнована городами. Краще збереглася його північна половина. Тут вал і рів задерновані, їх спільна висота у місці повороту дорівнює 3 м.

На території, що примикає до валу, зібрана кераміка скіфського часу.

Пам'ятка введена в літературу Є. Сіцинським. В 1987 р. обстежена А.Ф. Гуцалом та В.П. Мегеєм.

Віталій Гуцал

84. Городище, доба бронзи, ранньослов'янський період (археол.), с. Хребтіїв.

Розташоване в ур. Погоріла на трикутному місі при впадінні р. Данилівки в Дністер, за 2 км на південь від села; за 30 м від городища – опора високовольтної лінії електропередачі. Площа 1 га. Городище досліджували на рівні археологічних розвідок М.Ю. Брайчевський (1951, 1952 рр.), П.О. Раппопорт (1963 р.), Л.І. Кучугура та О.О. Якубенко (1993 р.), С.П. Маярчак (2005 р.), С.Ю. Демидко (2008 р.). Городище має два дугоподібні вали, які відокремлюють мис від основної частини плато. Вони розміщені на відстані близько 50–60 м один від одного, заввишки до 2 м, частково заросли кущами.

В одному місці вали перерізані дорогою, в іншому – ще одна дорога пролягла прямо через гребінь валу. Ровів перед валами немає. Перший (мисовий) майданчик завдовжки 60 м при найбільшій ширині 80 м, другий – також 60 м завдовжки при найбільшій ширині 140 м. У попереку городище має близько 120 м. Внутрішній вал проходить приблизно посередині – між стрілкою мису і зовнішнім валом. На городищі майже відсутній культурний шар (навіть у ямах, викопаних на майданчику городища), виявлено тільки поодинокі фрагменти кераміки доби пізньої бронзи та IX–X ст. На ділянці між валами, приблизно на однаковій відстані один від одного, були розміщені круглі у плані купи вапняку, злегка задерновані зверху. Городище частково заросло кущами. З обох боків на крутих схилах мису

на поверхню виступають великі кам'яні брили, які теж могли використовувати в оборонній системі городища. Біля північно-західної ділянки зовнішнього валу (з напольного боку) є невеликий кар'єр, котрий дещо пошкодив вал. З оголеної ділянки валу видно, що він складений з ґрунту з великою домішкою каміння (переважно вапняку). Обстеження цього місця з метою виявлення залишків культурного шару очікуваного результату не дало. Очевидно, городище слід віднести до категорії городищ-сховищ. В усякому разі зрозуміло, що воно було практично не заселене. Звертає увагу порівняно слабка захищеність його з напольного боку (невисокі – двометрові вали без ровів перед ними). Це може бути пояснено слабкою економічною потугою громади, що збудувала це укріплення. Утім, наразі не можна відкидати й інтерпретацію М.Ю. Брайчевського цього городища як городища-святилища.

М.Ю. Брайчевський помилково вважав, що саме на городищі знаходилася «хребтіївська баба» (ідол). Однак у літературі ХІХ ст. вказувалося, що «баба» (насправді – антропоморфний камінь) знаходилася в іншому урочищі – «На Ріжку» («Ріжок» – ліс неподалік городища). Тому не дивно, що нікому з дослідників не вдалося знайти у межах городища цей антропоморф.

Сергій Маярчак

85. Поселення, енеоліт (археол.), с. Цівківці.

В урочищі Цегельне, що за 300 м західніше села, знаходиться трипільське поселення ІІІ тис. до н.е. Відкрите В.В. Гарбузом в 1982 р. На поверхні знайдено кам'яні знаряддя праці (сокири, відщепи) та уламки кераміки. Розміри 90 x 40 м.

Віталій Гуцал

86. Поселення, енеоліт (археол.), с.Цівківці.

Трипільське поселення розміщене за 2 км північно-західніше села, в урочищі Штани. Відкрите в 1982 р. В.В. Гарбузом.

На площі 0,72 га (120x60 м) зібрані крем'яні відщепи, відбійники, фрагменти характерного глиняного посуду.

Матеріали зберігаються в кабінеті археології Кам'я-нець-Подільського університету.

Віталій Гуцал

87. Поселення, ранній залізний вік (археол.), с. Шебутинці.

У південно-західній частині села знаходиться поселення черняхівської культури II-IV ст. н.е.

Анатолій Гуцал

88. Поселення, давньоруський період (археол.), с. Шебутинці.

Розташоване в ур. Толока на південно-східній околиці села, на високому місці між яром та правим берегом р. Данилівка. Відкрите Л.І. Кучугурою та О.О. Якубенко під час розвідки 1993 р., які з ями скотомогильника зібрали кераміку XII-XIV ст. В ур. Калина знайдено давньоруський залізний наконечник стріли з шипом, що зберігався в родині Костянтинових.

Сергій Маярчак

89. Поселення, енеоліт (археол.), с.Щербівці.

Розташоване за 1 км від південної частини села, на лівому березі струмка, біля лісосмуги. Трипільське поселення, площею 150x180 м, займає пологий схил плато. Культурний шар тягнеться на 50 м вглиб лісосмуги. Виявив П.О. Нечитайло.

Сергій Маярчак

90. Поселення, енеоліт (археол.), с.Щербівці.

Розташоване за 2 км на схід від центральної частини села, на лівому березі струмка (лівого допливу р. Говірка). Виявив 2011 р. П.О. Нечитайло. Займає пологий схил плато. Культурний шар до 0,35-0,5 м, його заповнення складає переважно глиняна обмазка й незначні фрагменти кераміки. Трапляються і сколи кременю. Культурний шар тягнеться на 50 м вглиб лісосмуги. Розміри 150x180 м.

Сергій Маярчак

Джерела та література:

Артамонов М.И. Археологические памятники Южной Подолии (по материалам Южно-Подольской экспедиции 1946г.)// НА ІА НАНУ. – 1946/12. – с. 6, 86-87;

- Баженова С.Е. Отчет об археологических исследованиях древнерусского городища IX-XI вв. у с. Глыбовка Ново-Ушицкого района Хмельницкой области за 1982 г. // НА ІА НАНУ. – 1982/111;
- Баженова С.Е. Особливості давньоруської кераміки Поділля (за матеріалами Глибівського городища IX-XI ст.) // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1986. – с. 149.
- Баженов О.Л. Глибівське давньоруське городище IX-XI ст. в Середньому Подністров'ї // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т.8 (10). – с. 191-196.
- Бибилов О.Н., Збеневич В.Г., Довженко В.Й., Приходнюк О.М. Отчет о работе разведочной Среднеднестровской экспедиции в 1968г.// НА ІА НАНУ. -1968/1. - с.2.
- Брайчевский М.Ю. Отчет о работе Среднеднестровской экспедиции ИА АН УССР в 1951 г. // НА ІА НАНУ. – 1951/96. – с. 35-37;
- Брайчевський М.Ю. Археологічна розвідка в Новоушицькому районі Хмельницької області // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т.V. – К: Вид-во АН УРСР, 1955. – с. 176-177;
- Брайчевский М.Ю., Довженко В.И. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье // Материалы и исследования по археологии СССР. – №139. – М.: Наука, 1967. – с. 261-262;
- Борисковский П.И. Деякі доповнення до археологічної карти Середньої Наддністрянщини. Археологія Т. ІУ, К., 1950, с. 122.
- Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. К.1984. – с. 71.
- Винокур І.С., Хотун Г.Н. Языческие изваяния из с. Ставчан в Поднестровье // Советская археология, – 1964. – №4 – с. 210-214.
- Винокур І.С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // МИА, – №139. – М., 1967, – с. 136-144.
- Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен. – К., 1972. – с. 109-113.
- Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Баженова С.Э. Отчет об археологических исследованиях в 1971-1972 гг. // НА ІА НАНУ. – 1972/82. – с. 10-12;
- Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. -К.-П., 1901. – с.391.
- Гуцал А.Ф., Якубовський В.І., Михальчишин І.Р. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник. – Чернівці: РВК «Деснянська правда», 2011. – с. 109.
- Гуцал А.Ф. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придністровський лісостеп // Давня і середньовічна історія України (Іс-

- торико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський. – 2000. – с. 69-79.
- Забашта Р.В. До питання атрибуції язичницької монументальної скульптури теренів Середньої Наддністрянщини (за архівними матеріалами) // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовита»): Матеріали наукової конференції (8-9 жовтня 1998 р., Гримайлів). – Львів: Місіонер, 1998. – с. 134-136, 145;
- Захар'єв В.А. Звіт про роботу Сокілецької давньоруської археологічної експедиції у 1993 р. // НА ІА НАНУ. – 1993/66. – с. 11;
- Захар'єв В.А. Стародавня Русь на Дунаєвщині // Дивокрай. Науково-популярний альманах. Хмельниччина Подільська. Випуск 2. – Хмельницький, 1997. – с. 16-17;
- Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. К., 1971, с.433.
- Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи.// К. , 1985. – с. 122-123,125,190.
- Кучугура Л.І., Якубенко О.О. Звіт про проведення розвідки вздовж берега Дністровського водосховища в Хмельницькій області у 1992 р. // НА ІА НАНУ. – 1993/54. – с. 126.
- Кучера М.П. Звіт про розвідку городищ в Середньому Подністров'ї у 1974 р. // НА ІА НАНУ. – 1974/6. – с. 1, 7-8;
- Кучера М.П., Горишний П.А. Отчет об археологических исследованиях городищ на Днестре в 1977 г. // НА ІА НАНУ. – 1977/25 е. – С. 22;
- Літопис Руський / Пер. здавнорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – с. 400;
- Матеріали розвідки, які зберігаються у археологічній лабораторії Кам'янець – Подільського державного університету.
- Маярчак С.П. Паспорт на пам'ятку археології 2010 р.
- Маярчак С.П. Паспорт об'єкта археології 2011 р.
- Маярчак С.П. Паспорт об'єкту археології «Городище Городище» (2011 р.).
- Маярчак С.П. Паспорт об'єкту археології «Багатошарове поселення Березівка-Колач» // Архів відділу охорони пам'яток у Хмельницькій області (Фонд «Паспорти»).
- Маярчак С.П. Паспорт об'єкту археології «Група курганів біля с. Березівка» // Архів відділу охорони пам'яток у Хмельницькій області (Фонд «Паспорти»).
- Маярчак С.П. Звіт про археологічні розвідки на території Новоушицького й Віньковецького районів Хмельницької області у 2005 р. // НА ІА НАНУ. – 2006. – с. 6-7.

- Маярчак С.П. Археологічні розвідки у Новоушицькому й Вінковецькому районах Хмельниччини // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – 440 с. / Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. Т.2. – с. 250.
- Маярчак С.П. Науковий звіт про проведення археологічної експертизи у 2010 р. // НА ІА НАНУ.
- Маярчак С.П. Калюс: село на дні моря (нарис історії). – К.: Український Центр духовної культури, 2004. – с. 10-17, 68-70;
- Маярчак С. Галицько-Волинська фортеця Каліус у Середньому Подністров'ї // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. (Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 квітня 2010 р. м. Львів). – К.: Б.М., 2010. – с. 703-708.
- Мовша Т.Г. О северной группе позднетрипольских памятников. СА, 1971 №1, с.35.
- Мовша Т.Г., Бузян Г.Н. Работы позднетрипольского отряда.//АО 1978г.-М., 1979. – с.273.
- Колесніков О.Г. Нові багатошарові поселення на Середньому Подністров'ї // ТД ПКК, УШ.- К.-П.1990. – с.8.
- Нечитайло П.О. Науковий звіт про проведення археологічної експертизи №0094/2011.
- Нечитайло П.О. Звіт про пам'яткоохоронні дослідження (шурфування) та розвідки на території Вінковецького, Дунаєвецького, Новоушицького, Ярмолинецького районів Хмельницької області у 2011 році // НА ІА НАНУ.
- Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я. Археологія в. 22. К., 1977, с. 103.
- Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968-1969 рр.) // Археологія. – 1977. – №22. – с. 100, 103.
- Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV вв. – Л., 1987. – МИА. – № 140. – с. 15.
- Раппопорт П.А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 г. // НА ІА НАНУ. – 1963/15. – с. 17;
- Рулинський М.Я. Передісторичні розшуки на Середній Надністрянщині 1927 //НА ІА НАНУ.-ВУАК.-№ 116/42. – с.5
- Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии.// Труды XI Археологического съезда . М.,1901., т. 1.С. – с. 300.
- Сецинский Е. Музей Подольского церковно-археологического общества. 2. Опись предметов старины. – Каменец-Подольск: Типография Подольскаго свято-троицкого братства, 1909. – с.17, 22.

Сведения 1873 г. о городищах и курганах // Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. – Т. VIII. Кн. 1. – С-Петербург, 1896. – с. 244.

Черныш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья;/карта и каталог местонахождений// М., 1973. – с.87.

Шпаковский С.М. Звіт про археологічну експертизу у 2012 р. // НА ІА НАНУ.

Додаток:

Святилища та кам'яні скульптури дохристиянських часів Новоушиччини

Визначну роль у житті дохристиянського населення ліво-бережжя Середньої Подністрянщини відігравали вірування та обряди, які супроводжували їх від народження до смерті.

До найбільш помітних культових язичницьких споруд регіону, що певною мірою віддзеркалюють світогляд мешканців краю, належать святилища, або місця молінь та жертвоприношень. Основним об'єктом дослідження є язичницькі святилища. Наявні язичницькі осередки першої половини I тис. н.е. в досліджуваному регіоні дають можливість розглянути в публікації основні напрями вірувань язичницького населення регіону.

До святилищ відкритого типу, що розташовувалися на території селищ, належать 2 осередки у Новоушицькому районі: Іванківці та Ставчани. Вони виникли в регіоні у середині I тис. н.е. [1, с. 134-147]. Одним із головних атрибутів означених святилищ є комплекс ритуальних споруд: ям, вогнищ, жертovníків. На думку автора, вони свідчать про наявність дохристиянських ритуалів у населення досліджуваного регіону.

Беззаперечним свідченням культової приналежності осередків язичництва є знахідки ідолів та спеціальних місць, де вони були поставлені (капищ), збереження залишків жертвоприношень, довготривале використання вогню на одному й тому ж місці. Основним видом культових осередків є святилища – місця постійних молитов і жертвоприношень, на яких був об'єкт поклоніння – ідол [2, с. 9].

У контексті язичницької релігії увагу привертає святилище, відкрите на черняхівському поселенні біля с. Іванківці в Новоушицькому районі Хмельницької області [3, арк.2; 4, арк. 16; 5, 6]. Воно розташоване на високому мисовому виступі, що похило спадає в долину вздовж р. Батіжок [7, арк. 3–4], площею 10 га [8, арк. 1].

Тут виявлено язичницький комплекс – святилище з трьома кам'яними стелами [9, с. 43–53] (площа – 100 м²). Дослідники зафіксували лише одну язичницьку скульптуру в центрі святилища. Два інших ідоли, згідно з інформацією В. Й. Довженка і М. Ю. Брайчевського, зафіксовано за межами цього осередку [10, с. 139; 11, с. 242].

У північно-східній частині святилища виявлено десять ям діаметром від 0,5 до 1 м, заглиблених у землю від 0,4 до 1 м. Будь-якої системи в розташуванні ям не простежено. У їхньому заповненні зафіксовано дрібні уламки кераміки II-V ст. н.е., а також дрібне каміння, шматки випаленої обмазки, перепалені уламки вапняку та сліди попелу [11, с. 242].

Вважаємо, описані ямкові заглиблення свідчать про наявність на святилищі якоїсь дерев'яної конструкції. Ми схилиємося до думки В. Й. Довженка, що ямки мали культове призначення і були пов'язані з язичницьким ритуалом [3, арк. 7]. Можливо, у місці знаходження ямок були закопані дерев'яні зображення богів, які не збереглися до наших днів. Інші ями, як вважає автор, визначали місця жертовних вогнищ.

У комплексі язичницького святилища був майданчик з кам'яним ідолом, виявлений з північної сторони святилища. Довкола майданчика, який складав комплекс святилища, виявлено ряд різноманітних споруд, що мали ритуальне значення і в сукупності утворювали комплекс капища [11, с. 244]. Ними виявилися 6 ритуальних ям, опис яких подаємо нижче.

Яма 1 має еліпсоподібну форму розміром 1,5×1,15 м, залягаючи в глибину на 0,5 м від сучасної денної поверхні. У заповненні дослідниками зафіксовано фрагменти кераміки населення черняхівської історико-культурної спільноти.

Яма 2 розташовувалася на відстані 3,4 м на північ від попередньої ями. У плані мала правильну круглу форму при глибині

0,95 м від поверхні. У заповненні також виявлено керамічне прясло, уламок рогу оленя і фрагменти кераміки ранньослов'янського черняхівського населення першої половини I тис. н.е.

Яма 3 уміщується на відстані 3,7 м північніше від ями 2. Діаметр ями – близько 2,5 м, глибина залягання – 0,25 м. Її заповнення складає каміння, фрагменти згорілого дерева, кістки тварин і ранньослов'янська кераміка.

Яма 4 – округлої форми, діаметром 2,4 м, з глибиною залягання 0,35 м. Профіль ями коритоподібний. У заповненні знайдено великі фрагменти глиняної обмазки, дрібні уламки каменю, фрагменти черняхівського посуду, декілька уламків жорнових каменів і шматок виробу з бронзи.

По сусідству з ямою 4, за 2 м на північний захід від неї, розташовувалася кам'яна вимостка зі слідами випаленої глиняної обмазки на поверхні.

Вона залягала на рівні давньої поверхні. Форма вимостки – майже правильний прямокутник розміром 1,4×0,6 м. Її поверхня плоска, камені встановлено щільно, зверху зафіксовано фрагменти кераміки черняхівського часу.

Яма 5, маючи округлу форму діаметром 0,8 м, частково перерізала яму 4. У заповненні цієї ями також знайдено декілька фрагментів черняхівського посуду, уламок жорен та глиняний конус із наскрізним отвором.

Яма 6 розташовувалася за 2,4 м на захід від ями 4. Її форма – еліпсоїдна, розміром 1×0,5 м. Дно ями – нерівне, заповнення складає завал вапнякового каміння [11, с. 244-247].

Складником Іванковецького святилища є також залишки будівлі, сліди якої простежено у вигляді кам'яного завалу розміром 7,0×5,0 м з випаленою обмазкою на поверхні, на кутах виявлено стовпові ямки. Поверхню перекривав шар попелу і обмазки, що, на думку автора, свідчить про залишки зруйнованих стін [3, арк. 10]. У південно-східному куті вказаних решток була піч із кам'яним черінем прямокутної форми площею 0,8×0,7 м. Із шару, що перекривав майданчик, походить жорновий камінь діаметром 0,6 м, залізний ніж та кістки домашніх і диких тварин.

Означені артефакти, як ми вважаємо, дозволяють здійснити реконструкцію Іванковецького святилища. Його центром була

кам'яна скульптура триликого бога, який стояв посередині ритуальної площадки.

Б.О. Рибаків припускав, що ця скульптура уособлювала верховне божество Роду [12, с. 131–132].

Складовою центральної частини була також будівля розміром 7,0×5,0 м, поблизу якої на кам'яних ритуальних майданчиках розташовано жертвні вогнища.

Між центральним божеством-антропоморфом та означеними спорудами знаходились 6 ритуальних ям, які з північної сторони розташовувалися чітко по лінії на північ. На майданчику, перед ідолом, очевидно, запалювали ритуальні вогнища, внаслідок чого утворилися шар попелу, горілого дерева і невеликі фракції випаленої глини [11, 13, арк. 14–16].

Іванковецьке святилище – визначний дохристиянський осередок на території подністрянської частини. Функціонуючи в середині I тис. н.е, він становив сакральний центр, що забезпечував релігійні потреби тогочасного населення значної території регіону.

Другим важливим центром язичництва є святилище поблизу с. Ставчани в Новоушицькому районі Хмельницької області. У межах його території в 1963 році було виявлено кам'яний антропоморф [14, арк. 4; 4, арк. 16] з конічною кам'яною стелою, на лицьовій частині якої зображено солярний знак. Відстань між обома об'єктами – 3 м [15, с. 124].

Довкола святилища виявлено залишки чотирьох вогнищ, які розташовуються двома групами, орієнтованих за сторонами світу. Їхні сліди простежено у вигляді скупчення залишків обпаленого каміння, золи і деревного вугілля, кісток тварин із фрагментами посуду черняхівської історико-культурної спільноти II–V ст. н.е.

Дослідженнями з'ясовано, що капище розташовувалося на окраїні стародавнього поселення [16, арк. 11–12]. Навколо скульптур, на кам'яних вимостках, горіли чотири ритуальних вогнища [17, с. 43], два з них збереглися краще, їх діаметр – від 1 до 1,2 м, два інших – гіршої збереженості [18, с. 211]. У жертвних вогнищах спалювали тварин і птахів. Вивчення положення обох кам'яних скульптур виявило їхню позу лицьовими

частинами до низу. Ідол і конічна стела, як з'ясувалося, були присипані шаром землі товщиною 0,7-0,8 м. Огляд урочища та збір підйомного матеріалу показали, що кам'яні стели розташовувалися на місці поселення черняхівської культури та були безпосередньо пов'язані із ним.

Цікаві деталі вимальовувались під час дослідження язичницького капища. Горизонтальне положення обох скульптур вказує, що вони були покладені навмисне. Більш того, розміщені лицьовими частинами до низу ідол і конічна стела потім були ретельно присипані шаром землі товщиною 0,7-0,8 м. На думку дослідників, присипку скульптур здійснили служителі святилища – жерці в момент якоїсь військової небезпеки, що в умовах першої половини I тис. н.е. у лісостеповій зоні Південно-Східної Європи було звичайним явищем. Очевидно, що капище приховали таким чином, аби вороги не змогли здійснити наругу над ним [17, с. 43; 19, с. 24].

Отже, описані вище рештки язичницького святилища дозволили дослідникам здійснити історичну реконструкцію вказаного осередку. За наявною реконструкцією, такий центр належить до святилищ відкритого (просто неба) типу [13, арк. 8], поширених також і в пізній період розвитку язичницької релігії [1, с. 147].

Отже, дослідженням встановлено, що святилища відкритого типу (с. Іванківці, с. Ставчани), на поверхні яких були встановлені язичницькі ідоли, супроводжувані ритуальними вогнищами на одному місці протягом тривалого часу. Обидва типи співіснували в другій половині I тис. н.е. Загальною особливістю язичницьких культових об'єктів є їхнє розташування за межами населених пунктів. Зазвичай характерним явищем є розміщення святилищ на підвищеннях, наприклад, це підтверджують матеріали Іванковецького язичницького осередку. Виділяється також низка конструктивних деталей, властивих більшості святилищ: округла форма капищ з ідолом у центрі, широке використання каменю та кам'яних вимосток, розташування поблизу громадських будівель. Різноманітне поєднання цих ознак визначає коло святилищ регіону, які відіграли важливу роль у релігійному житті стародавнього населення краю.

Монументальна скульптура – одна з форм монументального мистецтва, яка існувала в давні часи в окремих етнокультурних спільнотах та мала широке розповсюдження [20, с. 5] на лівобережжі Середньої Подністрянщини.

Сліди кам'яної монументалістики, починаючи від доби фінальної бронзи до періоду давньоукраїнської держави (Київська Русь), добре простежуються на території лівобережжя Середньої Подністрянщини. Як показують дослідження автора публікації, на території лівобережжя Середньої Подністрянщини зафіксовано 26 зразків дохристиянської кам'яної монументалістики. Окремі з них виявлено на території Новоушицького району Хмельницької області. Зразки кам'яної монументалістики вчені типологізують по-різному, тому в описі дотримано простішої (власної) схеми типологізації монументальних зразків, що характерний саме для цього регіону, згідно з хронологічним принципом: 1) кам'яні стели; 2) фалоподібні камені; 3) антропоморфні скульптури.

Серед кам'яних стел досліджуваного регіону певне місце посідає кам'яна стела із с. Ставчани в Новоушицькому районі Хмельницької області [17, с. 42; 21, с. 9].

Як показали дослідження, стелу відкрито на місці язичницького капища-жертвника на відстані 0,15 м від кам'яного антропоморфа. Вона має конічну форму і виготовлена із місцевого дністровського вапняку, висотою – 1,2 м, шириною – 0,7 м. На лицьовій стороні у верхній частині висічено коло діаметром 0,24 м, що є, очевидно, солярним знаком [22, с. 125].

Реконструкція, здійснена І. С. Винокуром, показала, що гострим кінцем конусовидна стела лежала в напрямку до голови антропоморфної скульптури лицьовою частиною – донизу, створюючи разом з ним єдину пряму лінію [23, с. 136–137]. На місці знахідки стели трапилися уламки керамічних виробів черняхівської історико-культурної спільноти, кістки тварин та залишки ритуальних вогнищ. Солярний знак на стелі засвідчує вшановування сонця та принесення йому пожертв жителями язичницького поселення [16, арк. 212; 18, с. 210]. Він вказує, що жителі черняхівського язичницького селища, на території якого знайдено стелу, очевидно, обожнювали сонце.

Деякі уточнення щодо зображень на конічній стелі висловлює Р.В. Забашта. Він доводить, що солярний знак, як його класифікують дослідники, виглядає не таким чітким і геометрично правильним: з лівого краю контур фігури проглядається не достатньо, його конфігурація ближча до овальної, ніж до колової. Тому дослідник стверджує, що говорити про солярний знак слід з певним застереженням. Він також звертає увагу на деякі інші деталі стели: висвердлене під кутом до поверхні стели заглиблення діаметром 2-2,5 см; гачкоподібний геральдичний знак вістряв догори, подібний до зігнутої передньої кінської ноги з копитом; верхній край стели з чільного боку підшліфований і підтесано до прямокутної форми.

Присутність геометричних знаків, на думку Р. В. Забашти, зближує ставчанську стелу із культовим каменем, знайденим на черняхівському святилищі III–IV ст. н.е. поблизу Обухова Київської області. Знак на ставчанській стелі має прямі аналогії серед сарматських тамг (родовий або особистий знак кочових народів) [24, с. 39–41].

Перелік кам'яних фалоподібних каменів у досліджуваному регіоні доповнює знахідка із с. Березівка 2, що в Новоушицькому районі Хмельницької області [25, с. 198].

Скульптура розташована на північний захід від села, на відстані 0,5–0,8 км, у напрямку с. Шебутинці. Її виготовлено із дністровського вапняку у вигляді підпрямокутного чотиригранного кам'яного стовпа, знайденого закопаним у нахиленому стані в землю. Верхня частина – заокруглена [26, с. 128]. Висота скульптури 1,30 м, товщина 35×25 см [27, с. 14]. Дослідники зараховують березівську стелу до низки фалоподібних кам'яних виробів, виявлених у регіоні [28, с. 46].

Ми вважаємо, що аналогічні фалоподібні камені вивчені на Раковецькому могильнику, Бакоті, Блищанці та Сокільці. Подібні твори дослідник В. С. Генік вважає язичницькими божествами родючості і достатку [29, с. 158; 30, с. 18]. Відомо, що такі скульптури в слов'ян-язичників символізували плодючість природи.

Вияви фалічного культу відображено в магічних діях – молитвах до фалоса, у поклонінні його зображенням, у

специфічних ритуальних танцях тощо. Крім того, фалоподібні камені було виявлено в багатьох стародавніх народів [31, с. 554].

Скіфська кам'яна скульптура, як відомо, поширена, головним чином, у степових районах Північного Причорномор'я та Передкавказзя. Тут відкрито близько двохсот таких знахідок VII-III ст. до н.е. Кам'яна скульптура була невіддільною від курганів і поширювалася Старим Світом разом із практикою курганного будівництва [32, с. 117].

Одну із перших кам'яних скіфських статуй досліджуваного регіону відкрито особисто автором у 1999 році в дворі В.Д. Стадницького, жителя с. Березівка в Новоушицькому районі Хмельницької області [33, с. 178; 34, с. 61]. Згідно зі спогадами мешканця села [35, с.6] стелу першочергово знайдено на полях колишнього с. Лоївці, нині затопленого водами Дністровської ГЕС. Указане поле розташовано за 3 км на південь від села Березівка, займаючи високий корінний лівий берег річки Дністер [36, с. 116; 37, с. 3].

На цьому полі зафіксовано близько десяти курганів, більшість із яких тепер розорано [38, с. 129-175]. На одному із них лежало кам'яне погруддя, яке він і забрав додому. Нині означена скульптура перебуває в експозиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Досліджувану статую виготовлено зі щільного пісковика білого кольору з прошарком кварциту, що протягом тривалого часу призвело до вивітрювання й утворення смуги ерозійних раковин на ній. З першого погляду вона становить кам'яну брилу товщиною 25 см. Нижня частина стели не збереглася [39, с. 94].

Знайдений фрагмент досягає висоти 54 см, при ширині в плечах 40 см, товщині – 18-20 см. Розміри та форми говорять про те, що майстер намагався реалістично відтворити натуральні пропорції людської статури. Деталі передані плоским рельєфом з прокресленими контурами. Голова немовби посаджена на плечі, шия – не виділена. Обличчя дещо асиметричне, втоплене в плечі. Ніс злегка скошений, зображений низьким рельєфом, при боковому розгляді не виступає. Очі передано овальними, а брови та рот – більш витягнутими заглибленнями.

З лівого боку голови зображено контури сережки [26, с. 122]. Такий самий знак, але трохи затертий, викарбовано з правого боку. Двома заглибленими лініями, що фіксуються нижче від підборіддя, майстер зобразив гривну. Відплечей, униз під кутом тягнуться по дві паралельні лінії [40, с. 16]. Поза ними помітно деталі елементів одягу – нашивки – латки на одязі. Зокрема, шість нашивок зображено зліва, та одну, пошкоджену, – справа. Ці деталі дозволяють вважати, що майстер-каменяр відтворив верхній одяг, ймовірно, каптан, показавши подвійні шви вздовж борта і нашиті металеві оздобы [25, с. 195].

Найближчі аналогії такому одягу з нашивками на бортах знаходимо на скіфській торевтиці. Каптан, очевидно, був одним із найпоширеніших у скіфському гардеробі, як це видно із сюжетних сцен на серії ремісничих скіфських виробів [41, с. 58]. Указані зображення мали поширення в IV ст. до н.е., хоч такий формат верхнього одягу зустрічаємо й у ранній період скіфської історії [42, с. 42].

Образи двох бортів каптана, які сходяться на грудях лосецької стели, зустрічаються також серед скіфських стел із пам'яток Беляус, Веселе, Дніпрорудне, Преградне, Чорноморське та ін. Кільця в контексті аналогій, зображені на лосецькій стелі із урочища Колач, повністю повторюють тип прикрас, які є на оленних каменях [20, с. 56]. Там вони вважаються сережками, яким відводилась певна магічна роль [43, с. 130]. Такі сережки розповсюджені в Лісостеповій смузі України в передскіфські [44, с. 40] та ранньоскіфські часи [45, с. 71]. На нашу думку, вказана схожість не випадкова. Оленні камені, як зараз доведено, поширені на великих просторах Європи, Азії, від Монголії до Центральної Європи і, зберігаючи окремі регіональні особливості, мають низку спільних ознак [36, с. 118].

Ці пам'ятки безпосередньо передують ранньоскіфській епосі. О. І. Тереножкін виділив таку групу стел і атрибутував їх як кіммерійські [46, с. 21–22].

В.П. Білозор, узагальнивши всі факти, що стосуються скіфських монументів, прийшов до висновку про найбільшу вірогідність їхнього формування на євразійській традиції встановлення оленних каменів і вважає їх протоскіфськими [47, с. 47–48].

Ми вважаємо, що в цьому зв'язку лосецька статуя продовжує ряд, маючи ознаки ранньоскіфських кам'яних «бабів», як-от: відсутність моделювання шиї, рук, наявність гладкої одновиткової гривни та форми зображених сережок. Це дає підстави віднести статую до VII ст. до н.е. і така дата загалом узгоджується із матеріалами кургану, розкопаного Л.І. Крушельницькою. Тому, вважаємо її однією із найдавніших у скіфській монументалістиці досліджуваного регіону, яка виконувала функцію намогильної споруди на честь похованих предків.

Колекцію антропоморфних скульптур ранньосередньовічного часу відкриває скульптура із затопленого с. Калюс, у Новоушицькому районі Хмельницької області [48, с. 99; 49]. Скульптуру виявлено в кінці XIX – на початку XX ст. Місцеві жителі свідчать, що вона знаходилася на місці черняхівського поселення [15, с. 128; 13, арк. 22]. Скульптура становить кам'яний стовп з обличчям бородатого чоловіка з рогом у руках. Її виготовлено із дністровського вапняку, висотою 2,32 м, при ширині – 0,60 м і товщині – 0,26 м [50, арк. 14]. За матеріалами В.К. Гульдмана та Ю.Й. Сіцинського, кам'яні скульптури були відомі в сусідніх селах Хребтіїв та Іванківці [51, с. 294; 48, с. 98; 7, арк. 35].

На думку дослідника Б. О. Рибаківа, скульптура із с. Калюс, що зображує чоловіка з туровим рогом у правій руці, близька до «велесів» скототського часу з найближчих місць меж лісостепу і степу на Побужжі.

Істотною відмінністю є повна відсутність скіфських ознак – кінака на поясі і гривни на шиї [12, с. 132].

Зображення і манера рисунка калюського антропоморфа мають аналоги в одноликих скульптурах із с. Ставчани (ріг у руках) та Іванківці (конттури голови, положення рук) [19, с. 25], що символізують верховне божество [17, с. 46].

Ураховуючи місцезнаходження, ми зараховуємо її до антропоморфних скульптур раннього середньовіччя, вважаючи цей твір уособленням язичницького бога Роду.

Серед антропоморфів регіону особливо виділяються три скульптури із с. Іванківці Новоушицького району Хмельницької

області [3, арк. 1; 22, с. 107; 75]. Скульптури виявлені у 1951–1952 рр. під керівництвом М.Ю. Брайчевського [7, арк. 1] та В.Й. Довженка [52, с. 136].

Перша із них – чотирилика – стояла на присадибній ділянці одного із місцевих жителів С. Онищука. Вона становить чотиригранний стовп із місцевого каменю-вапняку висотою 1,8 м. У поперечному перерізі сягає розмірів 0,4х0,4 м [7, арк. 4; 53, с. 9].

Поверхня кам'яної скульптури пошкоджена часом, по всій її площині простежуються тріщини, які, начебто, розділяють стелу по вертикалі на три частини. Простежуються випуклості та впадини, очевидно, штучного походження, можливо, сліди невідомих попередніх зображень, пошкоджених часом та діями атмосферних явищ. За розповідями старожилів, на ній колись були помітні якісь знаки і фігури.

Зображення людських облич зафіксовано у верхній частині стовпа з трьох сторін. Найкраще збереглись риси обличчя лише на одній із граней. Воно має округлу форму, врізану в камінь на 1-2 см, очі та рот зображено у вигляді заглибин. На думку В.Й. Довженка, майстер відобразив жіноче обличчя. Другий лик відображає риси бородатого чоловіка, де чітко помітно заглиблення очей та рота. Третій – зображено гірше, ніж попередні. Тут лише чітко простежуються заглиблення очей, рот помітний нечітко, а інші частини тіла зовсім не простежуються [52, с. 137–138].

Загальна збереженість скульптури задовільна, деталі зображення, які збереглись, простежуються при скісному освітленні. У той час, коли скульптура стала відома широкому колу науковців, вона перебувала в нахиленому положенні [11, с. 240]. На четвертій площині риси людського обличчя напівстерті [52, с. 139].

На думку Б.О. Рибаків, людські обличчя, які дивляться на чотири сторони, – символ-оберіг від зла. Усі чотири напрями, колись, можливо, означали географічні координати: з півночі та півдня, із заходу та сходу. Оскільки уособленням зла вважали сильні вітри, то географічне поняття повністю має право на існування. Вихід зла, як зазначав Б.О. Рибаків, розцінювали не лише в ставленні до особистості (позаду, попереду), а й до

природи загалом – за сторонами світу або за географічними координатами.

Давньоруському прикладному мистецтву відомо багато прикладів хрестоподібного розташування заклиналих знаків, яким, безсумнівно, надавалося значення безпосереднього спрямування антитези зла. Напевно, таке значення було закладено давніми слов'янами і в іванковецькому чотириликому ідолі, який оберігав село із чотирьох сторін. У науковому колі побутує думка, що ця скульптура увібрала верховне божество Роду, уособленням якого вважають Збруцький ідол, хоча така версія не підтверджена, однак припущення, на думку Б. О. Рибаківа, має право на існування [12, с. 131–132].

Другий іванковецький ідол розташований на захід від місцезнаходження першої скульптури. Він відображає чотиригранний плоский антропоморфний кам'яний стовп з рисами людської голови. Загальна композиція стели нагадує давньогрецькі герми [3, арк. 34]. До речі, герма – чотиригранний стовп з наверхшам у вигляді скульптурної голови, що служив межовим знаком, покажчиком шляхів, з XVI ст. – вид декоративної паркової скульптури [54, с. 189].

На скульптурі також помітно сліди вивітрювання, але меншою мірою, ніж на першій. Загальна збереженість ідола задовільна, хоча відбито лише ліву частину голови та ніс. Розміри скульптури: довжина – 2,35 м, ширина – 0,52 м, товщина – 0,38 м [50, арк. 13], довжина голови – 0,48 м, ширина обличчя по лінії носа – 0,27 м.

Виконання цієї скульптури вирізняється особливою ретельністю. На фронтальній частині ідола видно зображення рук, складених на грудях, та меча, який утримує права рука навскіс через увесь тулуб [55, с. 226]. Досить чітко передано бороду, вуса, очі, ніс (відбитий зовсім недавно). Відомо, що борода в народній традиції – ознака мужності, втілення життєвої сили, росту, плодючості. Це також атрибут різних персонажів, об'єкт деяких ритуальних актів, предмет-медіатор, за допомогою якого здійснюють магічний вплив. Здебільшого бороду зображують як атрибут бога, рідше – сатани, чорта, особливо в іконографії та в народному мистецтві [56, с. 61].

Мечу слов'янській міфології наділений специфічною символікою, яка зводиться переважно до протиставлення життя-смерть. Він символізує вищу справедливість. У міфах меч наближений до одного із найбільш значних символів – хреста, також – символ єдності, союзу (посвячення в лицарське братство в середні віки тощо). Меч ототожнювався із блискавкою – символом бога-громовержця [31, с. 39–298].

Відомий фахівець з монументальної скульптури Р.В. Забашта схиляється до думки, що це сукувата палиця – неодмінний атрибут Геракла/Геркулеса. Така атрибуція, вважає він, тим доречніша, що серед носіїв черняхівської спільноти були поширені рогові підвіски видовженої пірамідальної (призматичної) форми з циркульними колами-вічками. У світлі фактів іванковецька статуя з палицею постає аналогічним випадком вараварсько-античного симбіозу одного із місцевих богів та римського Геркулеса [57, с. 25]. Зображення ніг відсутнє, але, вірогідно, нижня частина скульптури відбита. При косому освітленні в нижній частині правого боку проглядаються зображення знаків, можливо, князів династії Рюриковичів (тризуб) [11, с. 240–242].

Крім того, друга іванковецька скульптура, на відміну від першої, як вважає М.Ю. Брайчевський, лежала не на своєму першопочатковому місці.

Зважаючи на те, що вона досить масивна, жителі села не могли перенести її на далеку відстань; отож, дослідники вважають, що першопочаткове місцезнаходження цієї скульптури було десь поблизу [7, арк. 7].

Третя скульптура, за переказами жителів села, спершу була розміщена вище по схилу, на північний схід від першої – на присадибній ділянці Я. Яремчука. За деякий час до початку проведення досліджень стелу було розбито на окремі частини та закопано в землю. Я. Яремчук розповів, що його батько після того, як розбив статую, важко хворів і невдовзі помер. Його хворобу та смерть місцеві жителі пов'язували зі знищенням ідола, у результаті чого виникло надзвичайне побоювання кам'яних скульптур, чому останні значною мірою завдячують своїй добрій збереженості [7, арк. 8].

Місце, де було закопано залишки стели, показали місцеві мешканці. Загалом у процесі досліджень виявилось сім масивних частин каменю та безліч дрібних уламків, які в сукупності дозволили відновити давню скульптуру [11, с. 242].

Означена скульптура наймасивніша і найвища зі всіх описаних вище, виготовлена з дністровського вапняку, як і дві попередні, довжиною 3 м. Вона демонструє неправильний чотириохгранный стовп із зображенням людської голови. Мистецтво обробки голови вирізняється високою майстерністю. Досить добре показано очі, ніс, рот, підборіддя, волосся та вуха. Рельєфно виділяється праве плече і шия, інших елементів візуально не простежено: очевидно, робота проводилася, а згодом, з невідомих причин, припинилася. На поверхні скульптури помітно сліди різця, яким працював архаїчний майстер [58, с. 34-35]. У нижній частині не фіксуються обриси людського тіла або елементи одягу [7, арк. 8-9].

Власник земельної ділянки, де був знайдений ідол, стверджує, що голова фігури була відбита ще в давнину і завжди була окремо від тулуба. Таким чином, можемо вважати, що при обробці шиї неточний удар відбив голову незакінченої скульптури, у зв'язку з чим подальша обробка її була припинена, і третя скульптура не була поставлена вертикально. На думку М.Ю. Брайчевського, іванковецькі ідоли не були привезені сюди здалека [11, с. 242], а виготовлені десь поблизу місцевими майстрами.

Знахідки кам'яних зображень давніх язичницьких богів в с. Іванківці, безперечно, мають вагоме історичне значення, адже більшість скульптур давніх слов'ян були дерев'яними і тому не збереглися до наших днів [59, с. 261].

Отже, вивчення іванковецьких ідолів відкрило нову сторінку в пізнанні язичницької ідеології ранньослов'янського населення лівобережжя Середньої Подністрянщини. І.С. Винокур вважає, що багатоліка скульптура з Іванковець та Збруцький ідол уособлювали одне божество, яке посідало почесне місце в язичницькому пантеоні богів [11, с. 262].

Ми погоджуємося із такою історичною інтерпретацією скульптур із села Іванківці. Указані скульптури належать до низки ранньосередньовічних антропоморфних скульптур ліво-

бережжя Середньої Подністрянщини, які виконували роль ідолів і перед якими здійснювали обряди слов'яни-язичники.

Ще один кам'яний антропоморф виявлено в с. Ставчани Новоушицького району Хмельницької області [17, с. 42; 21, с. 9]. Скульптуру знайдено в 1963 році на присадибній ділянці місцевого жителя С.І. Гром'яка, на глибині 0,5-0,6 м, яка уміщується вздовж безіменного струмка, що впадає в річку Матірку. Вона лежала лицьовим зображенням донизу [16, арк. 11], виготовлена із дністровського вапняку, висотою 1,9 м, шириною – 0,52 м, товщиною – 0,28 м. Це – одноликий ідол, який нагадує фігуру бородатого чоловіка з головним убором конічної форми, який тримає в руках ріг. Волосся підстрижене на рівні потилиці, виглядає з-під шапки. З тильної сторони досить добре змодельовано спину, плечі та косу. У нижній частині тулуба вибито зображення коня. Навпроти ідола, фронтальною площиною вниз, лежала стела конічної форми із зображенням солярного знака у центрі [60, с. 379–380].

Реконструкція, здійснена І.С. Винокуром, показує, що антропоморфна скульптура стояла обличчям в сторону конусовидної плити із солярним знаком, які разом уособлювали сонячне божество [17, с. 24]. Навколо скульптурного комплексу на кам'яних вимостках розпалювали вогнища. Тут приносили жертви забитих тварин та птахів [16, арк. 12; 22, с. 125].

Солярний знак свідчить про культ поклоніння сонцю як однієї із давніх форм язичницької релігії. На його сакралізацію істотно впливали різні причини. Культ сонця особливо помітний в обрядах, пов'язаних з чотирма важливими явищами року – осіннім і весняним рівноденням, зимовим і літнім сонцестоянням. У ці дні палили багаття, немов еднаючись із сонячним теплом, пекли млинці (короваї), що символізували сонце [31, с. 494-495], яке було для наших предків священним [61, с. 133].

Комплекс скульптур із Ставчан за технікою обробки каменю та семантичною спрямованістю пов'язується з язичницькими культами населення Подністрянщини першої половини I тис. н.е. Від південних степових кам'яних ідолів дністровські відрізняються особливою й самобутньою манерою зображення

з досить стійкими семантичними ознаками. Вони становлять чоловічі фігури, які в більшості випадків тримають у руках ріг. Крім того, степові кам'яні баби, як правило, є надмогильними стелами. А ставчанська скульптура, як і інші антропоморфні кам'яні стели лівобережжя Середньої Подністрянщини, – це язичницьке божество, пов'язане з капищем-жертovníком.

На думку дослідників, ставчанський кам'яний антропоморф за формою, сюжетом і манерою зображення розглядають як прототип відомого Збруцького ідола, оскільки має схожі і близькі до нього атрибути, зокрема зображення рогу та коня. Кубок або ріг для пиття був потрібним атрибутом для більшості слов'янських язичницьких ідолів [18, с. 213-214]. Ріг у руках ідола пов'язано з обрядом ворожінь на родючість майбутнього господарського року. Зображення рогу – поширений сюжет у трипільській образотворчості. Про це свідчать численні роги-наліпи на посуді, ручках ложок і черпаки у вигляді рогів. Волячий ріг – символ продовження роду, а священний козячий ріг, наприклад, увіковічений відомим лоссельським рельєфом, можна вважати родоначальником безкінечної низки подібних знаків усіх часів і народів. Роги турів на скіфських надгробках, тура із кургану Чорна Могила і роги-ритони на сучасному грузинському весіллі – усе це ланки одного тисячолітнього ланцюга [31, с. 419-421].

Зображення коня, очевидно, символізувало одну з ліній священної могутності божества. Недаремно священний кінь слугував об'єктом гадань для жерців храму Триглава в Штетині і Святовита в Арконі [62, с. 285].

Р.В. Забашта, обстеживши ставчанську скульптуру, наводить нові іконографічні факти та історичні паралелі. Він засвідчує, що ніякої коси антропоморф не має, на його спині відтворено поздовжнє заглиблення, що передає лінію хребта. Так, на спині ідола з рогом, крім відзначеної раніше фігури коня, простежуються ще й інші гравіровані зображення: С-подібний знак із додатковим коротким штрихом з опуклого боку (вище фігури коня, ліворуч від лінії хребта); фігурка собаки чи вовка, судячи за пропорціями й загальною поставою тіла (вище знаку, частково перебиває лінію хребта, займаючи праву половину

спини скульптури). Таким чином, на думку вченого, перед нами не поодинокі зображення, а низка петрогліфів, розміщених вертикально стосовно лінії хребта антропоморфа. У цій композиції реально вбачати певний міфологічний сюжет, пов'язаний із сакральним образом [24, с. 38].

На нашу думку, ставчанська антропоморфна скульптура (ідол) за своєю формою, манерою зображення, атрибутивними даними та іконографічними характеристиками є унікальною язичницькою знахідкою в регіоні. Вона має стійкі паралелі з-поміж інших дністровських антропоморфів і суттєво доповнює колекцію кам'яних скульптур на лівобережжі Середньої Подністрянщини.

Одним із виявлених кам'яних антропоморфів є скульптура із с. Пижівка, що в Новоушицькому районі Хмельницької області. Її відкрито автором дослідження у 1999 році [63, с. 2; 64, с. 7; 65, с. 1; 66, с. 334] в урочищі Пижівська дубина. Місцеві жителі називали цей кам'яний стовп «бабою» [56, с. 12; 88].

Скульптура становить прямокутний чотиригранний кам'яний стовп, похило закопаний у землю [67, с. 98; 68, с. 178; 69, с. 3; 70, с. 84], виготовлений із дністровського вапняку. Голову її відбито нещодавно, про що свідчить свіжий злом на камені [71, с. 73, 72].

Висота наземної частини 2,3 м, ширина основи – 0,58 м, товщина – 0,17 м. У верхній частині тулуба статуї простежується розширення у вигляді плечей [73, с. 180]. На лицьовій стороні верхньої частини давній майстер показав силуетне зображення ромба [35, с. 6] на відстані 0,2 м, нижче – чітко видно зображення ще одного ромба, меншого за розмірами, але досить правильної геометричної форми.

Третій ромб розміщується за 0,6 м нижче від верхньої частини скульптури і має розміри 5×11 см. Дві його сторони мають довжину 7 см. Варто зазначити, що два останніх ромби, маючи невеликі розміри, зберігають правильні пропорції, але один із них постає в дещо недовершеному вигляді з незамкненими боковими сторонами.

У нижній частині скульптури за 1,84 м від її верху та за 18 см від півкруга, у центрі контррельєфом глибиною 1,5 см ви-

різьблено четвертий ромб, який нагадує майже квадрат з довжиною сторін 15×16 см. Помітне незначне збільшення фігури ліворуч.

Асиметричність двох найбільших фігур (верхнього і нижнього ромбів), наводить на думку, що антропоморфна плита була розрахована на фронтально-бічне споглядання, отож, могла стояти в півоберта до оглядача [74, с. 162-163].

Дослідники припускають, що ромб у стародавні часи, будучи знаком землі, набув значення чоловічого символу, пізніше божество землі стало жіночим [75, с. 87]. Ромб відомий в науці з часів трипілля як символ родючості засіяного поля.

Аналогічні ромбоподібні петрогліфи виявлено в Румунії, Греції, Македонії. Вони датуються епохами, починаючи від неоліту до середньовіччя. Такі ж ромбовидні знаки виявлено на писаному камені біля с. Верхній Ясенів Верховинського району Івано-Франківської області [76, с. 143].

У верхній лівій частині скульптури простежується заглиблення у вигляді півкруга, інша половина якого обривається лівою бічною стороною прямокутної скульптури. На відстані 0,8 м від зламу голови статуї на правій фронтальній її частині вибито заглиблення-паз довжиною 0,3 м. Зображення ніг відсутнє, у нижній частині скульптура звужується до 0,31×0,20 м [77, с. 254].

Беручи до уваги форми стели, припускаємо, що майстер-каменотес лише наближено відтворив натуральні пропорції стоячої людиноподібної фігури. Плечовий пояс – єдина частина скульптури, що зберегла антропоморфні риси. Вони чітко фіксуються плавним перехідним вигином плеча від прямокутного в перерізі тулуба до місця відбитої голови, про що засвідчує свіжий злам розмірами 31×16 см, який розпочинається в тому місці, де плечова частина мала б переходити у голову – за 7 см від правої та 8 см від лівої бічних граней. Зважаючи на ці особливості, можемо стверджувати, що голова немовби посаджена на плечі.

Тильна частина скульптури простежується чітко. Поверхня її більш гладка, але по усій площині помітно сліди обробки [40, с. 197]. З розповідей місцевих жителів, скульптура розта-

шована не на своєму першопочатковому місці. Донедавна вона виконувала роль своєрідного межового знака між полями затопленого с. Лоївці та нинішнього с. Пижівка.

Ми припускаємо, що селяни не могли перенести кам'яну скульптуру такої ваги на велику відстань, тому первинне місцезнаходження ідола – деś поблизу [26, с. 127].

Відомий учений І.С. Винокур разом із автором у 1999 році побував на місці знахідки. Дослідник вважав, що Пижівська скульптура має аналогії з язичницькими антропоморфними скульптурами із сіл Ставчани, Калюс, Іванківці Новоушицького району Хмельницької області. Таким чином, за матеріалом, з якого виготовлено статую, за технікою зображення на камені, семантикою (символи, зображення, кодові знаки) цю скульптуру дослідник об'єднав у середньодністровську групу, яка датується матеріалами черняхівської історико-культурної спільноти II-V ст. н.е. [15, с. 125–128].

У липні 2010 року експедиція Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка під керівництвом А.Ф. Гуцала здійснила археологічні дослідження на місці знахідки скульптури. Датувального супровідного матеріалу в цьому місці не виявлено, окрім кам'яного розтирача сферичної форми, який знайдено за 1 м західніше ідола на глибині 0,3 м. Також було з'ясовано остаточні розміри ідола і те, що він був вкопаний на глибину 1,1 м. Тому загальна висота стели сягає 3,4 м. Дослідники вважають, що зображення на стелі не мають практично нічого спільного з тими, які вирізьблено на знайдених раніше скульптурах ранньослов'янського часу. Тому через відсутність датувальних матеріалів (окрім крем'яного розтирача), опираючись на аналогії, пижівську статую дослідники датують початком раннього залізного віку і вважають її одночасною лоевецькій [74, с. 162–164].

Ми, в процесі вивчення скульптури, погоджуємося із висновком І.С. Винокура про її приналежність до ранньослов'янського часу і вважаємо її тотожною з іншими антропоморфними скульптурами (Калюс, Іванківці, Ставчани), раніше виявленими на лівобережжі Середньої Подністрянщини.

З огляду на те, що скульптура була перенесена зі свого первісного місця (можливо капища), ми висловлюємо здогад, що вона могла виконувати функцію язичницького божества.

Нині антропоморф посідає чільне місце серед колекції язичницьких скульптур Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника [78, с. 5].

Таким чином, основна кількість антропоморфів була дерев'яною і тільки на соціально значимих осередках їх виготовляли з каменю. Характерним матеріалом, з якого виготовлені придністровські монументи, був камінь-вапняк. Ознаками ідолів є їхня семантична спрямованість та манера зображення. Типологія антропоморфних скульптур дає можливість стверджувати про самотність давньої кам'яної монументалістики в регіоні.

Дослідженнями встановлено, що окремі кам'яні язичницькі скульптури мають спільні атрибути, притаманні Збруцькому ідолу та іншим язичницьким божествам, наприклад, кубок або ріг (символ добробуту і достатку), кінь або меч (символи влади), наявні на скульптурах із с. Іванківці, Калюс, Ставчани. Спостерігається багатолічність, зокрема на скульптурах із Іванковець та Личковець.

Вивчення кам'яних монументів відкрило нову сторінку в історії язичницьких осередків регіону. Наведена інформація значно доповнює опис язичницьких скульптур лівобережжя Середньої Подністрянщини та свідчить про їхнє значне скупчення як певний локальний вияв дохристиянських артефактів різних історичних епох.

Отже, скупчення культових об'єктів у регіоні розглядаємо як наслідок довготривалої еволюції давнього населення краю та цілісну картину розвитку дохристиянської релігії.

Джерела та література:

1. Козак Д. Н. Венеди. Київ: Ін-т археології НАН України, 2008. 470 с.
2. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян / под. ред. С. А. Плетнёвой. – 2-е изд., испр. Москва: Изд-во «Ладога-100», 2007. 304 с.
3. Довженок В. Й. Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (с. Іванківці). Кам'янець-По-

- дільська область // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1952\12. 22 арк.
4. Винокур І. С., Звід про науково-дослідницьку роботу «Дослідження археологічних пам'яток Хмельницької області (Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький, Дунаєвецький, Деражнянський райони) // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 66. 22 арк.
 5. Картка с. Іванківці Новоушицького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 14.
 6. Картка с. Іванківці Новоушицького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 15.
 7. Брайчевский М. Ю. Звіт про роботу Средньодністровської експедиції ІА АН УРСР в 1951 р. (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1951/9 б. 44 арк.
 8. Анотовані списки на пам'ятники археології Новоушицького району // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 44. 44 арк.
 9. Брайчевский М. Ю. Древнесловянское святилище в селе Иванковцы на Днестре // Краткие сообщения истории материальной культуры СССР. 1953. Вып. 52. С. 43–53.
 10. Довженок В. И. Древнесловянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье // Краткие сообщения истории материальной культуры СССР. 1952. Вып. XLVIII. С. 136–142.
 11. Брайчевский М. Ю., Довженок В. И. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье. // Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. № 139. С. 238–262.
 12. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва: Наука, 1981. 697 с.
 13. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Мегей В. П. «Звід: святилища, поселення, городища» // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 24. 33 арк.
 14. Звіт про роботу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника за 1963 рік // ДАХО. Ф. Р-1421. Оп. 3. Спр. 140. 25 арк.
 15. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіум, 2000. 376 с.
 16. Винокур І. С., Хотюн Г. М., Бойко Ю. В. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1963 році // Наук. архів. Ін-ту археол. НАН України. Ф. 64. Спр. 1963/29. 12 арк.
 17. Винокур І. С., Тимошук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі. Ужгород: Карпати, 1977. 111 с.

18. Винокур И. С., Хотюн Г. Н. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье // Советская археология. 1964. № 4. С. 210–214.
19. Винокур І. С., Гуменюк. С. К. Археологічні пам'ятки Хмельниччини (конспект лекції на допомогу студентам). Кам'янець-Подільський, 1965. 39 с.
20. Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII–III вв. до н. э. Москва: МТО Метео, 1994. 158 с.
21. Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Наукова бібліотека, Кафедра історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін; / Уклад.: О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, О. Б. Комарницький. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 228 с.
22. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. Київ: Наук. думка, 1972. 180 с.
23. Винокур И. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. № 139. С. 136–143.
24. Забашта Р. В. Ідоли Ставчанського святилища (нові іконографічні факти й історичні паралелі) // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез повідом. та доп. (м. Хмельницький 3 лютого 1995 р.) / редкол.: М. Бандрівський (наук. ред.), Л. Крушельницька, Л. Мацкевич, О. Ситник та ін. Львів, 1995. С. 38–41.
25. Семенчук С. О. Лівобережний Середньо-Подністровський осередок – локальний регіон для реконструкцій язичницьких культів в VII ст. до н. е. – XIII ст. н. е. // Історія, культура та освіта: християнський вимір: зб. наук. праць Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2014. Вип. 3. С. 192–200.
26. Семенчук С. О. Новоушиччина – регіон скупчення пам'яток язичництва // Хмельницькі краєзнавчі студії. Наук.-краєзн. зб. / ред. кол: Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.), Захар'єв В. А. (упоряд.) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. Вип. 2. С. 120–129.
27. Семенчук С. О. Духовна культура лівобережжя Середнього Подністров'я в дохристиянські часи // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. (Наук. вісн. «Межибіж» – 2'2014). зб. за підсумками XII наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині». (24 жовтня 2014 р.). Хмельницький: ІРД, 2014. С. 7–15.

28. Захар'єв В. А. Третій сезон досліджень у Сокільці // Археологічні дослідження в Україні в 1994–1996 роках. Київ, 2000. С. 46.
29. Генік В. С. Дохристиянська релігія слов'ян: політеїзм чи єдинобожжя? // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології, й етнології: Збірник наук. праць. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. Чернівці: Прут, 2004. Т. 2 (18). С. 152–160.
30. Пламєницька О. Кам'янець-Подільський. Київ: Абрис, 2004. 256 с.
31. Войтович В. М. Українська міфологія. 2-ге вид., стереотип. Київ: Либідь, 2005. 664 с.
32. Історія українського мистецтва у п'яти томах / Г. Скрипник (гол. ред.), Дзюба, І. Драч та ін. Київ, 2008. Т. 1: Мистецтво первісної доби та стародавнього світу / ред. кол.: Р. Михайлова, Р. Забашта. 710 с.
33. Семенчук С. О. Лівобережна частина Середнього Подністров'я в дохристиянський період // Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 125-річчя Хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ): Зб. наук. праць / ред. кол.: Білий Л. Г. (голова) та ін. – Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2013. С. 176–183.
34. Семенчук С. О. Языческие каменные изваяния левобережной части Среднего Поднестровья в X – VII вв. до н. э. // Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова»: сб. науч. трудов. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2016. Т. 21. С. 59–62.
35. Зодорожнюк А. Б. Язичницькі ідоли на Новоушиччині // Студентський меридіан. 1999. № 1411 (23 грудня). С. 6.
36. Гуцал В. А., Семенчук С. О. Кам'яна статуя із Лоєвець на Середньому Дністрі // Археологічні відкриття в Україні 2002. Хмельницький 2003 р.: збірник наук. праць. Київ: ІА НАН України, 2004. Вип. 6. С. 116–118.
37. Семенчук С. О. Новоушиччина – регіон пам'яток язичництва // Наддністрянська правда. 2015. № 3 (22 січня). С. 3.
38. Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). Львів, 1998. 224 с.
39. Семенчук С. О. Язичницькі стели скіфської доби лівобережжя Середнього Подністров'я // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Зб. за підсумками звітн. конф. викл., докторан. і аспір. у 5-ти т. (16–17 березня 2011 р.). Вип. 10. Т. 1. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. С. 93–96.
40. Семенчук С. О. Семенчук С. О. Про пам'ятки духовної культури ранньосередньовічного населення Середнього Подністров'я //

- Збірник наук. праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського державного університету. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, редакційно-видавничий відділ, 2007. Вип. 1. С. 16–17.
41. Клочко Л. С. Верхній плечовий одяг скіфів // Археологія. 1984. № 47. С. 57–68.
 42. Ильинская В. А. Изображения скифов переднеазиатских походов // Древности Степной Скифии. Киев: Наук. думка, 1982. С. 38–47.
 43. Подольский М. Л. Окуневские изваяния и оленные камни // Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология. Новосибирск, 1987. с. 127–133.
 44. Смирнова Г. И. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977–1978 гг.) // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. 1981. № 22. С. 40.
 45. Ковпаненко Г. И., Бессонова С. С, Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев: Наук. думка, 1989. 333 с.
 46. Тереножкін О. І. Кіммерійські стели // Археологія. 1987. № 60. с. 12–22.
 47. Білозор В. П. Кам'яні статуї у контексті скіфської етногенетичної проблематики // Археологія. 1996. № 4. С. 41–50.
 48. Сіцінський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. 136 с.
 49. Картка с. Калюс Новоушицького р-ну. // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 1. Спр. 17.
 50. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Кучугура Л. І. Археологічні пам'ятники Новоушицького району // Наук. архів археол. лабораторії КПНУ. ім. І. Огієнка. Ф. 8. Спр. (Тека) 62. 33 арк.
 51. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. стат. ком., 1901. 405 с.
 52. Довженко В. И. Древнеславянские языческие идола из с. Ивановцы в Поднестроье // Краткие сообщения истории материальной культуры СССР. 1952. Вып. XLVIII. С. 136–142.
 53. Болтанюк П. А. Іванковецькі ідоли – спроба ідентифікації // Археологічні студії «Межибіж». Наук. щорічник 1'2012 / ред. кол: А. М. Трембіцький, О. Г. Погорільць. Хмельницький: ІРД, 2013. С. 7–15.
 54. Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «Школа», 2006. 1008 с.

55. Гейштор А. Слов'янська міфологія / перекл. з польськ. С. Гірік. Київ: «Вид-во «КЛІО»», 2015. 416 с.
56. Семенчук С. О. Символічні знаки на язичницьких пам'ятках першої половини I тис. н.е. лівого берега Середнього Подністров'я // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / Ред. кол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. С. 60–64.
57. Забашта Р. В. Скульптура слов'ян-язичників і художня традиція античного світу (до проблеми історико-культурної сув'язі) // Студії мистецтвознавчі. Київ: ІМФЕ НАН України, 2009. № 3(27). С. 20–39.
58. Семенчук С. О. Археологічні свідчення про ранньослов'янський язичницький комплекс в с. Іванківці на Середньому Дністрі // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» / 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / ред. кол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 31–35.
59. Толочко П. П. Київська Русь. К.: Абрис, 1996. 360 с.
60. Винокур И. С. Новые находки языческих изваяний в Среднем Поднестровье // Труды I-го Международного конгресса славянской археологии. Москва, 1970. Т. 5. С. 379–384.
61. Терещенкова С. Вірування в сонце // Етнографічний Вісник. 1928. Кн. 7. С. 133–37.
62. Гуревич Ф. Д. Збручський ідол // Матеріали досліджень по археології СРСР. 1941. № 6. С. 279–287.
63. Гавришук А. П. Головні події 1999 року в університеті // Студентський меридіан. 2000. № 1414 (7 квітня). С. 2.
64. Сідлецька Н. В. Ідоли з Новоушиччини прижились у Кам'янці // Наддністрянська правда. 2013. № 31–32 (20 квітня). С. 7.
65. Сивоконь Т. І. «Бабу» поселять у Кам'янці // Подільські вісті. 2010. № 107-108 (22 липня). С. 1.
66. Старенький І. О. Вивчення старожитностей і створення археологічної карти Подільської губернії (60 рр. XIX ст. – 1901 р.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць [130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. Т. 19. С. 333–339.
67. Семенчук С. О. Язичницька скульптура з Археологічної карти Ю. Й. Сіциньського в Середньому Подністров'ї // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. [присвячено 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповід-

- ника]/ред. кол.: Л. П. Станіславська (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. С. 97–100.
68. Семенчук С. О. Язичницька монументалістика населення Середнього Подністров'я // Поділля. Краєзнавчі студії: зб. наук. праць / ред. кол.: М. М. Торчинський (відп. ред.) та ін. Хмельницький: ЦНТІ. 2009. С. 177–181.
69. Маярчак С. П., Могилов О. Д. Старожитності Новоушиччини за матеріалами археологічних розвідок // Наддністрянська правда. 2001. № 34 (15 травня). С. 3.
70. Прокопчук В. С., Старенький І. О. Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в ХІХ – на початку ХХ ст. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. 308 с.
71. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури та скельні рельєфи Середнього Подністров'я // Археологічні студії: зб. наук. праць / за ред. П. П. Толочка, Київ – Чернівці: Зелена Буковина, 2010. Вип. 4. с. 71–79.
72. Тимошук Б. О. Язичницькі святилища Галицької Русі // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. Матеріали наук. конф. (8–9 жовтня 1998 р.) [до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовита»]. Львів, 1998. С. 39–50.
73. Звіт про роботу в складі Сокилецької давньоруської експедиції а також про дослідження залишків Миньковецького часу держави (кінець ХVІІІ – початок ХІХ століть) Поворозник Е. В., 1993 г. // Наук. архів. Хмельн. обл. краєзн. музею. Ф. О-92. 5 арк.
74. Гуцал В. А., Болтанюк П. А. Ідол із с. Пиживка // Матеріали ХІІІ Подільської іст.-краєзн. конф. (18 Хмельницький 19 листоп. 2010 р.) [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / ред. кол.: О. М. авальнюк (голова), В. І. Войтенко (спів гол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 161–164.
75. Голан А. Мифы и символы. Москва: Русслит; Іерусалим: Тарбут, 1994. 375 с.
76. Кугутяк М. Скельні святилища Покутсько-Буковинських Карпат // Карпати: людина, етнос, цивілізація. 2009. №1. С. 134–150.
77. Семенчук С. О. До історії досліджень Пиживського антропоморфа // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2011. Вип. 4: На пошану проф. А. О. Копилова. С. 252–259.
78. Гординчук М. П. Чим поповнився музей? // Кам'янець-Подільський Вісник. 2011. № 12 (18 березня). С. 5.

Сергій Семенчук

III. Пам'ятки історії

91. Братська могила радянських воїнів (іст.), с. Антонівка, вул. Центральна.

У центрі села біля клубу поховані воїни 227, 285 стрілецьких полків 183 стрілецької дивізії та 264, 318, 332 стрілецьких полків 241 стрілецької дивізії 101 стрілецького корпусу 38 армії, які загинули при звільненні сіл Антонівка, Кружківці, Мислібори (приєднано до с. Кружківці) від німецьких загарбників у період з 27 по 30 березня 1944 р. Відомі прізвища 34 воїнів.

У 1957 р. із вище названих сіл останки радянських воїнів перепоховані у братську могилу с. Антонівка.

У 1954 р. на могилі розміром 10,0×4,0 м на цегляному потинькованому постаменті (2,2×2,3×1,8 м) з гранітною меморіальною плитою сірого кольору (0,8×0,5 м) з меморіальним текстом встановлена залізобетонна скульптура воїна (2,4 м).

Віктор Дзьоник

Додаток:

Текст на меморіальній плиті: «Вечная слава героям, павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины. Здесь похоронено 24 человека – офицеры и солдаты Советской Армии».

Додатково виявлено прізвища 7 воїнів, що поховані у даній могилі – Крилов О.П., Лазаревич І.Г., Трубець С.М., Остапеч О.С., Кислюк П.Т., Козюченко П.Л., Кривий І.Я.

92. Братська могила воїнів Червоної Армії (іст.), с. Балабанівка.

За межами села, на перехресті доріг Нова Ушиця-Муровані Курилівці і Нова Ушиця-Балабанівка поховані 3 червоноармійці 45 стрілецької дивізії, які загинули в бою з добровольцями армії УНР у серпні 1920 року.

У 1990 році на могилі розміром 1,0×2,0 м встановлена цегляна цементована, покрита міддю, стела розміром 2,3×1,9 м

з барельєфним зображенням воїнів Червоної Армії та цегляний цементований пілон висотою 2,0 м з 2 мармуровими меморіальними плитами розмірами 0,58х0,48 м, 0,6х0,4 м з написами. Пам'ятник виготовлений Київським художньо-виробничим об'єднанням «Художник» за проектом скульптора Косткевича Олега Борисовича.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Написи: «Крізь вогняний смертельний вир
 Пройшли ми сміло путь,
 Щоб на землі желаний мир
 Для всіх людей здобуть»

Дмитро Луценко

«В цій могилі в серпні 1920 р. захоронені воїни громадянської війни», «На цьому місці 20 серпня 1920 року воїни-добровольці армії УНР 1. Пилипак Іван 2. Хомяк Микола 3. Шаповал Сільвестр 4. Процков Іван 5. Ягольніцький Андрій 6. Грицай Антін 7. Мазур Петро 8. Шамрай Іван під керівництвом старости с. Балабанівка сотника Грохольського Франца Мартиновича розгромили загін Червоної Армії в боротьбі за волю і незалежність України. Слава Україні! Героям слава!».

93. Могила воїна-афганця Г.І. Мацюкевича (іст.), с. Браїлівка, північна частина кладовища.

Мацюкевич Григорій Іванович, прапорщик, народився 13 лютого 1964 р. у селянській сім'ї в с. Браїлівка (нині Новоушицький район Хмельницької області). Після закінчення школи працював у місцевому колгоспі. У 1983 р. призваний на військову службу, а в травні 1985 р. відправлений прапорщиком в Афганістан. Загинув 21 серпня 1985 року під час виконанні бойового завдання.

Похований в рідному селі. Посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки.

У 1986 р. на могилі розміром 2х0,7 м встановлено пілон із габро висотою 1,7 м з написом.

Віктор Дзьоник.

Додаток:

Напис: «Погиб при исполнении интернационального долга
Мацюкевич Григорий Иванович

13.II.1964 – 21.VIII.1985

Вдали от стороны родной,
Свой долг високий исполняя,
Ты пал как воин, как герой
От врагов других спасая.
Как горько стало без тебя,
Наш Гриша дорогой и милый.
Тебя по прежнему любя,
Скорбим над черною могилою.
Скорбящие: мать, отец, брат, сестра, родные».

**94. Братська могила радянських воїнів (іст.), с. Бучая,
вул. Центральна, 48.**

В центрі села біля школи. Поховані воїни 454, 460 стрілецьких полків 100 стрілецької дивізії, 581, 626, 683 стрілецьких полків 151 стрілецької дивізії 67 стрілецького корпусу 38 армії, що загинули під час звільнення села Бучая від німецьких загарбників уперіод з 27 по 29 березня 1944 та померли від ран 30.03, 1, 3, 5, 10.04.1944 року (найменування шпиталю не встановлено).

У 1984 році на могилі на залізобетонному постаменті (1,9×1,2×1,2 м), встановлено залізобетонну, окуту міддю, скульптуру воїна (2,9 м). Ліворуч скульптури цегляна цементована стела з 3 мармуровими меморіальними плитами сірого кольору (1,1×0,7 м.) з меморіальним текстом і прізвищами похованих воїнів.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Текст на меморіальній плиті: «Никто не забыт, ничто не забыто. 1941-1945 г.г.».

95. Братська могила радянських воїнів (іст.), с. Вільховець, вул. Молодіжна, 24.

Поховані воїни 434-го стрілецького полку 169-ї стрілецької дивізії 55-го стрілецького корпусу 18-ї армії, які загинули в ході оборонних боїв у липні 1941 року в районі с. Калюс та 842-го, 931-го стрілецьких полків 240-ї стрілецької дивізії 50-го стрілецького корпусу 40-ї армії, що загинули під час звільнення сіл Вільховець, Глибівка, Калюс від німецьких загарбників 26 березня 1944 року. Відомі прізвища 4-х похованих.

У 1954 році на могилі розміром 1,5×3,5 м на цегляному цементованому постаменті розміром 1,5×1,3×1,2 м з написом встановлена залізобетонна скульптура воїна висотою 2,6 м з лавровим вінком.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Напис на постаменті: «Здесь похоронено 9 человек сержантов и солдат Советской армии погибших в период Великой Отечественной войны 1941-1945 г.г.».

96. Могила воїна Червоної Армії (іст.) , с. в лісі Глибівка.

За 2 км на захід від села Глибівка, у південно-західній частині лісу похований червоноармієць 45-ї стрілецької дивізії, який загинув у кінці травня на початку червня 1919 року в бою з одним із військових підрозділів армії УНР на околиці лісу, що біля с. Глибівка. Похований на місці загибелі (увіковічення місця бою між підрозділом армії УНР і більшовицькими військами).

Прізвище, ім'я, по батькові похованого, інші відомості про нього згідно архівних матеріалів не встановлено.

У 1923 (заміна 1990) році на могилі розміром 0,8×1,7 м встановлено, увінчаний п'ятикутною зіркою, металевий обеліск висотою 1,5 м.

Віктор Дзьоник

97. Братська могила жертв голокосту (іст.), с.Глибочок, 2 км на схід від села.

Поховані мирні громадяни єврейської національності із с. Глибочок, розстріляні німецько-нацистськими загарбниками в ході каральної операції у 1943 році.

Кількість похованих, їх прізвища, імена, по-батькові згідно матеріалів ДАХО не встановлено.

У 1958 році на могилі встановлено залізобетонний обеліск (вис. 2,2 м).

Віктор Дзьоник

98. Братська могила радянських воїнів, пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-односельців (іст.), с. Глибочок, вул. Центральна.

Поховані воїни 264-го, стрілецького полку 241-ї стрілецької дивізії 101-го стрілецького корпусу 38-ї армії, що загинули при звільненні сіл Вільховець, Глибівка, Калюс від німецьких загарбників 26 березня 1944 року. Відомі прізвища 11 похованих.

У 1954 році на могилі розміром 1,7×1,3 м на цегляному цементованому постаменті розміром 1,3×2,7×1,5 м з залізобетонною меморіальною плитою розміром 0,6×1,0 м з написом і прізвищами похованих встановлена залізобетонна скульптурна композиція жінки з дитиною висотою 2,5 м. Біля підніжжя постаменту залізобетонний надгробок розміром 0,8×1,0×1,6 м з написом.

Ліворуч на цегляній цементованій цокольній площадці розміром 0,4×2,0×6,0 м 4 гранітні меморіальні плити розміром 1,45×0,85 м з написом і прізвищами загиблих односельців.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Написи на: надгробку: «Вечная слава героям Великой Отечественной войны павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины», меморіальних плитах: «Здесь похоронено 11 офицеров сержантов и солдат Советской армии среди них», «Вічна слава героям-односельчанам, які загинули

в боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 р.р.».

99. Братська могила радянських воїнів, пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-односельців (іст.), с. Джуржівка.

У центрі села, біля клубу. Поховані 1 офіцер і 2 солдати 896 стрілецького полку 211 стрілецької дивізії 101 стрілецького корпусу 38 армії, які загинули 27 березня 1944 р. в боях за звільнення села Джуржівка від німецьких загарбників.

Відоме прізвище 1 похованого – офіцер Гладков Семен Григорович, 1903 року народження, помер від ран 27 березня 1944 року.

У 1955 р. на могилі (2,7×1,9 м) на цегляному цементованому постаменті (1,9×1,9×4,0) м з гранітною меморіальною плитою (0,3 х 0,5 м.) сірого кольору з меморіальним текстом і фотографією офіцера встановлена залізобетонна скульптора воїна (вис. 1,55 м). Біля підніжжя постаменту цегляна цементована надмогильна плита (0,9×1,5 м) з меморіальним текстом. У 1990 р. праворуч та ліворуч встановлено 2 цегляні цементовані стели (0,7×1,9 м) з меморіальним текстом і 4 жерстяними меморіальними плитами (0,5×0,8 м.) з прізвищами 92 воїнів-односельців, які загинули в роки Другої світової війни.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Тексти:

на меморіальній плиті: «Здесь похоронен офицер и 2 солдата Советской Армии»;

на надмогильній плиті: «Вечная слава героям павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины 1941-1945 г.г.».

100. Братська могила радянських воїнів (іст.), с. Глібів.

У центрі села в сільському сквері поховані воїни 874 і 894 стрілецьких полків 211 стрілецької дивізії 101 стрілецького корпусу 38 армії, що загинули під час звільненні сіл Глібів, Гута-Глібівська від німецьких загарбників в період з 27 по 30 березня 1944 р.

Відомі прізвища 6 загиблих воїнів – Зінзер М.Д., Кондратюк М.Т., Косменін С.Г., Сліпченко М.О., Шупін В.І., Якубович В.А. У 1955 (зам. 1990) році на могилі (3,0×3,0 м) на цегляних цементованих постаменті розміром 0,8×1,06×0,4 м, з мармуровою меморіальною плитою розміром 0,6×0,4 м, написом і прізвищами похованих воїнів та цокольній площадці розміром 0,1×2,2×3,75 м встановлена залізобетонна скульптура уклінного воїна висотою 1,8 м. У підніжжя постаменту залізобетонний надгробок розміром 0,9×0,9×1,5 м.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Текст на меморіальній плиті: «Здесь похоронено 6 солдат Советской Армии среди них: Зинзер М.Д., Кондратюк Н.Т., Слипченко М.А., Косменин С.П., Шупин В.И., Якубович В.А.».

101. Братська могила радянських воїнів (іст.), с. Івашківці, вул. Центральна.

У центрі села, біля церкви поховані воїни, які загинули під час звільнення села Івашківці від німецьких загарбників 27 березня 1944 р.

Відомі прізвища одного похованого Шпанович Петро Степанович, 1923 року народження, рядовий 835 стрілецького полку 237 стрілецької дивізії 67 стрілецького корпусу 38 армії, уродженець м. Козятин, Вінницької області, загинув 27 березня 1944 р. та одного зниклого безвісти тієї ж самої військової частини – Турзаєв Курбан, 1911 року народження, уродженець Хатчинської сільської ради, Шерабадського району Сурхандар'їнської області (нині Республіка Казахстан), зник безвісти 28.03.1944 р. в районі с. Івашківці.

У 1964 р. на могилі (5,0×3,0 м) на цегляному цементованому постаменті розміром 1,7×1,5×1,5 м з гранітною меморіальною плитою 0,5×0,9 м з написом та цегляній цементованій цокольній площадці розміром 0,3×3,0×5,0 м встановлена залізобетонна скульптура воїна висотою 3,4 м.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Тексти на плиті: «Здесь похоронено 16 человек сержанты и солдаты Советской Армии».

Додатково виявлено прізвище одного воїна, що похований у даній могилі – Шпанович Петро Степанович, ряд. 835 стрілецького полку 237 стрілецької дивізії, 1923 року народження, уродженець Вінницької області, м. Козятин, вул. Коцюбинського, 20, загинув 27.03.1944 р. та одного безвісті пропавшого – Турзаєв Курбан, ряд. 835 стрілецького полку 237 стрілецької дивізії, 1911 року народження, уродженець Сурхандар'їнської обл., Шерабадського району, Хатчинської сільської Ради, к-п ім. Сталіна.

Прізвища інших похованих не встановлено.

102. Братська могила радянських воїнів(іст.), с. Івашківці, вул. Центральна.

У центрі села біля клубу поховані воїни 835-го стрілецького полку 237-ї стрілецької дивізії 67-го стрілецького корпусу 38-ї армії, що загинули під час звільнення села Івашківці від німецьких окупантів 27 березня 1944 р. Відомі прізвища одного похованого та одного зниклого безвісти.

У 1964 р. на могилі на цегляних цементованих постаменті розміром 1,7×1,5×1,5 м з гранітною меморіальною плитою розміром 0,5×0,9 м з написом та цокольній площадці розміром 0,3×3,0×5,0 м встановлена залізобетонна скульптура воїна висотою 3,4 м.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Напис на меморіальній плиті: «Здесь похоронено 16 человек сержанты и солдаты Советской Армии».

103. Меморіальний комплекс: братська могила радянських воїнів, пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан (іст.), с. Капустяни, вул. Лесі Українки.

У центрі села, біля Будинку культури поховані воїни 203, 205, 207 гвардійських стрілецьких полків 70 гвардійської стрі-

лецької дивізії 101 стрілецького корпусу 38 армії, які загинули при звільненні с. Капустяни від нацистських загарбників 27 березня 1944 р. та померли від ран 30 березня – 5 квітня 1944 р. у 580 медично-санітарному батальйоні 70 стрілецької дивізії. Відомі прізвища 13 похованих.

На фронтах Другої Світової війни загинув 91 воїн-односелець с. Капустяни.

У 1956 році на могилі (2,5×1,7 м) на цегляних цементованих постаменті (зам. 1990) розміром 1,5×1,15×1,15 м з металевою меморіальною плитою (1,0×0,5 м) з написом і прізвищами похованих воїнів та цокольній площадці (0,3×1,7×3 м) встановлена залізобетонна скульптура уклінного воїна висотою 1,7 м. Біля підніжжя постаменту надгробок із мармурової крихти (0,9×0,9×1,5 м) з написом. Ліворуч, на цегляному цементованому постаменті розміром 0,35×4,5×2,1 м, залізобетонна стела розміром 2,0×4,15 м з гранітною меморіальною плитою розміром 0,8×0,8 м з написом і 3 гранітними меморіальними плитами розміром 1,6×0,8 м з прізвищами загиблих воїнів-односельців.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Тексти на меморіальних плитах:

«Тут поховані 18 воїнів, які загинули за визволення села Капустяни в тому числі...» і прізвища воїнів;

«Вечная слава героям павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины 1941-1945».

104. Братська могила радянських воїнів (іст.), с. Куча, вул. Шкільна.

Поховані воїни 838-го, 841-го стрілецьких полків 237-ї стрілецької дивізії 67-го стрілецького корпусу 38-ї армії І Українського фронту та 29-го, 343-го стрілецьких полків 38-ї стрілецької дивізії 50 стрілецького корпусу 40-ї армії II Українського фронту, що загинули під час звільнення сіл Куча та Хребтіїв від німецьких загарбників у період з 25 по 29 березня 1944 року. Відомі прізвища 64 похованих.

У 1955 р. (реконструкція 1989) році на могилі розміром 5,0×3,0 м на цегляному цементованому постаменті розміром

1,3×1,3×1,3 м встановлена залізобетонна скульптура воїна висотою 2,6 м з каскою в правій та лавровим вінком, всередині якого залізобетонна меморіальна плита у вигляді щита з написом, у лівій руках.

Біля підніжжя скульптури похила цегляна цементована стела розміром 1,35×3,0 м з 3-ма металевими меморіальними плитами розміром 1,5×1,0 м та з прізвищами похованих воїнів.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Напис на меморіальній плиті: «Вечная слава героям Великой Отечественной войны павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины».

105. Братська могила жертв нацизму – розстріляних євреїв м. Калюс (іст.), с. Куражин, урочище «Єврейський цвинтар».

На південний схід від с. Куражин, в лісовому масиві, на східному залісненому схилі пагорба над річкою Калюс, в урочищі «Єврейський цвинтар» перезахоронені біля 450 (за деякими даними 850) жителів м. Калюс (в основному єврейської національності), розстріляних в ході каральної операції, проведеної німецькими карателями 20 серпня 1942 року у Калюському гетто. У 1978 році на кошти калюського єврея Мойше Рехтмана (пройшов Летичівське гетто, помер у Брукліні, Нью-Йорк, США) встановлено пам'ятник на могилі. На початку 1980-х рр. через будівництво Дністровської ГЕС, могилу (кістяки) перенесено на теперішнє місце розташування – на територію старого єврейського кладовища XIX ст., споруджено новий пам'ятник, територію могили огорожено металевим парканом.

Прізвища, імена, по батькові згідно матеріалів ДАХМО не виставлено.

На могилі встановлено увінчаний п'ятикутною зіркою гранітний обеліск з гранітною меморіальною плитою з меморіальним текстом.

Сергій Шпаковський

Додаток:

Текст: «Жителям села Калюс погибшим от рук фашистских захватчиков 20.VIII.1942 г. вечная Вам память».

106. Братські могили жертв нацизму (4), (іст.), смт Нова Ушиця, урочище «Трихів».

У південній околиці урочища «Трихів» поховані біля 2620 жителів смт. Нова Ушиця та сіл Калюс, Пилипківці, Щербівці, Браїлівка, Заміхів (в основному, єврейської національності), розстріляних в ході каральних операцій, проведених німецькими карателями в серпні-жовтні 1942 року.

Прізвища, імена, по батькові згідно матеріалів ДАХМО не встановлено.

4 могили розміром 2,7×12,0 м кожна. У 1958 році на одній із могил встановлено увінчаний п'ятикутною зіркою цегляний цементований обеліск висотою 3,2 м з мармуровою меморіальною плитою розміром 0,4×0,4 м з меморіальним текстом.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Текст: «Вечная память гражданам города Новой Ушицы, замученным и зверски убитым немецкими фашистами. Август-октябрь 1942 года».

107. Братська могила радянських воїнів (іст.), смт Нова Ушиця, вул. Кольчака, 3, цвинтар.

В південно-східній частині цвинтаря поховані 3 члени екіпажу ІЛ-2, збитого в березні 1944 року в районі смт. Нова Ушиця (найменування та номер військової частини, в якій служили та загинули поховані, їх прізвища, інші відомості згідно матеріалів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації не встановлено) та 4 воїни 100-ї і 151-ї стрілецьких дивізій 67-го стрілецького корпусу 38-ї армії, які загинули під час звільнення Нової Ушиці від німецьких загарбників у березні 1944 року(прізвища похованих згідно матеріалів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації не встановлено).

У 1965 році на могилі розміром 1,2×2,2 м встановлено увінчаний п'ятикутною зіркою цегляний цементований обеліск висотою 1,8 м з написом.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Напис: «Вечная слава павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины».

108. Меморіальний комплекс: братська могила радянських воїнів, пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків (іст.) смт Нова Ушиця, вул. Подільська, 20.

Поховані воїни 680 стрілецького полку 169 стрілецької дивізії 55 стрілецького корпусу 18 армії, які загинули 13 липня 1941 року при обороні смт Нова Ушиця; воїни 434, 472 та 482 стрілецьких і 1031 артилерійського полків 100 стрілецької дивізії, 581 та 683 стрілецьких полків 145 окремої роти розвідки 151 стрілецької дивізії 67 стрілецького корпусу, 227 стрілецького полку 183 стрілецької дивізії 74 стрілецького корпусу, 332 стрілецького полку 241 стрілецької дивізії 101 стрілецького корпусу та 436 стрілецького полку 155 стрілецької дивізії 106 стрілецького корпусу 38 армії, які загинули при звільненні смт Нова Ушиця і навколишніх сіл від німецьких загарбників в період з 24 по 30 березня 1944 року, та воїни, які померли від ран 28 березня-4 квітня 1944 року у 246 окремому медично-санітарному батальйоні 241 стрілецької дивізії.

Відомі прізвища 13 воїнів, які загинули у 1941 році, 71- які загинули у 1944 році та 192 воїнів 680 стрілецького і 307 артилерійського полків 169 стрілецької дивізії, які пропали безвісти 11-13 липня 1941 року в районі смт Нова Ушиця.

У 1956 році із братських та одиночних могил сіл Браїлівка, Іванівка, Заміхів, Каскада, Філянівка останки воїнів перепоховані у братську могилу смт Нова Ушиця.

У 1968 р. (заміна 1986) році на могилі на загальній цегляній цементованій, викладеної мармуровою плиткою, цокольній площадці розміром 0,3×11,5×3,1 м встановлені 2 гранітні стели розміром 1.8×3,0 з барельєфним зображенням воїнів та залі-

зобетонна, покрита міддю, скульптура воїна висотою 2,55 м і металевий обеліск висотою 10,0 м з барельєфним зображенням ордена Вітчизняної війни на гранітному постаменті розміром 2,2×2,0×1,6 м з датами. Перед цокольною площадкою похила цегляна цементована стела розміром 1,2×2,7 м з 7 металевими меморіальними плитами розміром 0,5×0,8 м з написом і прізвищами похованих воїнів. Праворуч і ліворуч 2 гранітні стели розміром 2,2×7,25 м з 24 металевими меморіальними плитами розміром 0,5×0,8 м з написами і прізвищами загиблих воїнів-земляків.

Віктор Дзьоник

Додаток:

У ході пошукової роботи додатково виявлено прізвища трьох воїнів 680 стрілецького полку 169 стрілецької дивізії, які загинули 13 липня 1941 року:

Батрак Василь Петрович, лейтенант, командир взводу, 1919 року народження, уродженець с. Єрково тепер Козелецького району Чернігівської області;

Дьяченко Павло Миколайович, лейтенант, 1909 року народження, уродженець м. Хмельник Вінницької області;

Коломієць Андрій Андрійович, рядовий, кулеметник, 1915 року народження, уродженець с. Вейбасівка, тепер, Деницького району Чернігівської області.

Ще 3 воїни 183 стрілецької дивізії, які загинули 26 березня 1944 року: молодший лейтенант Гапоненко П.Є., рядовий Гончаров А.В., рядовий Шукмін А.А. (інші дані на них згідно ЦАМО РФ відсутні).

Тексти:

На меморіальній плиті: «В этой братской могиле лежат останки 140 воинов, погибших в боях за освобождение Новой Ушицы и окрестных сел в годы гражданской и Великой Отечественной войны. Из них, 32 участника гражданской войны – имена неизвестны. Из 108 воинов, погибших в 1941-1944 г.г., установлены имена».

На стелах: «Воины-односельчане, погибшие на фронтах Великой Отечественной войны 1941-1945 г.г.». «Вечная слава ге-

роям Великой Отечественной войны, павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины».

109. Пам'ятний знак на місці подвигу героя Радянського Союзу Я.Х. Кольчака (іст.), смт Нова Ушиця, вул. Якова Кольчака, 18, західна околиця селища.

13 липня 1941 р. під Новою Ушицею відбувся запеклий бій радянських воїнів з нацистськими загарбниками. Тут засяяла перша Золота Зірка Героя Радянського Союзу першого року війни, яку одержав навідник Яків Кольчак.

Яків Харитонович Кольчак народився 25.12.1918 р. в с. Ракове (нині Вознесенський район Миколаївської області) в сім'ї селянина. Закінчив 5 класів. Працював бригадиром чабанів в с. Саханське Ширявського району Одеської області. У Червоній Армії з 1940 р.

Учасник Другої Світової війни з червня 1941 р. Навідник гармати 680 стрілецького полку (169-а стрілецька дивізія, 18 армія, Південний фронт).

Командир дивізії генерал-майор Турунов для прикриття виділив ар'єргард у складі 680-го стрілецького полку, 2-го дивізіону 307 артполку та 2-ї батареї 160-го протитанкового артдивізіону. Ця ар'єргардна група зайняла оборону під Новою Ушицею, де перепліталася п'ять доріг. Саме тут з боку Миньковець треба було чекати ворожого удару.

На світанку 13 липня з боку Миньковець з'явилася моторизована ворожа колона: танки, автоматники на мотоциклах, вантажні автомобілі з піхотою. Шлях їм перепинили артилеристи 680 стрілецького полку 169 стрілецької дивізії. У цьому бою особливо відзначилася протитанкова батарея молодшого лейтенанта М. Лабуса. Командир гарматної послуги сержант О. Філев і навідник Я. Кольчак знищили 2 танки. Коли обслуга гармати вийшла з ладу, Я. Кольчак знищив ще 2 машини і вів бій до тих пір, поки гармата не була роздавлена танком ворога. Звання Героя Радянського Союзу Я.Х. Кольчаку присвоєно 2 серпня 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР.

Після війни демобілізувався. Жив і працював у рідному селі керуючим відділку радгоспу, головою колгоспу. Помер

07.03.1955 р., похований в с. Воронівка Вознесенського району.

Нагороджений орденом Леніна та Червоної Зірки, медалями, встановлено обеліск у с. Воронівка, іменем Героя названа вулиця в смт Нова Ушиця.

У 1980 р. на місці, де здійснив подвиг Яків Кольчак, на цегляному цементованому, облицьованому гранітною плиткою, постаменті (1,6×2,2×4,75 м), встановлена 76-ти міліметрова протитанкова гармата часів Другої Світової війни. Ліворуч на цегляному цементованому постаменті з (0,7×2,15×2,15 м) залізобетонний пілон (вис. 6 м) з барельєфним зображенням Героя і металевою меморіальною плитою розміром 0,95×1,35 м з барельєфним зображенням медалі Героя Радянського Союзу і меморіальним текстом.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Текст: «Памятник воздвигнут в честь подвига наводчика орудия Кольчака Якова Харитоновича и артиллеристов батареи ПТО 680 сп 169 сд которые героически сражались в бою за Новою Ушицу 13.07.1941 г. и остановили здесь колонну фашистских танков.

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 2 августа 1941 г. рядовому Кольчаку Я.Х. присвоено звание Героя Советского Союза».

110. Пам'ятний знак жертвам голодомору (іст.), смт Нова Ушиця, вул. Якова Кольчака, кладовище.

Документи обласного партійного архіву дають деяку картину голодомору в 30-х роках на Поділлі, зокрема в Новоушицькому районі.

Передумовою голодомору була категорична вимога партійних органів забезпечити виконання планів хлібозаготівлі. З другої половини 1931 року на пленумах райкому партії регулярно розглядалися питання ходу хлібозаготівель. Станом на 29.08.1931 р. річний план було виконано на 22,3 %. Було вирішено оголосити штурмову декаду з вивозу хліба з 3 по 13 вересня, заборонити виїзд уповноважених з сіл без дозволу райкому партії. Забирали останні крихти хліба.

У результаті такої політики колгоспи і одноосібники залишилися майже без насіння, не кажучи про кормове зерно. Голод охопив майже третину сіл району, померло більше 500 чоловік. Люди не мали що їсти, були випадки людодства.

У 1993 році в пам'ять про жертви голодомору встановлено пам'ятний знак, який являє собою земляний насип (вис. 2 м), на якому металевий хрест (вис. 3 м). Поряд із насипом встановлена кам'яна плита (1,2×0,5 м) з написом.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Текст: «В пам'ять жертвам голодомору 1932-1933 років».

111. Братська могила жертв голокосту (іст.), смт Нова Ушиця, вул. Гагаріна, 1.

Поховано 11 мирних громадян єврейської національності, розстріляних німецько-нацистським загарбниками у 1943 році в ході проведеної каральної операції.

Прізвища, імена, по-батькові згідно матеріалів Державного архіву Хмельницької області не встановлено.

У 1983 році на могилі встановлено залізобетонний обеліск (вис. 1,9 м).

Віктор Дзьоник

112. Могила Героя Радянського Союзу Ф.Є. Гончарука (іст.), смт Нова Ушиця, вул. Якова Кольчака, 3, кладовище.

Гончарук Федір Євтихович народився 22 травня 1919 р. в с. Куражин, нині Новоушицький район Хмельницької області в сім'ї селянина. Закінчив 4 класи. Працював у колгоспі. У Червоній Армії з 1939 р. В 1940 р. закінчив полкову школу.

На фронтах Великої Вітчизняної війни з вересня 1941 р. Командир роти 15-ої мотострілецької бригади (16-й танковий корпус, 2-а танкова армія, 2-й Український Фронт) капітан Гончарук з ротою 6 березня 1944 р. подолав р. Горний Тікіч. Рота,

здійснивши марш, увірвалась у с. Кривець (Маньковський р-н Черкаської обл.) і відбила декілька контратак противника. 13 березня 1944 р. рота однією з перших переправилась через Південний Буг, а потім – через Дністер південніше м. Сороки (нині Молдова).

Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 13 вересня 1944 р.

З 1945 р. майор Ф.Є. Гончарук у запасі. Працював головою колгоспу, заступником голови райвиконкому Новоушицького району. Після виходу на пенсію проживав у смт. Нова Ушиця.

Помер у 1988 р. Похований у смт Нова Ушиця. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни 1ст., Червоної Зірки, медалями.

У 1989 році на могилі (2,1×0,7 м) на гранітному постаменті розміром 1,9×0,6×0,6 м з написом встановлено бронзове погруддя Ф.Є. Гончарука висотою 1,0 м.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Напис: «Герой Советского Союза. Гончарук Федор Евтихович 11.V.1919 – 20.VI.1988.

Ты будешь вечно в наших сердцах... Жена, дети, внуки.».

113. Могила О.М. Молчанова (іст.), смт Нова Ушиця, вул. Якова Кольчака, 3, цвинтар.

В північно-західній частині цвинтаря похований Молчанов Олександр Миколайович, 1913 року народження, капітан, командир 245 окремого батальйону зв'язку 18 армії, уродженець Дніпропетровської області, який загинув 2 липня 1941 року під час бомбардування німецької авіації.

У 1965 році на могилі розміром 1,2×2,2 м встановлено увінчаний п'ятикутною зіркою металевий обеліск висотою 2,3 м з металевою інформаційною табличкою розміром 0,3×0,26 м з написом і фотографією похованого.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Напис: «Капитан Молчанов Александр Михайлович 1913 г-1941 г».

114. Братська могила жертв нацизму (іст.), смт Нова Ушиця, вул. Гагаріна, 1.

Поховані мирні громадяни смт. Нова Ушиця, в основному єврейської національності, розстріляних німецькими загарбниками під час проведення каральних операцій у 1943 р.

Прізвища, ім'я, по-батькові, точна кількість розстріляних згідно матеріалів Державного архіву Хмельницької області не встановлено.

У 2004 р. на могилі (10×20 м) встановлено увінчаний п'ятикутною зіркою залізобетонний пілон (вис. 2,8 м) з мармуровою меморіальною плитою розміром 0,29×0,45 м з написом.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Напис: «Вечная память гражданам города Новая Ушица, замученным и зверски убитым немецко-фашистскими захватчиками октябрь 1943 года.».

115. Могила воїна-афганця рядового В.В. Бойчука (іст.), с. Песець, цвинтар.

У південно-західній частині цвинтаря похований Бойчук Володимир Васильович, народився 28 березня 1966 р. в с. Песець (нині Новоушицький р-н Хмельницької області) у селянській сім'ї. Після закінчення школи працював у місцевому колгоспі. У 1984 р. призваний на військову службу і в травні цього ж року відправлений для продовження служби в Афганістан. Виконуючи бойове завдання загинув 23 квітня 1985 р.

Похований в рідному селі. Посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки, його іменем названа вулиця в с. Песець і поле.

У 1986 р. на могилі розміром 1,7×0,6 м встановлено пілон із габро (вис. 1,75 м.) з фотозображенням похованого і написом.

Віктор Дзьоник.

Додаток :

Напис: «Бойчук Владимир Васильевич 28.III.1966 - 1985. 23.IV
Стоим перед твоей могилой,
Слезам поливаем цветы
Не хочется верить сыночек,
Что в этой могиле находишься ты.

Любимому, дорогому сыночку Володе от вечно скорбящих
родителей».

116. Братська могила радянських воїнів (іст.), с.Отроків, вул. Центральна.

Поховані воїни 318-го стрілецького полку 241-ї стрілецької дивізії і 1031 артилерійського полку 100-ї стрілецької дивізії 67-го стрілецького корпусу 38-ї армії та 295-го стрілецького полку 183-ї стрілецької дивізії 74 стрілецького корпусу фронтового підпорядкування І Українського фронту, які загинули під час звільнення села Отроків від німецьких загарбників 28 березня 1944 року та воїн, який помер від ран 1.04.1944 року (найменування медичної установи згідно матеріалів ЦАМО РФ не встановлено). Відомі прізвища 7 похованих.

У 1954 році на могилі розміром 1,5×2,2 м на цегляно-му цементованому постаменті розміром 2,8×1,3×1,3 м з гранітною меморіальною плитою розміром 0,4×0,8 м з написом і прізвищами похованих воїнів встановлена залізобетонна скульптурна композиція жінки і дівчинки висотою 2,8 м. Біля підніжжя постаменту залізобетонний надгробок розміром 0,9×0,8×1,4 м з написом.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Написи на: меморіальній плиті: «Вечная слава героям, павшим в борьбе за свободу и независимость нашей Родины. Здесь похоронены 7 офицеров.

Среди них ... прізвища похованих», надгробку: «Вечная слава героям Великой Отечественной войны павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины 1941-1945».

117. Братська могила радянських воїнів (іст.), с. Песець.

У північно-західній частині цвинтаря поховані воїни 626-го стрілецького полку 151-ї стрілецької дивізії 67-го стрілецького корпусу 38-ї армії І Українського фронту, що загинули під час звільненні села Песець від німецьких загарбників 26-27 березня 1944 року. Відомі прізвища 18 похованих.

У 1956 (заміна 1990) році на могилі розміром 2,5×8,0 м на цегляному цементованому, облицьованому гранітною плиткою, постаменті розміром 2,0×1,32×1,32 м з меморіальною плитою з кованої міді розміром 0,6×0,45 м з написом встановлена залізобетонна, покрита міддю, скульптурна композиція воїна і дівчинки висотою 3,0 м. Ліворуч цегляна цементована, облицьована гранітною плиткою, стела розміром 1,3×1,0 м з меморіальною плитою з кованої міді розміром 0,9×0,5 м з написом і прізвищами похованих воїнів.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Написи на меморіальних плитах: «Вечная слава героям 1941-1945 г.г.», «Здесь похоронено 43 человека, солдаты и сержанты Советской Армии».

118. Могила К.С. Барана (іст.), с. Пиживка, цвинтар.

У південно-західній частині цвинтаря похований Баран Корній Савович, рядовий 434 стрілецького полку 169 стрілецької дивізії 55 стрілецького корпусу 18 армії, який загинув 9 липня 1941 року під час оборони с. Пиживка.

У 1988 році на могилі (0,9×1,82 м) встановлений увінчаний п'ятикутною зіркою цегляний цементований обеліск (вис. 1,22 м) із металевою меморіальною плитою (0,2×0,3 м) з текстом. Біля підніжжя обеліску – залізобетонна надмогильна плита (0,26×0,9×2 м).

Віктор Дзьоник

Додаток:

Текст: «Баран Корній Савович, 1918-1941 рр. Вічна слава героям».

119. Меморіальний комплекс: братська могила радянських воїнів, пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-односельчан (іст.), с. Струга, вул. Лесі Українки, 46.

Поховані воїни 472 стрілецького полку 100 стрілецької дивізії та 835, 838 стрілецьких полків 237 стрілецької дивізії 67 стрілецького корпусу 38 армії, які загинули при визволенні сіл Струга, Любомирівка, Слобідка, Щербівці від німецьких окупантів 25-30 березня 1944 р. Відомі прізвища 8 воїнів.

У 1956 р. останки загиблих із вищеназваних сіл перепоховані у братську могилу с. Струга.

На фронтах Другої світової війни загинуло 216 воїнів-односельчан с. Струга.

У 1954 р. (зам. 1990) році на могилі розміром 3,5×3,5 м на цегляних цементованих цокольній площадці розміром 0,8×4,8×4,8 м та постаменті розміром 3,3×1,6×1,6 м із залізобетонною меморіальною плитою розміром 0,87×0,48 м з написом і прізвищами похованих воїнів встановлена залізобетонна скульптура уклінного воїна висотою 1,8 м. Ліворуч і праворуч – дві залізобетонні стели розміром 1,4×5,95 м з 15 металевими меморіальними плитами (0,77×0,48 м) з прізвищами загиблих воїнів-односельчан.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Текст на меморіальній плиті: «Вечная слава героям павшим в борьбе за свободу и независимость нашей Родины Здесь похоронены 22 офицера сержанта и солдата Советской Армии Среди них: прізвища похованих».

Додатково виявлено прізвище одного воїна, похованого у цій могилі, – сержант 835 стрілецького полку 237 стрілецької дивізії Натаров Микола Петрович, 1924 року народження, уродженець Воронезької області.

120. Братська могила радянських воїнів (іст.), с. Тимків.

В центрі села, в сільському сквері. Поховано воїнів 454 і 472 стрілецьких полків 100 стрілецької дивізії 67 стрілецького

корпусу 38 армії, що загинули під час визволення села від німецьких загарбників 27-29 березня 1944 р.

Відомі прізвища 7 похованих воїнів.

Могила розміром 3,0х1,5 м. У 1950 році за могилою, на цегляних цементованих цокольній площадці розміром 0,7х4,0х4,0 м та постаменті розміром 4,0х2,1х2,1 м з 2 гранітними меморіальними плитами розміром 0,6х0,6 м з написом і прізвищами похованих воїнів встановлена залізобетонна скульптура воїна висотою 2,7 м.

Віктор Дзьоник

Додаток:

Текст на плиті: «Вечная слава героям, павшим в борьбе за свободу и независимость нашей Родины. Здесь похоронены... (прізвища похованих). Они погибли 28 марта 1944 года».

Джерела та література:

Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь. М.: Воениздат., 1987, - т.1, - с.347.

Державний архів Хмельницької області:

ф.Р-863, оп.2, спо.38, арк..64-65; спр.30, арк.. 3; спр.39, арк.. 56-102.

ф.Р-863, оп.2, спр.38,- арк..64-65.

ф. Р-863, оп.2, спр.38,- Арк. 65.

ф.Р-863, оп.2, спр.38,-арк.61. Державні списки пам'ятників культури

Хмельницької області, форма №6,-арк. 164.

Довідки Новоушицького відділу культури райдержадміністрації.

Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область.-К.:УРЕ, 1971.-С.428

Державні списки пам'ятників історії та культури Хмельницької області.

Из когорты мужественных. – Львов, Каменяр, 1978. – С.186-188.

Картотека на загиблих радянських воїнів. Обласний відділ охорони пам'яток культури, 1991, 1992, 1994.

Мойше Рехтман. Тут колись був мій дім: Під редакцією В.Московчука. – Дніпропетровськ: Пороги, 2014. – 124 с.

Написи на меморіальних плитах.

Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог- справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – с. 552.

Перелік нововиявлених об'єктів історії та мистецтва Новоушицького району.

Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 р.р.): 3б. документів і матеріалів.-Львів:Каменяр, 1969. – с. 383.

Списки Новоушицького райвійськкомату на загиблих радянських воїнів.

Сообщение Советского информбюро. Январь-июнь. 1944.- М.: Совинформбюро, 1944, Т.6. – с. 150.

Тексти на меморіальній плиті і стелі.

Усні свідчення старожилів сіл.

Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації:

ф.1477, оп.2, спр.21, арк.129; ф.211 сд, оп.2, спр.2-253, арк.188; ф.38 армії, оп.9005, спр.221, арк.23.

ф.835 сп., оп.357 474с, спр.2, арк.174; оп.357 475, книга обліку, арк. 120. ф.70 гв.сд, оп.2, спр.22, арк.267-269, 271, 282, 299.

ф.1130, оп.2, спр.6,-арк.152;

ф.1277, оп.2, спр.10,-арк.18-20,42,46,48,83-84;

ф.1381, оп.2,спр.39,-арк.47;

ф.1410,оп.2, спр.12,-арк. 8-10,17-18, 34,36-37,39-47, 57-58,61,63-64,69-72,74,77; спр.14,-арк.37,119,140, 184; спр.28;

ф.1522, оп.2, спр.42,-арк.15,25,51,63; ф.100 сд, оп. 18002, спр.2-235,- арк. 91-92;

ф.151 сд, оп.2,спр.51,-арк.23,27,43,58; оп.18002, спр.422,-арк.45;

ф.183 сд, оп.256888с, спр.1,арк. 523;

ф.155сд № 1837, оп.2, спр.35,- арк.129;

ф.від.кадрів 38 армії, оп.9033, спр.014, т.1,-арк.44.

ф.1277, оп.2, спр.10, арк.46;

ф.1518, оп.2, спр.25, арк.103, 112;

ф.1518, оп.1935, спр.4, арк.20;

ф.237 сд, оп.2, спр.51, арк.61, 127;

ф.835 сп, оп.357 474с, спр.2, арк.144; книга обліку, арк.83.

ф. від кадрів 38 армії, оп.9033, спр.014, Т.1, спр.44, арк.432;

ф. 38 армії, оп.9005, спр.221,арк.19.

ф. 100 сд, № 1277, оп. 18002, спр.325,- Арк.91, оп.2, спр. 10,- арк.42-46.

ф. 1381, оп.2, спр.39, арк.36, 67, 74;

ф.100 сд, оп.2, спр.39, арк.67;

ф.151 сд, оп.2, спр.51, арк.3, 8, 9, 17, 80.

ф. від.кадрів 38 армії, оп.9033, спр.014, Т.1, спр.44,-1 арк.218-219, кор.4842.

ф.241 сд. № 1522 оп.1, спр.49, арк.39; оп.1, спр.59, арк.322; оп.2, спр.42, арк.25, 36, 58, 63; оп.2, спр.43, арк.66-67, 70, 73, 89-91, 96, 124;

ф.285 сп.183 сд, оп.283836 с, спр.4, арк.38-40, 51, 70;

ф.183сд, оп.1, спр.12, арк.127; оп.256288с, спр.4, арк.38-40.

Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. Благодійний фонд «Мартиролог України»,- К.: Столиця,1999. - с. 495.

IV. Архітектура

121. Костел Яна Непомука, 1808-1820 р.р. (арх.), с.Заміхів.

Побудований на місці дерев'яного, існуючого з 1749 р. Кам'яно-цегляний, прямокутний в плані, базилікальний, три-нефний, отинькований. З північної сторони – приміщення з цікавими дерев'яними гвинтовими сходами, які ведуть на хори. Під підлогою східного нефу – склепінчастий склеп. Головний неф перекритий напівциркульним склепінням з розпалубками, а бокові нефи – хрестоподібними склепіннями. Головний фасад прикрашений фланкуючими, а вхід – спареними іонічними напівколоннами, завершується трикутним фронтоном і атиком з ліпниною.

У 1844-1955 роках головний фасад був увінчаний кам'яною скульптурою. Бокові фасади пам'ятки розчленовані лопатками. Вінчаючий карниз – з модильйонами. Стіни всередині отиньковані, прикрашені пілястрами тосканського ордеру і карнизами. Підлога з кам'яних шліфованих плит, в алтарній частині – цегляна. Дах двосхильний, покрівля – залізна.

Віктор Дзьоник

122. Садиба Патона (іст. та арх.), с.Хребтіїв, вул. Пушкінська, 68.

На початку XIX ст. село належало Піусу Павловичу Собанському, де знаходилася панська садиба. На цей час будинок мав досить презентабельний вигляд, оскільки протоієрей М.І. Ковальський, який був священником у Хребтієві у 1850-1853 рр., у мемуарах «З подільської давнини» називає його «панським палацом» і пише, як про існуючий. В одній із кімнат будинку знаходилась домової католицької каплиці. Для цієї каплиці була відведена невелика кімната, в одній із стін якої була ніша, яка зачинялася двостулковими дверцятами. У цій ніші був влаштований вівтар, до якого вело декілька сходинок.

У кінці XIX ст. Хребтієвський маєток купує Катерина Патон (Шишкова) – мати відставного полковника гвардії Михайла Оскаровича Патона (рідний брат відомого академіка Євгена

Оскарівича Патона), якому він дістався у спадок. Він самостійно вів господарство і був гарним господарем.

М.О. Патон володів маєтком до революції 1917 р., був головою повітових дворянських зборів Ушицького повіту, добра пам'ять про нього в народі живе до теперішнього часу.

За радянських часів у панському будинку знаходився сільський клуб і контора колгоспу, дитячий садок. Підвали будинку використовувались як магазин, складські приміщення – для зберігання сільськогосподарської продукції, винодільня. В 1990-х рр. Хребтіївською спілкою селян «Імені Патона» зроблено спробу реставрувати будинок, зокрема перекрито дах листами з оцинкованої сталі.

Побудований в кінці XVIII – на початку XIX ст.

Будинок фахверковий, одноповерховий з кам'яним цоколем, П – подібний в плані (довжина 34 м, ширина 19,3 м, в центральній частині – 10,5 м).

Цоколь має перемінну висоту, що зумовлено стрімким ухилом території на схід. Перекриття цокольного поверху склепінчасті (хрестове у трьох середніх приміщеннях, що опирається на центральний стовп та напівциркульні перекриття у п'яти інших), першого поверху – плоскі по дерев'яних балках.

Планувальна структура змішаного типу – анфіладна та секційна. Сходи знаходяться в південній частині будівлі, сполучаючи верхній рівень приміщень з цокольним поверхом та колодязем. Колодязь вимуруваний з каменю, діаметром 90 см. Існує два головних входи в будинок: зі сходу – у приміщення цокольного поверху та з заходу – на рівень першого поверху, та ще два, що розміщуються на північному та південному фасадах.

В інтер'єрі будинку, в центральній частині, при внутрішній стіні зберігся камін. Над паливником каміну протягнутий профільований поясок, верх декорований прямокутним дзеркалом. Зал із каміном прикрашений колонадою вздовж стіни. Інший зал оздоблений колонами, виконаними у спрощених формах іонічного ордеру, увінчаними гіпсовими капітелями та об'єднаними простим антаблементом. Карниз, що переходить на площину стін і йде по периметру приміщення, оздоблений дрібними сухариками.

Композиційно будинок симетричний. Центральна частина східного фасаду прикрашена десятиколонною галереєю доричного ордеру, на висоту одного поверху. Фасади завершуються карнизом, тягнутим в тиньку. Вікна та двері прямокутної форми. Об'єм споруди перекритий чотирисхилим металевим дахом. Риси ампіру домінують в архітектурі садиби.

Сергій Шпаковський

Додаток:

Михайло Оskarович Патон (1865-1919 рр.). Дворянин, офіцер, чиновник. Невідомі сторінки з життя та діяльності.

У кін. XIX – на поч. XX ст. в Ушицькому повіті Подільської губернії серед багатьох дворянських родів значний слід залишив рід Патонів. Саме представники цього роду виділялися в краї своєю активною суспільно-політичною діяльністю, дотепер збереглася їхня резиденція-садиба – пам'ятка культурної спадщини у селі Хребтіїв Новоушицького району Хмельницької області.

Зміна соціально-політичного устрою на території колишньої Російської імперії трагічно позначилася на розвитку вітчизняної генеалогії, зокрема вивченні родоводів, а саме аристократичних родів. За часів Радянського Союзу тема вивчення дворянських родів, діяльності їх представників замовчувалася, або висвітлювалась поверхнево, з позиції – «буржуазія», без будь-яких спроб докладного аналізу та висновків, що цілком зрозуміло з огляду на ті політичні обставини.

Генеалогія Патонів протягом останнього часу ґрунтовно досліджена, зокрема у працях А.О. Чеканова, І. Малишевського, В. Онопрієнка, Л. Кістерської, П. Севбо. Опубліковані у 1980-ті роки, вони вже майже вільні від ідеологічних штампів попередніх часів. Практично вперше в патонознавчій літературі пролунало відверто: предки та близькі родичі радянського академіка Є.О. Патона – дворяни Російської імперії, що обіймали чільні посади як на військовій, так і на цивільній службі. Цінним дослідженням є стаття М.Ф. Дмитрієнко, В.В. Томазова «Матеріали до генеалогії Патонів» [6], у якій на ґрунтовній джерельній базі відтворюється історія славетного роду Патонів, що відіграв визначну роль в історії, науці й культурі України та Росії. Без

діяльності роду Патонів неможливо взагалі уявити історію вітчизняної та світової науки.

Цінні архівні матеріали до генеалогії роду Патонів зберігаються в Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі – Справи про дворянство роду Патонів, а також в Російському державному архіві Військово-морського флоту, Архіві зовнішньої політики Російської імперії (Москва), Державному архіві Російської федерації (Москва), Центральному державному історичному архіві України в Києві, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державному архіві міста Києва, які використані вище згаданими дослідниками [6]. Крім того, про багатьох представників роду Патонів, які проживали за кордоном, в еміграції, можна дізнатися з досліджень у європейських архівах.

Євгену Оскаровичу Патону (5.03.1870-12.08.1953 рр.), видатному вченому, засновнику цілої наукової особистої школи вітчизняних науковців, дійсному члену Академії наук УРСР, віце-президенту АН УРСР, фундатору та директору всесвітньо відомого Інституту електрозварювання АН УРСР, лауреату премій та кавалеру багатьох орденів присвячено величезну кількість статей і книжок, авторами яких були як учені, так і письменники, журналісти.

Інтерес до цієї неосяжної постаті не вгасає і зараз.

Однак, залишаються «білі плями» щодо представників великого роду Патонів та їх діяльності на Хмельниччині, зокрема рідного брата згаданого вченого – **Михайла Оскаровича Патона**. До цього часу зазначена тема в наукових дослідженнях висвітлена недостатньо, зокрема у попередні роки автором надруковано у наукових збірниках та пресі декілька статей, що стосуються переважно пам'яток культурної спадщини – садиб (будівель) зазначеного роду у с. Хребтіїв та с. Песець Новоушицького району Хмельницької області. Останні знахідки автора статті архівних документів, що стосуються М.О. Патона, у Державному архіві Хмельницької області засвідчили перспективність досліджень у цьому напрямку.

Походження роду.

Історія роду Патонів на російських та українських теренах є характерною для іноземних родів, які поєднали свою долю з Російською імперією. Це шлях через професіоналізм та сумлінну службу до російського дворянства, чинів і почестей. Патони — дворяни Російської імперії, котрі обіймали чільні посади як на військовій, так і на цивільній службі.

І. Малишевський пише про походження роду так: «Давній дворянський рід Патонів (Patton) нібито бере свій початок від предків — майстрів корабельної справи, яких привіз із собою з Голландії цар Петро І. Всі вони обрусіли, змішалися кровно з іншими родами, змінили своє лютеранське віросповідання на православну віру і давно вже вважали Російську імперію своєю Батьківщиною. Але існували й інші версії — з Франції, не виключалась і Шотландія» [6].

В. Онопрієнко, Л. Кістерська та П. Севбо висловлюють припущення про походження роду від прізвища та місця народження (мається на увазі — Ніцца). Звичайно, що Патони, які самовіддано служили на теренах Російської імперії, цілком закономірно вважали себе росіянами. Але цікаво знати, де мешкали представники цього роду до того, як потрапили до Росії. В останні роки поширилось багато догадок про німецьке походження роду [6].

М.Ф. Дмитрієнко, В.В. Томазов висловлюють думку про шотландське походження Патонів. За ними, Paton, Patton, Pattoun - варіанти характерного для Шотландії патрономіального прізвища, яке походить від зменшеної форми імені Патрік. Це прізвище фіксується в шотландських документах, починаючи з XVI ст. Версія про німецьке походження Патонів з'явилася, ймовірно, тому, що представники роду належали до лютерансько-євангельської конфесії, були пов'язані родинними зв'язками з багатьма лютеранськими родинами німецького, шведського походження, навіть у документах інколи називалися «фон Паттонами». Навіть батько Євгена і Михайла Патонів - Оскар Петрович - був лютеранином. Дружина останнього була першою православною у роду, тому і діти, згідно до законів Російської імперії, були охрещені у лоні православної церкви (та й сам він прийняв православ'я) [6].

Найвизначніші представники.

На російські терени Патони потрапили, вірогідно, у першій половині XVIII ст. Першим представником російської гілки був Георг Паттон (згадується 1748-1751 рр.), придворний кухмістер та мундкох. Його син – Петр-Георг (Петро Юрійович) (1733-1809 рр.) – був архітектором у Санкт-Петербурзі, служив під керівництвом Ф.Б. Растреллі у Конторі будівництва ІІ Імператорської Величності домів та садів, і саме він своєю сумлінною службою, чином колезького радника та орденом св. Володимира 4-го ступеня дозволив роду піднятися на високу соціальну сходинку російського суспільства. Архітектор брав участь у будівництві Зимового палацу у Санкт-Петербурзі. Його сини Павло (нар. бл. 1751 р., полковник, командир Софійського піхотного полку) та Іван (нар. бл. 1755 р., надвірний радник, власник с. Репіно Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії) – зробили непогану кар'єру, дочка Марія (нар. бл. 1759 р.) стала дружиною командувача Софійського піхотного полку (1785-1788 рр.), коменданта Выборга у 1797-1800 рр., генерала від інфантерії (1795 р.) Карла Густава Врангеля (1742-1824 рр.), що значно сприяло підвищенню статусу роду.

Дід Євгена та Михайла Оskarовичів Патонів – Петро Іванович Патон (1796-20.9.1871 рр.) – рішенням Санкт-Петербурзького дворянського депутатського зібрання від 12 липня 1862 р., разом зі старшими синами – Оскаром та Миколою, – був визнаний у російському спадковому дворянстві та внесений до 2-ої частини Дворянської родовідної книги Санкт-Петербурзької губернії. Це рішення було затверджене указом Сенату по Департаменту герольдії від 14 січня 1863 р. за № 292 [6].

Петро Іванович Патон зробив блискучу кар'єру: сенатор 8-го Департаменту Сенату, кавалер багатьох орденів, генерал від інфантерії. Учасник Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів російської армії, російсько-турецької війни 1828-29 рр., завоювання Кавказу. Був достатньо заможним поміщиком – власник Височайше пожалуваного 21 листопада/3 грудня 1838 р. майорату Кірсна у Сувалкській губернії (Царство Польське) та родового маєтку у Бельському повіті Смоленської губернії і

дерев'яного будинку в Москві. Був одружений з дочкою відомого німецького банкіра Анною Григорівною Гейман (власниця сільця Іванівці Полтавського повіту). Мав від шлюбу трьох синів та дочку Кароліну (вихованку Катерининського інституту у Санкт-Петербурзі), яка стала дружиною полковника Гаврилова [6].

Один із братів Оскара Петровича – Ніколай Петрович (3.01.1827-24.05.1909) був майором, командиром батальйону Санкт-Петербурзького гренадерського полку, дійсним статським радником, кавалером багатьох орденів. Власник придбаного маєтку Тимошкіно Новоторжського повіту Тверської губернії. Одружений з баронесою Ольгою Андріївною фон Арпсгофен (дочка власника маєтків Германсберг і Вазагоф Везенберзького повіту Естляндської губернії барона Герхарда-Генріха фон Арпсгофена). Мав двох синів Володимира і Оскара та двох дочок Марію і Ольгу [6].

Молодший із братів Іван Петрович Патон (19.11/1.12.1837-17.04.1911) був прокурором Смоленського окружного суду (1872), дійсним статським радником. Власник сільця Рогозино-Долматово (Булгак теж) й пустоші Єникеев Карач Лаїшевського повіту Казанської губернії. Від першого шлюбу з Софією Михайлівною Фонтон-де-Веррайон, дочкою поміщика маєтку Максимове Рославського повіту Смоленської губернії, генерал-лейтенанта Генерального штабу Російської імперії М.Л. Фонтон-де-Веррайона, мав шістьох дітей – Анастасію, Петра, Євгена, Миколу, Олександра, Анну.

Старшому із синів цього подружжя Петру Івановичу Патону – 21 березня 1901 р. Височайшим наказом було дозволено приєднати до свого прізвища прізвище свого діда – Фонтон-де-Веррайон та передавати його старшому в роді. Іван Петрович Патон і його родина були визнані у спадковому дворянстві рішенням Смоленського дворянського депутатського зібрання від 12 жовтня 1873 р. та внесені до другої частини Дворянської родовідної книги Смоленської губернії. Це рішення було затверджено указом Урядового Сенату від 19 листопада 1873 р. за № 4160. Від другого шлюбу з Єлизаветою Сергіївною в Івана Петровича народилася дочка (заміжня за мічманом російського флоту Ниценко, який загинув) [6].

Старший син Петра Івановича – Оскар-Іоганн-Яків (Оскар Петрович) (8.11.1823, Вознесенськ Херсонської губернії – 1893, Нова Ушиця Ушицького повіту Подільської губернії) – був батьком видатного вченого Євгена. Зробив непогану кар’єру: був консулом Російської імперії у Німці (1865-1886) та в Бреславлі (1886-1893), дійсним статським радником (1893), кавалером багатьох орденів, в тому числі французького ордену Почесного Легіону (3.03.1892). Нагороджений відзнакою за XL років (40) бездоганної служби (1889). З 1871 р. успадкував Сувалкський майорат і купив маєтки у Смоленській та Новгородській губерніях. У 1859 р. одружився у селі Денисовичі Новозибківського повіту Чернігівської губернії з донькою штабс-ротмістра Катериною Дмитрівною Шишковою (власниця придбаного маєтку Льохове (Будниця теж) з фільварком Любове Городецького повіту Вітебської губернії (з 1862 р.) і с. Хребтєв (Хребтієв) із сільцем Шуркою та частиною слободи Пилипи-Хребтіївські Ушицького повіту Подільської губернії) [6].

О.П. Патон мав 7 дітей (5 синів і 2 доньки), які народилися в Німці [8]: Наталя Оскарівна Патон (одружена двічі – за В.П. Савельєвим, пізніше - Добровольським), Олександра Оскарівна Патон (одружена за Матковським, похована у Німці), Олександр Оскарович Патон (керуючий Чистопольським відділенням Державного Банку, власник майорату Кірсна Кальварійського повіту Сувалкської губернії), Михайло Оскарович Патон, Володимир Оскарович Патон, Євген Оскарович Патон (академік та віце-президент АН УРСР, всесвітньо відомий вчений, Герой Соціалістичної праці, Депутат Верховної Ради СРСР 2-го і 3-го скликань), Петро Оскарович Патон (Голова Речицької повітової земської управи, Речицький повітовий комісар Тимчасового уряду у 1917 р., за Гетьманату – Поліський Губернський староста у 1918р.) [6].

7 травня 1888 р. рішенням Санкт-Петербурзького дворянського депутатського зібрання до роду Патонів були долучені дружина та діти Оскара Петровича. Це рішення було затверджено указом Урядового Сенату від 28 травня 1889 р. за № 1561 [6].

Після відставки О.П. Патон оселився в Хребтієві та Новій Ушиці Подільської губернії, де і помер. Як свідчать архівні дані

і книга Є. Сіцінського «Приходы и церкви Подольской епархии», батько Патона, Оскар Петрович, був похований у Хребтієві на місцевому цвинтарі: «На Хребтіївському православному кладовищі місцевим власником штабс-капітаном М. Патонем збудовано кам'яну часовню (каплицю) на могилі батька, Оскара Патона (приєднаного до православ'я)» [9, с. 964].

Каплиця не збереглася, є тільки залишки фундаменту над могилою. У 20-х роках ХХ століття, в часи комуністичного «криголаму», ця часовня була по-варварськи зруйнована.

На Поділлія рід Патонів потрапив у 1891 р., коли Катерина Дмитрівна Патон (дівоча-Шишкова), яка мала родовий маєток у Білорусії, викупила Хребтіївський маєток з селами Хребтіїв, Шурка та частиною Пилипів Хребтіївських в Адама Костянтиновича Собанського [1].

Штабс-капітан Лейб-Гвардії Преображенського полку (1898 р.), полковник у відставці, голова Ушицької земської управи Подільської губернії, Ушицький повітовий комісар Тимчасового Уряду 1917 р., дійсний статський радник, Ушицький повітовий Предводитель Дворянства **Михайло Оскарович Патон** народився 5 серпня 1865 р. (дати у біографії подаються за старим стилем) у м. Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція) [2]. Православний за віросповіданням, з дворян. Власник (за дарчим записом від матері, 1898 р.) с. Хребтієв з сільцем Шуркою та частиною слободи Пилипи (Пилипи-Хребтіївські) Ушицького повіту Подільської губернії, на початку ХХ ст. йому належав маєток і 1500 десятин землі. У маєтку на 1900 рік було землі 1,142 десятини (1,382 кв. сажнів), у тому числі маєткової – 22,300 обробленої – 514,1120, лісу – 264,600, вигону – 736 і непридатної – 37,1886. Також у маєтку знаходився фруктовий сад на 7 десятин [10, с. 890].

Віхи служби М.О. Патона [2]:

Виховувався у Пажеському «Его Императорского Величества» корпусі і закінчив курс по першому розряду. 14 серпня 1884 р. розпочав службу прапорщиком Лейб Гвардії у Преображенському полку, переведений у підпоручики зі старшинством 30 серпня 1884 р. Отримав чин поручика зі старшинством 30

серпня 1888 р. Тимчасово командував 3 ротой Лейб Гвардії у Преображенському полку у грудні 1893 р., серпні-вересні 1894 р., жовтні 1896 р., 6 ротой вказаного полку – у червні-липні 1896 р. 13 квітня 1897 р. отримав чин Штабс-Капітана, а з 3 травня 1897 р. призначений командиром 9 роти Лейб Гвардії у Преображенському полку. 1 червня 1897 р. призначений членом полкового Суду. Переведений у чин Капітана зі старшинством 22 червня 1900 р. «Высочайшим приказом» від 29 січня 1902 р. звільнений зі служби, нагороджений чином Полковника, з мундиром.

За час служби з 25 серпня 1884 р. по січень 1902 р., як і всі офіцери царської армії, брав різного терміну відпустки – від 5 днів до 8 місяців (згідно «Формулярного Списка о службе Ушицкого Уездного Предводителя Дворянства, отставного полковника, Михаила Оскаровича Патона за 1909 год» у М.О. Патона більше 50 відпусток). Вірогідно, що під час відпусток провідував своїх батьків, які проживали у маєтку с. Хребтіїв Ушицького повіту та численну родину, розкидану по теренах Російської імперії та за кордоном. На той час у громадській службі та по виборах дворянства він не задіяний та «Всемилостивейше рескриптов и Высочайших благоволений» не отримував, у походах і битвах участі не брав, доган з обмеженнями не отримував, жалування не отримував.

З 27 квітня по 4 червня 1896 р. знаходився у м. Москві, де відбувалася Коронація «Их Императорских Величеств».

З 20 по 30 травня 1897 р. знаходився у польовій поїздці в районі рухомого збору І-ї Гвардійської піхотної дивізії.

За розпорядженням службового начальства з 30 серпня по 2 вересня 1898 р. був командирований для навчання нижчих чинів, призваних із запасу. З початку вересня до 18 грудня 1898 р. згідно наказу свого керівництва командирований для охорони імператорських поїздів по Миколаївській залізниці.

Вищим наказом по відомству Міністерства Юстиції від 19 листопада 1902 р. № 48 призначений Почесним Мировим Суддею Ушицького Округу. 15 березня 1905 р. призначений Ушицьким повітовим Предводителем дворянства.

Нагороди М.О. Патона (на 1909 р.) [2]:

Ордени Св. Володимира 4 ступеня і Станіслава 3 ступеня, медалі срібні на пам'ять царювання імператора Олександра III і на пам'ять Коронації «Их Императорских Величеств», вензелеве зображення імені государя імператора Миколи II, Іноземний Німецький орден Червоного Орла 4 ступеня. Згідно свідоцтва Головного Управління Російського товариства Червоного Хреста від 4 серпня 1907 р. № 38 М.О. Патон нагороджений 19 січня медаллю Червоного Хреста за участь у діяльності товариства у часи Російсько-Японської війни 1904-1905 рр.

М.О. Патон славився своєю активною діяльністю в різних земських та громадських органах Ушицького повіту Подільської губернії і благодійністю. Займаючи посаду голови Ушицької повітової земської управи [4] до 1917 р., М.О. Патон займався питаннями сільського господарства, будівництва, шляхів, медицини, земських шкіл та училищ тощо. Відомо, наприклад, що він причетний до будівництва і відкриття в Новій Ушиці земської лікарні (теперішня районна лікарня) та ремісничого училища ім. барона П.П. Местмахера, (теперішній Новоушицький сільсько-господарський технікум) у 1908 році. Крім того, М.О.Патон був Председателем Ушицького повітового Комітета Опікунства про народну тверезість. Наприклад, у 1913 р. у Новій Ушиці завдяки його діяльності відкрита чайна, відбулось 35 лекцій (6 – по питаннях протидії п'янству) у бібліотеці-читальні, 47 театральних вистав під час зимового театального сезону, працювала народна аудиторія на 250 місць, влаштовувались народні танці для молоді (щоразу приходило не менше 100 чоловік). Чайна при Народному домі за 1913 рік прийняла 51 284 чоловік відвідувачів, при ній проводилась торгівля гарячою їжею під час призову новобранців (робилось це не стільки для доходу, як для допомоги селянам-новобранцям). Бібліотека-читальня при Народному домі укомплектована 2065 книгами, 717 світловими картинами, 5 фонарями і спирто-калійною лампою. Скористались послугами бібліотеки у 1913 р. 412 чоловік, видано книг 5748 разів, виписувались газети і журнали періодичних видань. На народні лекції щоразу залучалось не менше 200 чоловік, це все проходило під музику 17-го Донського козачого полку, який

квартирував у Новій Ушиці [3]. Через голову Ушицької повітової земської управи [7] проходили великі кошти на вище зазначені цілі (це, а також приналежність до дворянського роду, чималі статки, на нашу думку, призвело на початку 1919 р. до трагедії – вбивства бандитами сім'ї Патона).

У романі Ігоря Малишевського «Міст через три життя» розповідається про літо 1916 року, коли в Нову Ушицю до М.О. Патона приїжджає з Києва його старший брат Євген Оскарович Патон на вакації (тобто на відпочинок). Так вийшло, що два брати Патони одружилися на двох сестрах Будде, племінницях барона Местмахера, тільки старший брат Євген узяв за дружину молодшу сестру Наталю, і цей шлюб був особливо щасливим [11, с. 231].

Одружений першим шлюбом 8 січня 1906 р. на Олександрі Вікторівні Будде (нар. 18 вересня 1879 р., православна) – дочці начальника 31-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Віктора Еммануїловича Будде (1836-1901) і Олександри Павлівни, народженої баронеси Местмахер. Рідна сестра Наталії Вікторівни, дружини свого дівера Євгена Оскаровича Патона [2].

Зокрема, лист № 206 «Церковной книги № 12 по селу Песець /за 1901-1917 годы/ Часть вторая метрической книги на 1906 год о бракосочетавшихся» [12] розповідає про шлюб 8 січня 1906 року відставного полковника гвардії, голови Ушицьких повітових дворянських зборів сорокарічного М.О. Патона з дочкою генерала від інфантерії двадцятишестирічною дівцею Олександрою Вікторівною Будде (племінниця власника маєтку сіл Песець та Івашківці барона П.П. Местмахера). Таїнство шлюбу здійснювали приходський священник песецького храму Різдва Пресвятої Богородиці Карп Теравський з псаломщиком Іваном Лозінським. Свідками від жениха були студент Санкт-Петербурзького Політехнічного Інституту Б.В. Савельєв і Колезький секретар В.О. Патон, від нареченої – студент Санкт-Петербурзького Політехнічного Інституту дворянин П.В. Савельєв і чиновник особливих доручень при Подільському Губернаторі В.Г. Мітаєвич. Зазначимо, що згаданий храм у Песці був кам'яний, двокупольний, разом із дзвіницею, побудований у 1858 році на кошти поміщиці Дівової.

Зберігся цікавий архівний документ 1911 р. – «План Подільської губернії Ушицького повіту, землі при с. Песці, володіння нащадків барона П.П. Местмахера, визначені до продажу віддільними ділянками селянам з допомогою Селянського Поземельного Банку», на якому власноручно розписався «повірений нащадків барона П.П. Местмахера» (їхній сват) М.О. Патон [5].

У селі Хребтієві старі люди ще й досі пам'ятають про свого пана, відставного полковника гвардії Михайла Оskarовича Патона, рідного брата відомого академіка Євгена Оskarовича Патона та дядька нинішнього Президента Національної академії наук України, академіка Бориса Євгеновича Патона. Жителі Хребтієва розповідають, що то був добрий пан, сам високого зросту, могутній чоловік, хоч і хворів нібито цукровим діабетом, важив біля дев'яти пудів. Вимагав точності і акуратності в роботі від своїх підлеглих. Часто їздив бричкою або фаєтоном у Нову Ушицю, де він був головою повітових дворянських зборів. Допомогає бідним, особливо багатосімейним селянам, хлібом та іншими продуктами. А пані Олександра Вікторівна Будде, його дружина, висока і тендітна жінка, завжди займалася благодійністю, особливо допомагала вагітним жінкам і малим дітям, маючи медичну освіту. У Новій Ушиці вона була покровителькою ремісничого училища ім. барона П.П. Местмахера, відкритого земством у 1908 році (теперішній старий будинок Новоушицького сільськогосподарського технікуму), і брала участь в організації роботи земської лікарні, зокрема з її ініціативи було обладнано у Новій Ушиці перший пологовий будинок [13, № 62, с. 2].

На початку ХХ ст. М.О. Патон купив собі у Новій Ушиці в заможного єврея Зільбермана Йойни одноповерховий будинок по вулиці Поштовій, біля якого був чималий сад, і з того часу він мав два маєтки – в Хребтієві та Новій Ушиці. Ще більш проворним виявився його управитель Дзюбик, який забудував у Новій Ушиці цілий квартал у центрі міста, в тім числі двоповерховий кам'яний будинок на розі теперішніх вулиць Подільської та Української, в якому після революції довгий час перебували повітові органи влади, а потім райвиконком. Декілька менших будинків було збудовано ним у цьому кварталі між вулицями

М. Горького та Першого травня – до міського саду (парку). Місцеві жителі с. Хребтієва часто бачили пана Патона, який інколи ходив на полювання (очевидно на качок), любив з ними поговорити та покуштувати печеної картоплі [13, № 62, с. 2].

За спогадами жительки села Хребтіїв Катерини Петрівни Матірко (дівоче прізвище Василевська), вона з 17 років працювала покоївкою у хребтіївських панів Патонів. Коли відбулась революція 1917 року і скинули царя в Петрограді, пан Михайло Оskarович залишив свій маєток в селі, який нібито добровільно віддав селянам, і виїхав до Нової Ушиці з дружиною та деякою прислугою, де в нього був будинок по вулиці Поштовій. Тут вони жили деякий час. Тепер цього будинку немає, на його місці збудовано новий двоповерховий будинок на 4 квартири для працівників райспоживспілки (колишня вул. Жовтнева, 24) [13, № 63, с. 2].

Зі слів Катерини Петрівни Матірко, навесні 1919 року сталася страшна трагедія, свідком якої була вона сама. Десь перед Великоднем вночі у двері будинку М.О. Патона у Новій Ушиці ввірвалося кілька озброєних чоловіків, які почали вимагати у пана гроші, інші кинулись шукати по кімнатах. То був період громадянської війни. Нова Ушиця переходила з рук у руки різних переможців, які часто проводили обхід житлових будинків з різними вимогами та перевітками. Відкрив двері молодий офіцер на прізвище Гжибовський, який був секретарем у пана Патона. Служниці вдалося заховатись, і вона чула уривками, як Михайло Патон обіцяв пізніше дати їм гроші, які знаходились у банку. Бандити не повірили панові, накинулись на пані Олександру в іншій кімнаті, там і вбили її. Один з бандитів почав стріляти з револьвера в Михайла Оskarовича, і він упав. Катерина Петрівна пригадує, як просився в бандитів кухар Кирило Деркалюк (батько чотирьох дітей), сам із Хребтієва, але вбили і його. Офіцер Гжибовський був смертельно поранений. М.О. Патона, який ще був живий, завезли в лікарню.

Чотири дні лікарі боролись за його життя, але врятувати його не змогли і він помер. Старожили з Нової Ушиці пригадували цю подію та великий похорон, коли на цвинтар проводжали одночасно чотирьох покійників (тіло дружини

Патона Олександри Вікторівни кілька днів утримувалося в церкві) [13, № 64, с. 2]. У книзі І. Малишевського «Міст через три життя» про це написано коротко: «В Ушиці, куди Наталя Вікторівна умовляла чоловіка (Євгена Патона, вченого – авт.) виїхати, бандити вбили Михайла Оскаровича з дружиною Олександрою, старшою сестрою Наталі і Тітоньки (тобто її сестри Ольги). Навіть Антонія, дитину, писали сусіди, не пожаліли. Серед ночі залізли в дім грабіжники, так усіх трьох і положили, звірюги...» [11, с.232]. Як видно зі спогадів К.П. Матірко та інших, ці події відбувались десь у другій половині квітня 1919 року, коли Нова Ушиця була знову відвойована у петлюрівців радянськими військами, і вся влада належала тут створеному ревкому. Нова влада намагалась розслідувати цей злочин і покарати винних, але нічого встановити не вдалося. Приблизно через місяць Нову Ушицю знову захопили на деякий час петлюрівські війська [13, № 64, с. 2]. За неперевіреною інформацією, отриманою автором цих строк від старожилів с. Хребтіїв, вбили сім'ю Патона (а також у 1918 р. сім'ю мельника на р. Данилівка – поховані на Хребтіївському православному кладовищі) бандити з с. Рудківці (саме в тих роках там орудувала банда, яка займалась розбоєм та грабунками).

На жаль, трагічно склалася й доля молодших поколінь роду Патонів.

Соціальні потрясіння 1917 р., що знищили величезну і могутню імперію, не минули й роду Патонів, розкидавши членів родини по різних країнах та політичних таборах. Петро Іванович Патон-Фонтон-де-Верайон, двоюрідний брат Є.О. та М.О. Патонів, учасник російсько-японської війни 1904-1905 рр., контр-адмірал, кавалер багатьох орденів, після розпаду Російської імперії служив головним комісаром флоту і портів Чорного та Азовського морів за гетьманату Павла Скоропадського, а згодом перейшов до Збройних сил півдня Росії, брав активну участь у білому русі й емігрував. Його молодший брат – Микола Іванович, також контр-адмірал – спочатку служив у гетьманському флоті, а згодом перейшов до більшовиків, очоливши Училище командного складу флоту. Подальша доля його не відома, хоча, мабуть, нескладно здогадатися. Дружина Миколи

Івановича – Ольга Георгіївна Патон – емігрувала. Емігрували також рідні брати і сестри Є.О. та М.О. Патонів [6].

Таким чином, від дворянського роду Патонів у Новоушицькому районі Хмельницької області залишились у Хребтієві на кладовищі – зруйнована могила Оскара Петровича Патона, консула Російської імперії, діда нинішнього Президента Національної Академії Наук і Героя України Б.Є. Патона, та будинок (садиба) його дядька Михайла Оскаровича; у Новій Ушиці – могили дядька і тітки з їх малолітнім сином (які ще необхідно знайти на місцевому кладовищі) та вулиця імені академіка Патона.

За радянських часів у панському будинку в с. Хребтієві знаходились сільський клуб і контора колгоспу, дитячий садок. Підвали будинку використовувались як магазин, складські приміщення – для зберігання сільськогосподарської продукції, винодільня. У 1990-х роках хребтіївською спілкою селян «Імені Патона» зроблено спробу відновити будинок, зокрема перекрито дах листами з оцинкованої сталі. В 2007 р. садиба куплена у спілки селян «Імені Патона» громадянином Р.В. Сагаловим, мешканцем м. Хмельницького. Охоронний договір з останнім не укладено. Судячи з повної бездіяльності власника щодо ремонту та реставрації будівлі, а також руйнування її мешканцями села, зараз стоїть питання (згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини») про її відчуження на користь держави [14, с. 557]. На сьогодні садиба М.О. Патона, яка за своїм значенням відповідає статусу, як пам'ятки архітектури, так і пам'ятки історії, знаходиться в занедбаному стані й опинилася під загрозою знищення.

Теперішній стан будівлі вимагає негайного надання пам'яткоохоронного статусу, захисту зі сторони держави. При бездіяльності теперішнього власника будівлі та місцевої влади масток Собанських і Патонів у Хребтієві може бути назавжди втрачено для прийдешніх поколінь.

Результатом спільної роботи Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, відділу наукових досліджень НІАЗ «Кам'янець» та управління регіонального розвитку, містобудування, архітектури та будівництва Хмельницької ОДА є паспортизація об'єкту культурної спадщини

«Садиба Патона». Даний об'єкт культурної спадщини занесений до реєстру об'єктів архітектури у 1993 році під назвою «Садиба М.О. Патона». Пам'ятка представляє інтерес як характерний зразок забудови заміської садиби з влаштуванням постачання води локально в окремому будинку [14,с.557]. На початку 2010 року автором статті разом із співробітниками відділу наукових досліджень НІАЗ «Кам'янець» Г.Б. Ківільшею, Г.О. Осетровою, Л.І. Свінціцькою, а також головним спеціалістом управління регіонального розвитку містобудування, архітектури та будівництва Хмельницької облдержадміністрації Ю.С. Воловиком підготовлено в електронному та паперовому вигляді паспорт на об'єкт культурної спадщини «Садиба Патона» з метою занесення його до Державного реєстру нерухомих пам'яток. Протокольним рішенням засідання консультативної ради управління культури, туризму і курортів Хмельницької ОДА від 15.05.2010 р. (розглянуто паспорт на об'єкт культурної спадщини «Садиба Патона» разом з графічними матеріалами та фотофіксацією) підтримано пропозиції щодо занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України цієї історичної садиби. Пам'ятка архітектури місцевого значення Садиба Патона[15] (кін. XVIII ст. -поч. XIX ст.), (Наказ Міністерства культури і туризму України від 21.12.10 р. № 1266/0/16-10, охоронний № 2747-Хм.) на сьогодні знаходиться у приватній власності (власник – підприємець Р.В. Сагалов). Потребує проведення ремонтно-реставраційних робіт через аварійний стан.

Сьогодні, після десятиліть забуття, ми повертаємося до своїх коренів, відтворюємо історичну пам'ять, відшукуємо загублені гілки родовідних дерев. Цей процес довготривалий. І це дослідження є частиною у реконструкції генеалогії та історії славного роду. На сьогодні знайдено багато цікавих документів, до наукового обігу введено нові факти, але попереду ще багато пошуків і феноменальних знахідок.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області (Далі ДАХМО).-Ф. 112.- Оп. 1- Спр. 2845, Т.1.- Спр. 2924.
2. ДАХМО.- Ф. 227- Оп. 3 – Спр. 6676.
3. ДАХМО. – Ф. 494- Оп. 1- Спр. 1.

4. ДАХмО.- Ф. 304- Оп. 1.- Спр. 1-11.
5. ДАХмО.- Ф. 234- Оп. 2 дод. – Спр. 210.
6. Дмитрієнко М.Ф., Томазов В.В. Матеріали до Генеалогії Патонів // Український історичний журнал, 2008. – №6. – С. 183-195.
7. Завальнюк О.М., Стецюк В.Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 193.
8. Чеканов А.О. Євген Оскарович Патон. – К., 1979.
9. Сецинский Є. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский., 1901. – Вып. 9. – 1267с.
10. Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. // Настольная справочная книга для землевладельцев и арендаторов. – Каменец-Подольский, - 1902.
11. Малишевський І.Ю. Мост через три життя. Роман. – М., – 1987.
12. Лист № 206 «Церковной книги № 12 по селу Песец /за 1901-1917 годы/ Часть вторая метрической книги на 1906 год о бракосочетавшихся». – Копія, з сімейного архіву С.М. Шпаковського.
13. Білик А.Д. Вулиця імені Патона // Наддністрянська правда, – смт. Нова Ушиця.-1993. – №61-64.
14. Шпаковський С.М. Методичні аспекти паспортизації об'єктів культурної спадщини у Хмельницькій області на прикладі паспортизації об'єкта «Садиба Патона» // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень /Випуск 6. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – С. 548-559.
15. URL.:<http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/doccatalog/document?id=316075>

Сергій Шпаковський

123. Покровська церква (арх.) с. Шелестяни.

Тридільна, триверха дерев'яна церква була збудована в 1786 році. Усі три зруби рівновисокі, чотиригранні, з дещо ширшою навою. Вони вінчалися двозаломними верхами з приземистими світловими восьмериками, увінчаними високими наметами з ліхтариками й маківками. Церква мала опасання по всьому периметру, що спиралося на випусти нижніх вінців зрубів. Зруб під опасанням зовні був потинькований і побілений. Решта вертикальних площин були ошальовані вертикально з націльниками, дахи і бані були вкриті гонтом. З заходу перед входом містився маленький тамбур.

Це був один з найбільш витончених за пропорціями подільських храмів.

Окремо від церкви стояла збудована у XVIII ст. невеличка чотиригранна, двоярусна дерев'яна дзвіничка під стрімким наметовим дахом. Верхній ярус мав трипрогонову аркаду дзвону. Вертикальне шелювання підкреслювало стрункість архітектурних форм пам'ятки.

Церква разом із дзвіницею була знищена в 1930 р.

Віктор Дзьоник

Джерела та література:

Архив юго-западной России. – К., 1886. - ч. 7. - т. 2.

Вечерський В.В. Втрачені святині. – К.: Техніка, 2004. – с. 111-112.

Грушевський М. Барское староство, исторические очерки (XV–XVIII в.) – К., 1894.

Гульдман В.К. Населенные места Подольской Губернии, – Каменец – Подольский, 1893.

ДАХМО: ф. 226, оп.79, спр.4715,

ф.112, оп.1, спр.2,

ф.1006, оп.1, спр.6,

ф. р. – 1682, оп.1, спр.2391, 1028, 1334,

ф. р. – 1688, оп.1, спр.859,

ф. р. – 259, оп.1, спр.1271,

ф. р. – 339, оп.1, спр.102,

ф. р. – 1469, оп.3, спр.20,31,51,

ф. р. – 791, оп.2, спр.393,

ф.1469, оп.3, спр.3, спр.74,80, 118, 184, 238, 289,

ф. р. – 1285, оп.5,спр.54.

Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Каталог-справочник. К.: Будівельник, 1986. – Т. 4, с. 223.

Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. К.: Наукова думка, 1987. С. 552.

Додатки:

Сакральні храми Новоушиччини – об'єкти культурної спадщини

В останні роки все потужнішим стає інтерес до архітектурної спадщини українців. Найбільшою увагою користуються саме культові споруди. Споглядаючи ці пам'ятки, знаходячись

в їх оточенні, легше увійти у минулий світ, ототожнити себе у вічності. Християнські старожитності є тією ланкою, що зв'язує покоління українців, об'єднаних вірою, а значить і культурою, мораллю.

Православні храми, як будинки загальної молитви, зіграли в історії українського народу консолідуючу роль, особливо в роки іноземних поневолень. Вони притягували до себе всі верстви населення, згуртували в єдину спільноту всі соціальні стани, створили міцні міжособистісні зв'язки, міцніше котрих нічого не придумано людством.

Народна церковна архітектура є надзвичайно ваговою в системі народних цінностей і традицій. Для кожного селянина церква, що стояла в його селі, була предметом особливої гордості. Тому храми завжди з любов'ю прикрашали рушниками, розписували, ремонтували. Олександр Довженко писав, що в старому селі була своя композиційна логіка, свій план. У ньому за центр і орієнтир правила завжди саме церква. Її ставили на сільському майдані, на найвищому і найкращому місці. До церкви вело завжди кілька вулиць і вуличок [1, с.40].

Спорудження храму ототожнювалось населенням з усталеністю, обжитістю території. Відсутність церкви справляла враження ущербності громади. Навколо церков групується добродійність: шпиталі, сирітські будинки. Майже при кожній церкві діяла школа. Парафія на тривалий час стає юридично визнаною адміністративною одиницею, яка фіксує шлюби, народження, смерть, піклується про письменність і освіту [2, с. 4]. Наприклад, генеалогічну інформацію про своїх предків можна дізнатися з пом'яників, які зберігаються майже в кожній сім'ї і передаються з покоління в покоління, а також в архівних фондах – з метричних книг і сповідних відомостей окремих православних церков. Кожна метрична книга має три частини: про народження, про шлюб і про померлих, які містять цінну інформацію. Крім метричних книг, архіви зберігають сповідні відомості (розписи) – посімейні списки парафіян, де вказаний вік кожного члена родини тощо.

Зокрема, лист № 206 «Церковной книги № 12 по селу Песец /за 1901-1917 годы/ Часть вторая метрической книги на

1906 год о бракосочетавшихся» розповідає про шлюб 8 січня 1906 року відставного полковника гвардії, голови Ушицьких повітових земських зборів сорокарічного М.О. Патона з дочкою генерала від інфантерії двадцятишестирічною дівцею Олександрою Вікторівною Будде (племінниця власника маєтку сіл Песець та Івашківці барона П.П.Местмахера). Таїнство шлюбу здійснювали приходський священник песецького храму Різдва Пресвятої Богородиці Карп Теравський з псаломщиком Іваном Лозінським. Свідками від жениха були студент Санкт-Петербурзького Політехнічного Інституту Б.В. Савельєв і Колезький секретар В.О. Патон, від нареченої – студент Санкт-Петербурзького Політехнічного Інституту дворянин П.В. Савельєв і чиновник особливих доручень при Подільському Губернаторі В.Г. Мітасвич [3].

Зазначимо, що згаданий храм у Песці був кам'яний, двокупольний, разом із дзвіницею, побудований у 1858 році на кошти поміщиці Дівової [4, с.804].

На сьогодні під охороною держави у Новоушицькому районі знаходиться костел Іоана Непомука (мурований) у с. Заміхів, побудований у 1808 р. (пам'ятка архітектури національного значення, охоронний №1696, Постанова РМ УРСР від 06.09.79 № 442). Крім того, Реєстром пам'яток архітектури і містобудування Хмельницької області, виконаним в 1993 році відділом пам'яток і містобудування Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування, визначено об'єкти культурної спадщини – пам'ятки сакральної архітектури Новоушицького району: Покровська церква, 1820 р., (мурована), діюча, у с. Браїлівка, Параскевська церква, 1844 р., (мур.), діюча, у с. Вільховець, Покровська церква, 1886 р., (мур.), діюча, у с. Глібів, Дмитрівська церква, 1903 р., (мур.), діюча, у с. Глибичок, Михайлівська церква, 1912 р., (мур.) у с. Заборознівці, Дмитрівська церква, 1862 р., (мур.), діюча, у с. Заміхів, Покровська церква, 1904 р., (дерев'яна), діюча, у с. Куражин, Параскевська церква, 1807 р., (мур.), діюча, має форму костела, без купола, (нині частково – сільрада, відділ поштового зв'язку, бібліотека) у с. Отроків, Казанська церква (дерев'яна), 1787 р., діюча, у с. Ставчани, Іоано-Богословська церква, 1853 р., (мур.), діюча, у с. Струга,

костел на честь Всіх Святих, 1814 р., (мур.), діючий, у с. Струга, Іоано-Богословська церква, 1856 р., (мур.), діюча у с. Тимків [5].

Серед зазначених храмів особливо цінне мистецьке значення має Іоано-Богословська церква у с. Струга зі збереженими елементами декору корінфського стилю. Побудована у 1853 році, кам'яна, п'ятикупольна, вражаючої архітектури церква на кошти казни (був відпущений даровий матеріал і сума 24270 рублів 11 коп., до якої прибавлено ще 7000 рублів запасного капіталу в Окружній Управі). Крім того, селяни сіл Струги, Стружки, Балабанівки були зобов'язані даровою роботою на будівництві. Дзвіницею служили два передні куполи храму. Трьохярусний гарний іконостас був заказаний у 1848 р. у Петербурзькій Академії Художеств Лавру Плахову [4, с. 826].

Станом на сьогодні у Новій Ушиці розпочалося будівництво православної каплички на центральній площі районного центру, біля колишнього «Дитячого світу» та знесеного пам'ятника В. Леніну. На цьому місці стояв величний православний собор в ім'я Чуда св. Архистратига Михаїла. Собор був зруйнований більшовиками після революції 1917 року (становлення Радянської влади в Україні супроводжувалось безжалісним руйнуванням культових будівель, а також знищенням духівництва). Однак збереглися архівні дані, поштова листівка з фотографією собору столітньої давності.

У відомій книзі Є.Й. Сіцінського «Приходы и церкви Подольской епархии» за 1901 р. знаходимо цінні свідчення про церкви, географічні, історичні, етнографічні відомості про усі населені пункти Поділля, в тому числі сучасної Новоушиччини. Зокрема, щодо згаданого Собору у Новій Ушиці. До нього було приписане село Філянівка, яке знаходилося за 2 версти від тодішнього міста на захід. Собор в ім'я Чуда Св. Архистратига Михаїла, побудований у 1859-1861 рр. на кошти, надані казною – 42.000 рублів, був кам'яним, однокупольним, планом хресто-подібним (це засвідчує фото). Довжина церкви складала більше 23 аршин, ширина – 24 аршини. Ікони розписані священиком Дунчевським. Дзвіниця знаходилась окремо від церкви, кам'яна внизу, зверху дерев'яна. Раніше на цьому ж місці знаходилась дерев'яна церква. А ще до цього, за переказами XIX ст.,

Преображенська церква (вона згоріла) у Літнівцях знаходилась на Каскаді, на території колишньої садиби Дмитра Каплуна. Соборному приходу належало церковної землі 52 десятини 136 сажнів, з них садибної – 4 десятини 1679 сажнів, під полями – 43 десятини 857 сажнів і під хутором 4 десятини.

Настоятель Собору мав кам'яний дім, де раніше знаходилось Духовне Правління, крім того, священику, диякону і двом псаломщикам належали 3 будинки. До 1869 р. у Новій Ушиці була церковна школа, 8 листопада 1869 р. відкрито міське двокласне училище. В Новій Ушиці знаходився римо-католицький костел на честь Преображення Господнього, кам'яний, побудований у 1861 р., при ньому прихожан на кінець XIX ст. налічувалось 346 душ [4, с. 751].

За віросповіданням, на початок 1899 р., в Новій Ушиці проживало 4690 православних, 199 католиків і 1652 євреїв. Загальна кількість жителів складала 6541 (3145 чоловік та 3396 жінок).

Історичний факт, що саме в згаданому Соборі у Новій Ушиці був проведений похоронний обряд сім'ї відставного полковника гвардії, голови Ушицьких повітових земських зборів, власника маєтку в селах Хребтіїв і Мала Шурка, Михайла Озаровича Патона.

Наведемо, для прикладу, одне доручення більшовицького вождя – В.І. Леніна: «1 мая 1919 года, № 13666/2. Председателю ВЧК тов. Дзержинскому. В соответствии с решением ВЦИК и Совнаркома, необходимо как можно быстрее покончить с попами и религией. Попов надлежит арестовывать как контрреволюционеров и саботажников, расстреливать безпощадно и повсеместно. И как можно больше. Церкви подлежат закрытию. Помещения храмов опечатывать и превращать в склады.».

За комуністичного режиму на території колишнього СРСР нищили храми свідомо, з ідеологічних міркувань, тому що церкви репрезентували альтернативний погляд на життя, аніж той, що його пропонував більшовицький режим. Це і Михайлівський Золотоверхий, Миколаївський військовий, Троїцький собори в Києві, Собор св. Олександра Невського в Кам'янці-Подільському, Собор в ім'я Чуда Св. Архистратига Михаїла у Новій Ушиці, православні церкви у селах Калюс (Михайлівська), Хребтіїв

(Михайлівська), Іванківці Хребтіївські (Іоанно-Богословська), каплиця у Малій Шурці Новоушицького району і багато інших.

Для прикладу, у с. Іванківці Хребтіївські старанням прихожан побудована у 1756 році дерев'яна церква, названа на честь Св. Іоанна Богослова, з трьома куполами, була розібрана під час колективізації (з цього матеріалу колгоспники побудували комору), у с. Малій Шурці у центрі села, селянами побудована каплиця у 1892-1896 р.р., в пам'ять чудесного порятунку царської сім'ї 17 жовтня 1888 року (зруйнована), в с. Хребтіїв побудована у 1864 році також стараннями прихожан кам'яна церква, названа на честь Св. Архистратига Михаїла, з одним куполом, була по-варварськи зруйнована у 30-х роках [7, с. 120].

Втрати не тільки мистецьки досконалих архітектурних форм, а й історичних джерел спричинили істотне збіднення культурної спадщини України. Церкви більшовики закривали, руйнували, перетворювали на склади та клуби, священників та людей, які їм співчували, – репресовували, кидали в тюрми, висилали з України або розстрілювали. Згідно архівних даних з 1928 р. по 1938 р. у радянських в'язницях загинуло 1150 священників і понад 20 тис. парафіян. В 1934-1936 рр. було зруйновано 75-80 % церков, які ще залишилися тоді в Україні. Репресії застосовували до всіх релігій.

Довгий час тема руйнування церков, костелів, синагог, знищення священників і православних цінностей комуністами всіляко замовчувалася.

Сьогодні ж масово відбудовуються релігійні святині по всій Україні.

Збережені дотепер культові пам'ятки – зразки давнього будівництва Новоушиччини, на жаль, нечисленні. Переважно всі церкви втратили під час комуністичного «криголаму» свої дзвіниці, куполи, старовинні розписи, церковне начиння, ікони тощо. На сьогодні, після повернення храмам їх властивої функції, розпочалося їх відновлення й реставрація. Це вимагатиме додаткових зусиль та коштів, а також розуміння відбудови храмів за їх історичними проектами, згідно чинного пам'яткоохоронного законодавства.

Згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини»

[8, с. 32] та критеріїв занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, багато давніх сакральних храмів на території країни отримали статус пам'яток культурної спадщини національного та місцевого значення. Найбільш гострого проблемного значення в даний час набуває забезпечення збереження, належного утримання, реставрації, ремонту, консервації, відновлення великої кількості пам'яток і здійснення за ними належного державного контролю.

Вирішення цієї проблеми на місцях державою і громадами ускладнюється тим, що пам'ятки архітектури (в тому числі сакральні храми) є невід'ємною частиною структури населених пунктів, а відтак охорона їх не може здійснюватися окремо від вирішення архітектурно-будівних та інженерно-технічних питань створення повноцінного середовища життєдіяльності населення, без відповідних державних будівельних норм і належної науково-проектної й реставраційно-будівельної бази. Обмежене фінансування зазначених заходів на пам'ятках культурної спадщини з державного і місцевих бюджетів ОТГ негативним чином позначається на стані збереження пам'яток краю, які ще потребують дослідження та проведення науково-дослідних робіт, адже статус їх ще не визначений на законодавчому рівні.

На сьогодні, враховуючи значну кількість об'єктів та пам'яток культурної спадщини – сакральних храмів Наддністрянщини, для забезпечення їх належного дослідження, збереження і використання, стоїть питання проведення діалогу між владою та різними релігійними конфесіями, які використовують зазначені пам'ятки, що має дати можливість знайти консенсус у вирішенні проблемних питань пам'яткоохоронного законодавства і сприятиме популяризації нашого культурного надбання.

Джерела та література

- Данилюк А. Сакральна архітектура в скансенах Західної України // Українська культова архітектура у світовому контексті. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2001.
- Набок Л.М., Колибенко О.В. Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність. – К., 2007.
- «Церковная книга № 12 по селу Песец /за 1901-1917 годы/ Часть вторая метрической книги на 1906 год о бракосочетавшихся» // з сімейного архіву С.М. Шпаковського.

- Сецинский С. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский., 1901. – Вып. 9.
- Реєстр пам'яток архітектури і містобудування Хмельницької області, виконаний відділом пам'яток архітектури і містобудування НДІТІАМ Мінбудархітектури України / Під ред. Тимановича Е.В., – К., 1993.
- Marta Wiraszka. Rozwoj przestrzenny i zabudowa miast guberni Podolskiej w czasach imperium Rosyjskiego. – Wydawnictwo Neriton. – Warszawa, 2008.
- Шпаковський С.М. Роди Собанських і Патонів в історії села Хребтіїв Новоушицького району, на Поділлі // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Третьої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». / Під ред. О.Г. Погорільця та ін. – Меджибіж-Хмельницький., 2010. – Ч. 1.
- Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Офіційний вісник України. – №27 .- від 21.07.2000 року. – стор. 32.

Сергій Шпаковський

Маєтки (палацово-паркові ансамблі) Новоушиччини: історія і сучасний стан.

Шляхетські маєтки (палацово-паркові комплекси) як складова вітчизняної культури, до останнього часу мало вивчені і недостатньо оцінені. Вони представлені значним різноманіттям щодо своїх розмірів, стилів – від кінця XVIII до поч. XX ст., характеру забудови.

Обстеження деяких таких об'єктів культурної спадщини у Новоушицькому районі засвідчили різноманітність цього пласту культурної спадщини як з точки зору архітектурно-мистецької та історичної цінності, так і стану збереження й перспектив їх використання.

На сьогодні однією з головних проблем маєтків (палацово-паркових комплексів), садиб Новоушиччини (як і всієї території України) є те, що маєтки та садиби, особливо в радянську добу досліджувались дуже мало.

Це призвело до того, що сьогодні значна їх більшість не має пам'яткоохоронного статусу (не занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток), тобто не перебуває під охоро-

ною держави. Як наслідок під впливом різних факторів – часу, людської діяльності, в тому числі масової «прихватизації» тощо, деякі маєтки (різні форми власності – державна, комунальна, приватна) нині під загрозою повного руйнування та знищення.

Величезною проблемою залишається збереження й використання садиб.

Однією з проблем є те, що садиби, як правило, ставилися на державний облік не як комплекси (або хоча б неповні комплекси), а окремо виділялися архітектурні споруди і паркова складова. Причому досить часто садово-паркова складова перебуває на природоохоронному обліку, а архітектурна – на пам'яткоохоронному. [1,с.237].

У 1992-1993 рр. співробітниками НДІТІАМ Тищенко О.І. та Гудченко З.С. визначено кількість об'єктів архітектури по Новоушицькому району (неповна):

- Будинки (муровані) у Новій Ушиці:

Будинок Дзюбика – управителя маєтку Патона (мур.) вул. Подільська, 5. Кін. XIX ст.-поч. XX ст.

Садиба Рингач. Нині школа-інтернат. Кін. XIX поч. XX ст. (Кухня (мур.). Використовується за призначенням. Флігель (мур.). Нині – спальний корпус для дівчаток);

- Маєток адмірала графа Путятіна та Львових у с. Глібів. (Парк. Поч. XIX ст. Будинок управляючого (мур.). Нині – пошта. Кін. XIX-поч. XX ст. Господарська будівля (кузня). Нині склад (мур.) Кін. XIX ст. Економія (нині колгосп). Поч. XX ст. Зерносховище (мур.) Поч. XX ст. Майстерні (мур.) Поч. XX ст. Комори (мур.) Поч. XX ст. Водонапірна башта (мур.). Не використовується. Поч. XX ст.);

- Панський будинок (мур.) у с. Капустяни. Пристосований під школу. Кін. XIX-поч. XX ст.;

- Садиба Барановських у с. Любомирівка. Будови використовувались колгоспом «Нове життя». Садибний будинок (мур.) 1860 р. Нині – житло. Парк, 1860 р.;

- Садиба І.С. Мархоцького у с. Отроків XIX ст. (Садибний будинок (мур.). Житловий флігель (мур.). Стайня (мур.). Резервуар для води (мур.) Мури огорожі(мур.);

- Садиба барона П.П. Местмахера у с. Песець. Др. пол. ХІХ ст. Будинки використовувались колгоспом, на сьогодні в аварійному стані, руйнуються. (Садибний будинок (мур.). Нині склади. Мисливський флігель (мур.). Нині будинок господарчого призначення. Стайні (мур.). Нині – склад. Парк.);

- Садиба М.О. Патона (Собанських) у с. Хребтіїв. Кін. ХVІІІ-поч. ХІХ ст. На сьогодні – приватна власність, руйнується;

- Панська садиба у с. Цівківці. Кін. ХІХ- поч. ХХ ст. Палац (мур.). Нині – дитячий садок. Флігель (мур.). Нині – магазин. Стайня (мур.). Нині – бібліотека. Криниця в гроті (мур.). Використовується за призначенням.) [2].

Станом на сьогодні співробітниками органу охорони культурної спадщини виявлено об'єкти:

- Панська садиба у с. Зелені Курилівці, нині – сільська рада;

- Панська садиба, парк у с. Щербівці, нині – дитячий садок.

- Будинок благодійного «Попів дім (двір)» (мур.) у с. Вільховець. Кін. ХІХ ст. Пристосований під школу.

До остаточної редакції Реєстру та занесення зазначених об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток слід їх паспортизувати (виготовити паспорти), а також виготовити та додати схеми розташування окремих об'єктів-пам'яток в складних ансамблях (комплексах), пам'ятках містобудування.

По Новоушицькому району, це в смт. Нова Ушиця – по комплексу будов заводу «Монополь» (вул. Українська); у с. Глібів – по будовах маєтку адмірала Путятина; у с. Отроків – по садибі поміщика Ігнація Сцібора-Мархоцького; у с. Цівківці – по садибі поміщика.

Майже втрачена культурна спадщина маєтків Новоушичини показана на прикладі досліджень маєтків Собанських і Патонів у Хребтієві та Собанських і Грабянків у Іванківцях-Хребтіївських.

Іванківці-Хребтіївські спочатку належали до ключа, центром якого був прославлений Сенкевичем Хрептіїв, що походить від назви місцевості. Після розділів Речі Посполитої, як майно староства, перейшли вони у власність Російської держави. Катерина ІІ подарувала Хрептіїв, разом із другим ключем Вербовецьким, росіянину Трощинському, який швидко продав

обидва ключі підстольнику житомирському і київському Павлові Феліксові Собанському, найстаршому синові Войцеха і Маріанни Вержбіцької. Павло Фелікс Собанський, котрий створив одну з найбільших майнових фортун своєї родини, одружувався двічі: перший раз з Марією Ортинською, вдруге з Регіною Потоцькою (із Любича). Від двох дружин у нього було 14 дітей.

Одним із синів, народжених у другому шлюбі, був Піус (нар. у 1771 р.), керуючий головними судами Подільської губернії (1804р.), що отримав у спадок від батька, як Хрептіївський ключ, так і Вербовецький. У 1820 році до Хрептієва належали також фільварки: Дурняки, Злогогорка, Джуржовка (Хрептіївська) та Житники, у яких в той час проживало 652 чоловічі «душі».

Піус Собанський одружився з Єлизаветою Держковною, донькою генерала Рафала і Казиміри із Зброжков. У їхньому шлюбі народилося троє синів та чотири доньки. Під час наступного розподілу маєтку Хрептіїв перейшов у власність найстаршого сина Піуса – Костянтина Собанського, одруженого з Софією Мирославською, донькою полковника польського війська Панталеона і Юстини з Олізарів. Костянтин в свою чергу мав чотирьох синів та три доньки. Хрептіїв дістався у спадок його четвертому синові – Адамові (1860 р. н.), одруженому з Софією Марією Собошанською.

За часів Адама Собанського Хрептіїв перейшов у чужі руки. [3, с. 116].

В Хрептієві знаходилася й панська садиба (була центром фільваркового комплексу), розташована на березі річки Петрів Батіг і зі східного боку захищена високим берегом. Ймовірно допустити, що панський палац був перебудований з більш давньої споруди, збереженої на рівні першого поверху. На початку XIX століття будинок мав досить презентабельний вигляд, оскільки протоієрей М.І. Ковальський, який був священником в Хрептієві у 1850-1853 р.р., у мемуарах «З подільської давнини», надрукованих в 1911 році в Санкт-Петербурзі в журналі «Русская старина», називає його «панським палацом» і пише, як про існуючий [4, с. 67, с. 73].

Садина за формою будови нагадує букву П. Зі сходу, від яру, де протікає згадана річка, будівля разом з підвальними приміщеннями являє собою два поверхи. На першому поверсі розташовуються підвали з криницею та приміщенням, пристосованим колись під баню. Другий поверх пристосовувався під житлові приміщення (спальні, зали для банкетів і прийому гостей, кухні, бібліотеки тощо) та балкону з колонами (східна сторона будівлі). Зазначена будівля представляє інтерес як характерний зразок забудови заміської садина з влаштуванням постачання води локально в окремому будинку.

Крім садина в Хребтієві, розгалуженому роду Собанських на теренах Поділля належали садина Собанських (палац і парк) ХІХ ст. в с. Михайлівці Мурованокуриловецького району та садина Собанських кінця ХІХ ст. (палац, стайні, брама, парк) у с. Верхівка і палацо-парковий ансамбль у с. Ободівка Тростянецького району Вінницької області, які занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток. Декілька пам'яток архітектури, які належать до історії роду Собанських, знаходяться в Одеській області.

У 1891 році Катерина Дмитрівна Патон (дівоча-Шишкова), яка мала родовий маєток у Білорусії, викупила маєток Пилипи в Адама Костянтиновича Собанського [18]. На поч. ХХ століття Хребтіївський маєток, саме цей куточок чарівної подільської природи, отримує у спадок відставний штабс-капітан гвардії Михайло Оскарович Патон.

Тільки вилучені з Хребтіївського ключа Іванківці залишилися однієї із доньок Костянтина – Ядвізі Собанській (1855 р.н.), одруженій з Владиславом Лешицем Грабянкою (1851-1903 рр.), сином Каєтана, власника Купина (тепер село у Городоцькому районі), та Марії баронеси Гейсмар.

Ядвіга Собанська-Грабянка була останньою власницею Іванковець. Разом із частиною Пилипів Хребтіївських ці землі наприкінці ХІХ ст. займали площу 876 десятин землі. [3, с. 116]. Польський історик Роман Афтаназі вважає, що уже у ХVІІІ ст. центр спадкоємців Хребтіївського ключа, знаходився не в Хребтієві, а в не набагато віддалених від нього Іванківцях.

Аналізуючи бібліографічні джерела (спогади священика

М.І. Ковальського), архівні дані тощо, автор цих строк вважає, що маєток у Хребтієві ще до середини ХІХ ст. займав головну роль в історії Хребтіївського ключа. Після продажу Собанськими маєтку Хребтієва та присілка Шурки родині Патонів, розпочалася нова віха в історії цих земель.

До більшовицької революції 1917 р. у Іванківцях Хребтіївських існував старопольський двір: «обширний, приземистий з ламаним дахом та мансардними вікнами на першому поверсі і невибагливим великим ганком». Був то найшвидше колонний портик, ймовірно з горищем, прибудований до середньої частини будинку. Як описується в єдиному джерелі, на жаль дуже загальному і неповному, що стосується Іванковецького двору, – спогадах Міхала Грабянки, внука останньої власниці, будинок не представляв собою якогось конкретного стилю, хоча пропорції його були: «дуже милі, а обплетений диким виноградом (двір) мав дуже домашній та гостинний вигляд». На жаль, збереглося мало відомостей про зовнішній вигляд цієї резиденції, спочатку Собанських, а пізніше Грабянків, адже не залишилося, найшвидше, іконографічних матеріалів. [3, с.116].

Щодо іконографічних матеріалів маєтку Собанських-Грабянків у Іванківцях Хребтіївських цінними є декілька фото, наданих бібліотекарем с. Іванківці Хребтіївські Н.І. Яремчук.

Крім того, архітектор В.В. Дунаєвський (уродженець с. Іванковець-Хребтіївських) подає схематичний план розташування Іванковецького маєтку у 60-х роках ХХ ст.

Досить цікавим міг бути внутрішній вигляд маєтку. З описів Міхала Грабянки в ньому розміщувалось близько 20 кімнат з цінними колекціями. Але й про це інформації не дуже багато. Кімнати були «перевантажені» залишками меблів, що вціліли з пожежі палацу в Купині, правдоподібно в декілька разів більшого від Іванковецького, який згорів у другій половині ХІХ ст. Тоді згоріла більша частина бібліотеки, яку збирали п'ять поколінь Грабянків на протязі багатьох років. Саме ця пожежа примусила власників переселитися з Купина до скромніших Іванковець. Там теж було розміщено родинні портрети Грабянків та інших споріднених з ними родів (Стадніцьких і Собанських). Найцін-

нішим був портрет Люблінського воєводи Адама Тарли (1713-1744), який загинув у поєдинку з братом Станіслава Августа - Казимиром Понятовським. Значну увагу мешканці Іванковецького двору приділяли двом акварелям подільських пейзажів та портрету Анетки Грабянчанки (написаного тушшю), які належали перу Тадеуша Костюшко, початку 90-х років XVIII ст., коли останній перебував у Меджибожі та часто відвідував матки його ближніх і дальніх околиць.

Велика зала була прикрашена килимами та зброєю, здобутою в боротьбі з турками під час облоги Відня, а також комплектом з 8-ми стоячих дзеркал, оправлених в срібні бароккові рами. Згідно з родинними переказами належали вони польському коронному гетьману Мартину Калиновському. Їх використовували під час виборів та великих з'їздів. Скло тих дзеркал від старості та частого використання сильно потемніло. В залі також стояв рояль, а у вітальні – піаніно.

Грабянка наприкінці писав, що будинок був оточений великим ландшафтним парком, яким опікувався садівник Болгар, спеціаліст по овочевих рослинах. [3, с.116].

На сьогодні парк розташований на рівнинній місцевості на сході с.Іванківці на площі 2,6 га. До його північного боку прилягає напівзруйнований господарський двір колишнього сільськогосподарського підприємства, з південно-західного – невеликий сад, із півдня та заходу – сільськогосподарські угіддя. На невеликій території парку зростають деревні насадження 70-100-річного віку з граба звичайного, клена-явора та гостролистого, ясена звичайного; у підліску – бруслина європейська, алича, шипшина. Прикрасою парку є затишні доріжки, що мають вільне планування і йдуть як по периметру парку так і у різних напрямках у його глибині. На північній околиці зростають дві біогрупи (4+6 шт.) ялини звичайної (максимальний діаметр стовбура – 33,8 см), неподалік – сосна європейська (діаметр стовбура – 57,3 см). Серед цінних деревних рослин заслуговують на увагу два старезних дерева шовковиці чорної (діаметр тристовбурного дерева – 70,4 см), а діаметр двох стовбурів іншого, що роздвоюється на висоті 40 см, становить 35,0 та 44,9 см). Значних розмірів досягли клен

Траутфеттена (діаметр стовбура – 61,8 см), що росте у щільному деревостані, а також два гіркокаштани звичайні (125,8 та 67,8 см). У парку зростають клен-явір пурпурнолистої форми, в'язи гірський та шорсткий, горіх грецький, бузок звичайний, виноград дикий п'ятилопатеувий (загалом 24 таксони). Вражає своїми розмірами липа серцелиста на південній околиці парку, її діаметр стовбура становить 253,0 см. Та найбільшою цінністю парку є особина ялівця віргінського (американське олівцеве дерево) – безперечно, найстаріший та найбільший представник виду у Хмельницькій області, а, можливо, і на Волино-Поділлі. Дерево має висоту 25 м, діаметр стовбура – 47,8 см.

Іванковецький парк заповіданий рішенням XIII сесії Хмельницької обласної ради від 25.12.1997 року за № 5. [7, с. 137-139].

В Іванківцях, біля винограднику, закладеного на південному схилі саду, розводили також їстівних слимаків та вирощували трюфелі. Перед будинком простягався «величезний» газон. Неподалік розміщувався флігель з гостинними кімнатами для молоді. В найбільшій його кімнаті була розташована бібліотека, що частково вціліла з пожежі у Купинському палаці, яка налічувала близько 6000 томів. Ліворуч від будинку стояла адміністративна будівля, її не було видно з вікон садиби, а за нею починалися господарські приміщення – з метою зменшення наслідків ймовірної пожежі, розкидані далеко одна від одної по усій території двору. У возовні (сарай) стояла карета, крита повозка, декілька бричок, візок-лінійка та щонайменше два вози. Молодь користувалася широкою розважальною бричкою, зі спеціально зміцненими осями, незамінною для виїздів «кавалерських», як і під час весняно-осінніх розливів. Розважальна упряж для коней була оздоблена бронзовими прикрасами з дзвіночками та брязкальцями. Коней запрягали переважно «в поручні», тобто пара за парою. В стайні, крім запряжних, завжди стояло декілька верхових коней. Фурмани та усі іванковецькі слуги (крім лакеїв) носили «козацький» одяг. [3, с.117].

За інформацією, наданою бібліотекарем с. Іванківці-Хребтівські Н.І. Яремчук, до 1912 р. Грабянки самостійно вели господарство, після 1912 р. вони виїхали, а землю залишили управ-

ляючому Зелінському. Після революційних подій 1917 року та громадянської війни маєток у Іванківцях використовувався як школа, у війну – як приміщення церкви, пізніше – клубу, контори колгоспу, житлового будинку. У поміщицькі часи помістя було обнесено муром, а парковими дорогами, всипаними піском, – пани роз'їжджали трійками коней. Тепер бачимо лише залишки панського підвалу та окремі камінці зруйнованого будинку (будинок знесено у 1975-1976рр.).

Станом на сьогодні можна виділити позитив – популяризація культурної спадщини підприємцем І. Скальським, який викупив у приватну власність і взяв під охорону садибу поміщика Ігнація Сцібора-Мархоцького в с. Отроків, де проводить реставраційні роботи, благоустрій території, етнофестивалі.

Проведена паспортизація та занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток Садиби М.О. Патона (Собанських) у с. Хребтіїв (Наказ МКТ України від 21.12.10 № 1266/0/16-10. Охоронний № 2747-Хм.). Однак, Садиба сьогодні знаходиться в занедбаному стані і опинилася під загрозою знищення, а завдяки бездіяльності теперішнього власника будівлі та місцевої влади маєток Собанських та Патонів може бути назавжди втрачено для прийдешніх поколінь. Теперішній стан будівлі вимагає державного захисту.

Негатив – розпаювання, руйнування місцевими жителями маєтку барона П.П. Местмахера у с. Песець, проведення самовільних ремонтних будівельних робіт, будівництво в охоронних зонах пам'яток, відсутність облікової документації (паспортів) і охоронних договорів на об'єкти та пам'ятки культурної спадщини.

Наведені приклади дають змогу хоча б поверхньо скласти уявлення про різноманітність, оригінальність, надзвичайне місце в історії і культурі садибних комплексів Новоушиччини. Більш дбайливе до них ставлення, подальше вивчення й розумне використання, надзвичайно збагатить нашу культуру та поновить призабуті сторінки нашої історії. Окрім того, першочерговим сьогодні є вирішення цілої низки проблем, пов'язаних з їх збереженням (в окремих випадках – вже відродженням) та використанням.

На наш погляд, на сьогодні необхідно вести моніторинг стану архітектурної спадщини краю, а за його результатами – регіональні заходи щодо вирішення актуальних проблем її охорони і збереження.

Джерела та література:

- Томілович Л.В. Історичні садиби Вінниччини // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 5. – К., 2010.
- Реєстр пам'яток архітектури і містобудування Хмельницької області, виконаний відділом пам'яток і містобудування НДТІАМ Мінбудархітектури України / Під ред. Тимановича Е.В., – К., 1993.
- Aftanazi Roman. Materialy do dziejyw rezydencji / Pod red. A.J.Baranowskiego. – Czesc II. Ziemie Ruskie Korony. – Tom IXв. Dawne wojewydztwo Podolskie. – Warszawa, 1992.
- Ковальський М.І. Из Подольской старины // Русская старина. – Санкт-Петербургъ., 1911.
- Шпаковський С.М. Роди Собанських і Патонів в історії села Хребтіїв Новоушицького району, на Поділлі // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Третьої науково-красназавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». / Під ред. О.Г. Погорільця та ін. Меджибіж-Хмельницький., 2010. – Ч.1.
- Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. // Настольная справочная книга для землевладельцев и арендаторов.-Каменец-Подольский, 1902.
- Казімірова Л.П. Парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва Хмельницької області / Серія «Terra in-cognita: Хмельниччина». – Кам.-Под., 2006.

Сергій Шпаковський

Хребтіївський період роду Собанських

Якщо торкнутись історії села Хребтіїв – воно належить до історичних населених пунктів Поділля (відоме також під назвами Нгеptуyиv, Хребтєв, Хребтіївка), і безперечно заслуговує, насамперед, на дослідження історії власників села кінця XVIII ст. – сер. XIX ст. – польського шляхетського роду Собанських, який залишив яскравий слід в історії Поділля, збереглася до нашого часу побудована ними садиба.

До цього часу зазначена тема в наукових дослідженнях висвітлена недостатньо, лише у попередні роки автором цих строк надруковано декілька наукових статей, які на сьогодні потребують доповнень, враховуючи останні дослідження архівних джерел про історію однієї з гілок польського шляхетського роду Собанських у кін. XVIII ст. – сер. XIX ст. (у той час село Хребтіїв було їхнім маєтком), а також потребу висвітлення звичаїв та побуту місцевих жителів того періоду.

Собанські – польський шляхетський рід, представники якого займали високе становище у соціально-економічній верхівці подільського соціуму XIX ст. Походять вони з Мазовії. Їх прабатьківщина – село Собаниці (розташоване в Польщі, у Мазовецькому воєводстві Плонському повіті, гміні Нарушево). «Опись документам дворянських достоїнств Собанських» показує дарчу 1638 року на частину маєтку села Собаниці від Матвія сина Мельхіора і Анни з Пнівських Собанськими на користь дворянина Гаспра сина Михайла Собанського. Наступні правовстановлюючі документи згаданого Опису родини Собанських проходять 1653 (на село Леснікі), 1664, 1665, 1668, 1725, 1735 (на село Лука), 1747, 1748, 1753, 1765, 1766, 1767 (на ґрунти села Щербовець), 1778, 1794 (на містечко Семигородку), 1801 (на частину села Рубанки), 1804, 1812, 1814, 1827, 1830, 1831, 1833, 1836 років, та родовий список дворян Собанських відділу Новоушицького Предводителя Дворянства від 25 липня 1836 року на село Борсуковці (Борсуки) і частину Нової Ушиці [1].

К. Несецький коротко згадує про Собанських, пише, що вони жили на Волині і Русі, але навіть не подає їх гербу. Т. Жихлінський в «Золотій книзі», за Собанських вважає Миколою з Собаниць, який помер 1500 року. Однак, на підставі документальних свідчень цей дослідник подає генеалогію роду від середини XVII ст. Ці архівні пошуки доводять зв'язок поколінь роду Собанських від Юзефа з Собаниць. Його син Войцех (нар. 1692 р.) люблінський гродський регент, одружився в Любліні у 1722 р. з Маріанною Вержбіцькою. Жихлінський пише, що Войцех Собанський заклав основу майбутньої фортуни свого дому «набувши розлогі земельні маєтності на Волині і Поділлі, колишню власність Вишневецьких і Калиновських, доценту

зруйновані війнами й нападами козаків і татарів, але які з часом, при встановленні миру та доброму господарюванні нового власника невдовзі значно подорожчали...». Тут Т. Жихлінський подає загальні відомості, не вказуючи детальнішу інформацію щодо набуття згаданого майна Войцехом Собанським. Можна лише припустити, що ті набутки прийшли не купівлею, а відповідно звичаю тих часів, за допомогою застави держави, яка дозволяла надзвичайно швидко багатіти [2].

Войцех помер біля 1744 р., залишивши чотири дочки і чотирьох синів – Кастана, Еліяша, Кіліяна і Павла. Діяльність перших трьох синів Войцеха залишаються поза межами цієї нашої розвідки.

Чим же Хребтіїв зацікавив Собанських? В першу чергу - географічним розташуванням. Через Хребтіїв (Хребтєв) проходила дорога, що з'єднувала Подністров'я з кам'янецькою фортецею та іншими військовими пунктами по Дністру [3,с.10]. Село Хребтіїв знаходиться за 23 км на південь від селища Нової Ушиці, не дуже далеко від Кам'янця-Подільського та Могилева-Подільського. Хребтіїв отримав свою назву від місцевості. Село розміщене на хребті, який омивається з трьох сторін річкою Дністер та її притоками – Петрів Батіг (Хребтіївкою) та Данилівкою (тепер вони широкі в руслі через розлив Дністра після будівництва Дністровської ГЕС). Дністер був судноплавний, розвивалася торгівля. Навколо села ліси.

Крім того - земля. Біля Хребтіївського фільварку ґрунти дають досить непогані врожаї. За Юрієм Легуном, польські дослідники, які розглядали тему набуття родиною Собанських наприкінці XVIII ст. великих земельних наділів на Поділлі, зауважують непевні обставини проведення згаданої фінансової оборудки, аналіз якої ілюструє деякі важливі риси розвитку земельного ринку, формування нового магнатського прошарку, перших паростків модерного, товарного виробництва на землях Правобережної України в останні роки існування Речі Посполитої [2].

Хребтіїв славився своїм історичним минулим. Вперше Хребтіїв згадується в польських королівських грамотах у 1436 та 1439 роках [4, с. 157].

У селі у 1530 році налічувався 1 плуг (плуг означав 3,5 дими, а той складав 6-8 чоловік), тоді Хребтіїв входив до Зіньківського староства [5, с. 66].

Розташований на кордоні Подільського воєводства з Османською імперією, Хребтіїв у часи визвольної війни українського народу 1648-1657 р.р. згадується як містечко [6, с.345]. Воно часто переходить з рук в руки: козаків, поляків, татар. У 1661 році під час рахунку димів Подільського воєводства фігурує власник Хребтієва Олексій Кулик, який сплачував податки на 20 димів [5, с. 502].

У багатьох селах після татарських набігів чи військових дій на кілька років оголошувалися слободи (свободи). Хребтіїв був спалений татарами і у 1665 році слобода обіцяна селянам на 10 років [7, с.70]. Ще дотепер існують на околицях села назви -топоніми, пов'язані з тими трагічними подіями: Погоріла - місце, де колись було спалено село; Смердячка – завалена підземна печера, де, за легендою, були знищені оборонці села татарами.

В кінці XVII ст. в Хребтієві будується невеликий укріплений замок. В 1670 році комендантом замку в Хребтієві було призначено Юрія Міхала Володийовського, стольника премиського, який пробув тут до кінця липня 1672 року [3, с. 9]. Який вигляд мали ті укріплення на жаль відомостей не маємо, за свідченнями історика Є.Й.Сіцинського всього було там 600 людей, з них кінних до 500 [3, с. 10]. Події, що відбувалися в хребтіївському замку під час польсько-турецьких війн, описані в романі Г. Сенкевича «Пан Володийовський». За деякими відомостями під час облоги турками в 1672 р. замок був спалений і в теперішній час саме тому ця місцевість носить назву Погоріла. Діяли в районі Хребтієва і опришки, які знищили тут у 1673р. чотирьохтисячний загін турків, що втікали з поля бою з-під Хотина [7, с. 78]. У той час заселеною була лише третина населених пунктів, які існували до 1672 року. Найбільше мешканців проживало в Придністров'ї.

Територія вздовж Кучманського шляху та у верхів'ях Південного Бугу і Збруча була майже повністю спустошена [7, с. 77].

Після польсько-турецької війни 1672 року Поділля потрапляє на 27 років під владу турків. Хребтіїв входить до Жванської

нахії Кам'янецького санджаку. Поряд з Хребтієвом значилися в турецьких документах й інші населені пункти: Калюс, Рудківці, Березів, Лоївці, Курилівці та ін. У 1681 р. в Хребтієві налічувалося 438 жителів (для порівняння – в Кам'янці-Подільському тоді проживало 3414 жителів, у Калюсі – 474) [7, с. 77].

У серпні 1699 р. турки залишили Поділля і воно знову потрапило майже на 100 років під владу Речі Посполитої. Після другого поділу Польщі у 1793 р. Поділля ввійшло до складу Російської імперії.

Іванківці Хребтіївські спочатку належали до Хребтіївського ключа, центром якого був прославлений Сенкевичем Хребтіїв, що походить від назви місцевості. Після розборів Речі Посполитої, як майно староства, перейшли вони у власність Російської держави. Катерина II подарувала Хребтіїв, разом із другим ключем Вербовецьким, росіянину, тайному раднику, генералу Дмитру Прокоповичу Трощинському, який швидко продав обидва ключі підстольнику житомирському і київському Павлові Феліксові Собанському, найстаршому синові Войцеха і Маріанни Вержбіцької. Павло Фелікс Собанський, який створив одну з найбільших майнових фортун своєї родини, одружившись двічі: перший раз з Марією Ортинською, вдруге з Регіною Потоцькою (із Любича) та маючи від них обох 14 дітей.

Одним із синів, народжених у другому шлюбі, був Піус (нар. у 1771 році), керуючий головними судами Подільської губернії (1804р.), що отримав у спадок від батька, як Хребтіївський, так і Вербовецький ключі [8, с. 116].

Згідно Клірових відомостей церков Ушицького повіту за 1803 рік, у Відомостях одноприходної Свято-Михайлівської церкви села Хребтіїв Ушицького повіту Подільської губернії зазначається, що підстольнику житомирському і київському Павлу Феліксову Собанському у Хребтієві належать 319 душ чоловічої статі, 80 приходських дворів [9].

Відповідно Клірових відомостей церков Ушицького повіту за 1833 рік, у Відомостях Свято-Богословської церкви села Іванковець Хребтіївських поміщику Піусу Павловичу Собанському належать у Хребтіївському ключі 103 двори, в яких

проживає 414 чоловіків і 494 жінок православного обряду, 19 дворів, де мешкає 76 чоловіків та 48 жінок римо-католицького обряду [10].

З опису польського історика В. Марцінського дізнаємося, що, крім Хребтієва, у 1820 р. поляку Собанському Піусу Павловичу належали й інші села: Дурняки (тепер Любомирівка), Злотогорка, Житники, Іванківці Хребтіївські, Шурка, Джуржівка (тепер Березівка), Пилипи-Хребтіївські. В останніх вільно проживали пилипони-старообрядці, вихідці з Росії. В той час до Хребтієвського фільварку належали також фільварки: Бебехи (Яснозір'я), Дурняки, Джуржівка (Хребтіївська) та Житники, у яких в той час проживало 652 чоловічі «душі» [11, с. 272].

Піус Собанський одружився з Єлизаветою Дзержовною, донькою генерала Рафала і Казимири із Зброжков, у їхньому шлюбі народилося троє синів та чотири доньки. Під час наступного розподілу маєтку, Хребтіїв перейшов у власність найстаршого сина Піуса – Костянтина Собанського, одруженого з Софією Мирославською, донькою полковника польського війська Панталеона і Юстини з Олізарів. Костянтин, в свою чергу, мав чотирьох синів та три доньки. Хребтіїв дістався у спадок його четвертому синові – Адамові (1860 р.н.), одруженому з Софією Марією Собещанською.

За часів Адама Собанського Хребтіїв перейшов у власність до Патонів [8, с. 116].

Польський історик Роман Афтаназі вважає, що уже у XVIII ст. центр спадкоємців Хребтіївського ключа, знаходився не в Хребтієві, а в не набагато віддалених від нього Іванківцях. Аналізуючи бібліографічні джерела (спогади священика М.І. Ковальського), архівні дані тощо, автор цієї статті вважає, що маєток у Хребтієві до середини XIX ст. займав головну роль в історії Хребтіївського ключа. А вже після продажу Собанськими маєтку і присілка Шурки Патонам розпочалася нова віха в історії цих земель.

Тільки вилучені з Хребтіївського ключа Іванківці залишилися однієї із доньок Костянтина – Ядвізі Собанській (1855 р.н.), одруженій з Владиславом Лецицем Грабянкою (1851-1903 рр.), сином Кастана, власника Купина (тепер село у Городоцькому районі), та Марії баронеси Гейсмар. Ядвіга Собанська-Грабянка

була останньою власницею Іванковець. Разом із частиною Пилипів-Хрептіївських ці землі наприкінці XIX ст. займали площу 876 десятин землі [8, с.116].

Дуже не любили пана Собанського кріпаки за його жорстокість, про що свідчить судова справа 1823 року. Жителі пустили в маєтку «червоного півня», від якого згоріли склади із збіжжям, клуня, стодола, 3 скирти хліба, а також темник із бджолами (200 вуликів повних, а 300 порожніх) [12]. Перед цим, у 1818 році, панське добро було спалено і в сусідніх Іванківцях.

Про ці пожежі збереглися архівні письмові свідчення очевидців – жителів сіл Хребтієва та Іванковець – Йосифа Микитенка, Федора Дейбука, Івана Гладія, Я. Процика, М. Комарницького та інших [12].

Пізніше ці господарські будівлі були відбудовані, а в кінці XIX ст. розширені. В документах цього часу згадується три господарські кам'яні будівлі з током для молотьби, які збереглися до теперішнього часу (знаходяться поруч садиби, також недалеко знаходився фруктовий сад на 7 десятин, парк – пізніше вирубані).

У 1838 р. маєток Піуса Собанського був розподілений між його синами. Хребтіїв з його околицями відійшов до Костянтина, Дурняцький – до Йосифа [13]. Відомі власники Хребтіївського маєтку у середині XIX ст. Костянтин та Броніслав Собанські.

У Хребтієві знаходилася й панська садиба (була центром фільваркового комплексу), розташована на березі річки Петрів Батіг і зі східного боку захищена високим берегом. Ймовірно допустити, що панський палац був перебудований з більш давньої споруди, збереженої на рівні першого поверху. На початку XIX ст. будинок мав досить презентабельний вигляд, оскільки протоієрей М.І. Ковальський, який був священиком в Хребтієві у 1850-1853 р.р., у мемуарах «З подільської давнини», надрукованих в 1911 році в Санкт-Петербурзі в журналі «Русская старина», називає його «панським палацом» і пише, як про існуючий [14, с. 67, с. 73]. В цьому ж джерелі містяться відомості про влаштування в одній з кімнат будинку домової католицької каплиці. Для цієї каплиці була відведена невелика кімната, в одній з стін якої була ніша, яка зачинялась двостулковими дверцятами. В цій ніші був влаштований вівтар, до якого вело декілька сходинок [14, с. 73].

Садина за формою будови нагадує букву П. Зі сходу, від яру, де протікає згадана річка, будівля разом з підвальними приміщеннями являє собою два поверхи. На першому поверсі розташовуються підвали з криницею та приміщенням, пристосованим колись під баню. Другий поверх пристосовувався під житлові приміщення (спальні, зали для банкетів та прийому гостей, кухні, бібліотеки тощо) та балкону з колонами (східна сторона будівлі). Зазначена будівля представляє інтерес як характерний зразок забудови заміської садина з влаштуванням постачання води локально в окремому будинку[15].

Крім садина в Хребтієві, розгалуженому роду Собанських на теренах Поділля належали садина Собанських (палац і парк) ХІХ ст. в с. Михайлівці Мурованокуриловецького району, садина Собанських кінця ХІХ ст. (палац, стайні, брама, парк) у с. Верхівка, палацо-парковий ансамбль у с. Ободівка Тростянецького району, садина з парком у с. Спиченці Погребищенського району Вінницької області, які занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток. Декілька пам'яток архітектури, які належать до історії роду Собанських, знаходяться в Одеській області [15]. Зокрема, садина роду Собанських – пам'ятки культурної спадщини Вінниччини у Верхівці, Михайлівці, Ободівці, Спиченцях описані к.і.н., старшим науковим співробітником НДПОД Міністерства культури України Людмилою Томілович [21].

Щодо давніх церков у мастку:

в с. Іванківці – дерев'яна, названа на честь святого Іоана Богослова, побудована стараннями прихожан у 1756 році, з трьома куполами;

в с. Хребтіїв – дерев'яна, названа на честь святого Михайла Архистратига, побудована також стараннями прихожан у 1864 році, з одним куполом [16, с. 963-964].

Церква села Іванковець-Хребтіївських, як і більшість тодішніх сільських церков на початку ХІХ ст., була дерев'яна, маленька, колишня уніатська. До цього приходу належало ще декілька сіл: Джуржівка (тепер Березівка), Пилипи-Хребтіївські, Шурка й Хребтіїв. Усі села знаходились в гористій місцевості, недалеко від річки Дністер і були розділені глибокими ярами, де протікали швидкі річки, на яких побудовані млини. Місцевість

виділялась мальовничістю, але була дуже незручна для їзди, як і в теперішній час.

Приміщення для священика було старе, незручне і малочим відрізнялось від селянської хати. Воно знаходилось у Хребтієві. Тут колись знаходилася церква, але згоріла. Люди переказували, що хребтіївський поміщик Собанський спалив одну за одною дві церкви, щоб скористатися церковною землею, дуже доброю, замінивши її гіршою [14, с. 67].

Прихожани були дуже набожні. Дзвонили до утрени (церковної служби) о 4-й годині ранку, і згодом церква наповнювалась людьми з усіх приписних сіл. Священик М.І. Ковальський відстоював їхні інтереси перед паном, за що його селяни любили і шанували.

Поміщик Костянтин Собанський був дуже скупим. Колишній козак, пізніше церковний староста Григорій, розповідав, що пан жалів для своїх дітей зайвий шматок хліба. Засіки ломились від великої кількості покривал, вереток, вибитих із шерсті. Ніхто рахунку їм не знав. Дівчата-панянки хотіли їсти, тихо входили в погребі, крали що-небудь і несли селянам, а ті давали їм за це хліб, молоко, сметану з сиром. Хоч і стали нареченими, але вимушені були ходити у простих спідницях [14, с. 68].

Старий Піус Собанський був людиною для свого часу освіченою, мав велику бібліотеку, однак дітям своїм не схотів дати освіту. Скупість перейшла від батька до сина Костянтина, а той нічим не в кращих умовах утримував свою сім'ю, члени якої харчувались дуже скупю. Дружина Собанського не могла звикнути до характеру й скупості чоловіка і часто жила в Кам'янці у своєї матері. Це, звичайно, не подобалося Собанському, тим більше, що проживання у місті поєднувалось із значними грошовими розтратами [14, с. 68].

Поміщики-католики Собанські до своїх православних кріпаків ставились дуже погано, особливо пані, котра була фанатичною католичкою.

Із селянами поміщик повадився дуже жорстоко, за що вони його й ненавиділи. Кріпаки поза очі називали Собанського «собака», «собко».

Карали селян за будь-яку провину, причому не тільки не дивились на час, але й не рахувались навіть із станом того, хто був винний. Гнали на панщину і вагітних жінок. Ті не могли низько нахилитися, а тим більше, добре зв'язати сніп потрібної величини (в обхваті він повинен мати п'ять четвертей).

Економи (Стрельбицький, Васильківський), які спостерігали за роботою, бачили це і карали їх різками. «Атамани», що ганяли людей на панщину, копали звичайну яму, клали вагітну жінку так, щоб живіт знаходився у ямі, й починали бити її по голому тілу.

Кожному селянину потрібно було зробити на панщину плуг. Один не мав матеріалу і пішов вночі у панський ліс та зрізав там два дерева. Хтось про це доніс Костянтину Собанському.

Що ж той робить? Викликає до себе селянина, а потім фельдшера, якому наказує вирвати у чоловіка два здорових зуби. Невмілий дантист волочить бідного по кімнаті. Коли «операція» закінчилась, пан, знущаючись, питає селянина: «А що, болить?» – «Аякже!» – «Ось так і в мене болить через те, що ти вирвав два мої грабки», – заключає пан [14, с. 70].

В ті часи уряд, йдучи назустріч кріпакам, стежив за самосудами поміщиків та їх служак, розсилав їм циркуляри й нагадування. Але все залишалося по-старому, і в Хребтієві головний економ Сваричевський не жалів різок для розправи з селянами.

Поліція ж отримувала від поміщиків хабарі, іноді дуже значні, а потім майже всі їх незаконні дії старалася прикривати й ходу скаргам не давала.

Експлуатуючи працю своїх кріпаків, поміщик майже ніколи не турбувався про їх становище і навіть часто не жалів їх морального почуття. Коли Костянтин Собанський був ще молодим, то у нього існувало *ius gramae noctis*, або, як по-своєму говорили селяни: «Пан читав вивід нашим молодим».

Наречений і наречена в суботу перед вінчанням, яке, звичайно, було в неділю, повинні були з'явитися до пана на поклон. З музиками і друзками вони входили у двір поміщика. Той наказував дати всім присутнім горілки. Наречена входила у покої пана. Грала музика, починалися танці, співи, а в цей час поміщик чинив своє право над беззахисною жертвою панського свавілля [14, с. 71].

У Собанського була дуже красива внучка Регіна, на честь якої була названа мінеральна джерельна вода, що вивозилась на продаж з родового маєтку с. Житники. Ця вода займала призові (срібні) місця і в Польщі, і в Росії. До 1917 року «Регіна» постачалася до імператорського столу.

Собанський мав у маєтку винокурний завод. Не дозволяв жидівських шинків, а сам вигідно збував горілку, примушуючи розкуповувати її своїх кріпаків. Якщо у них траплялись чи то весілля, хрестини, похорони, поминки, вони повинні були наперед оповістити пана. Останній, судячи по бюджету господаря, призначав, приміром, на весілля взяти одному 150, іншому 200 чи 100 кварт горілки.

Священик Ковальський описує такий факт споювання селян. Посадили його після панахиди за стіл поруч з дячком, далі сіли господарі, родичі, і розпочалось пиття. На стіл поставили дві чи три великих миски з горілкою, які по потребі знову наповнювали. Горілку ложками наливали у великі склянки, які постійно переходили з рук в руки. Закушували вареною кислотою капустою, що вже трохи смерділа. Мала поганий запах і неочищена сивуха. Через деякий час у хаті людині, яка до цього не звикла, неможливо було сидіти за нестачею свіжого повітря. Голова крутилася. Селяни ж ніби нічого не помічали, тільки червоніли, піт лив з них градом тому, що за звичаєм сиділи за столом у кожухах. Все це вплинуло на священика дуже негативно. Він не витримав і, рішуче підвівшись із-за столу, сказав: «Якщо ви таким же чином і надалі будете поминати своїх рідних, то я у хату до вас на панахиди більше не підую». Взагалі священик Ковальський всіма доступними йому засобами старався викоринити серед своїх прихожан пияцтво, із-за чого у нього постійно виникали конфлікти з паном Собанським [14, с. 72].

Про освіту темного селянства ніхто не турбувався. Коли вийшов указ про відкриття шкіл, Собанський не дав для цього ні приміщення, ні коштів.

Довелося відкрити школу в хаті дячка, який і вчителював. Не привчені селяни добровільно не відпускали своїх дітей навчатися, а наказувати їм пан не вважав за необхідне. Тому приходили в школу навчатися грамоти лише два хлопчики. Дві

зими вони вчилися, а потім школа закінчила своє жалюгідне існування [14, с. 73].

У польському повстанні, яке проходило у 30-х роках XIX ст. на Поділлі, брали участь Костянтин Собанський, а також його два брати і два зяті, один з яких був повітовим урядовцем у м. Ушиці. Дід-поміщик дотримувався російської політики. Діти і зяті, знаючи думки батька, приховували свої темні справи, але не настільки вміло, щоб той не знав про них. І старий постійно виказував їм своє незадоволення.

Внаслідок того, що Костянтин Собанський співчував і сприяв польському повстанню, що не сховалося від поліції, він постійно був у підозрі: за ним стежили і не давали спокою. Одного разу, у часи Севастопольської війни, його навіть викликали на допит до Кам'янця [14, с. 74].

Рід Собанських (від Піуса і до його правнуків включно) був внесений у 6-ту частину (древні благородні дворянські роди) Дворянської родословної книги Подільської губернії (Указ Прав. Сенату по Департаменту Герольдії від 22 листопада 1834 р., 6 березня 1835 р. №3339) [17, с.311-312]. Пізніше Собанські підтверджували своє дворянство (Указ від 25 лютого 1859 р. №2011, від 14 лютого та 23 вересня 1891 р. №1994, від 18 жовтня 1913 р. №3542) [1].

Середкріпаків поміщика Собанського були українці, цигани й «кацапи» – великороси-розкольники, які населяли с. Пилипи. Циганів було небагато, займалися вони в основному ковальством і перекупкою коней. Панщини не відробляли, тому що вважались ненадійними робітниками, а повинні були лише влітній робочий час возити воду на поле. Хребтіївські селяни на той час були багаті. Багато з них наживались від продажу анісу, квасолі, часнику, які у великій кількості сіяли. Мали достатньо худоби, розводили багато свиней, яких купували у них «кацапи». Деякі займалися мисливством. Біля Хребтієва росли густі ліси, в яких водилося безліч кіз, особливо багато вовків. Серед хребтіївських селян були дуже добрі мисливці [14, с. 75].

Разом з тим, жили хребтіївчани скромно. Улюбленою і пануючою стравою була мамалига, що готувалася із завареного кип'яченою водою кукурудзяного борошна, як приправу вико-

ристовували молоко, конопляну олію, огірки, картоплю. Чудово, що хребтіївці не курили тютюну, мабуть, через вплив сусідів-розкольників. Але існувало багато інших звичаїв і обрядів, з якими доводилося боротися священикам.

На Поділлі до цього часу існує звичай колядувати та щедрувати (чаклувати на святках). Перед Новим роком ходять ще з «Маланкою». За часів Собанських у Хребтієві «Маланка» мала цікавий, але дуже непристойний характер. Звичайно, ходило шість парубків, три з яких переодягалися у жіночі костюми. Одна пара представляла циганів, інша - євреїв, а третя – бідняків (старців). Ще й зараз у селі є прислів'я: «Поводиться, як той старець». Ця кумпанія ходила по хатах, де їх поїли горілкою, співала непристойні пісні і давала «вистави» такого грубого й сороміцького характеру, що про них і згадувати незручно. Народ усвідомлював непристойність цього звичаю, але без зовнішнього впливу не міг покінчити з ним.

У день Богоявлення хлопці, які брали участь у «Маланці», щоб змити свій гріх, під час водоосвячення на річці, зробивши особливу ополонку нижче течії, кидались у воду в той момент, коли опускався святий хрест. Потім миттєво вистрибували з води, накидали на голе тіло кожухи та їхали додому.

Для багатьох це купання не проходило даремно, а залишало сліди на здоров'ї: деякі, похворівши трохи, помирали. «Маланка», як можна простежити по піснях, що співають при ній, вийшла з Бесарабії, з-за Дністра [14,с.77]. Звичай існує дотепер. Цікаве й свято Івана Купала, яке проводилося у Хребтієві щороку і сягає корінням у сиву давнину. На майдані, посеред села, парубки закопували в землю вербу, дівчата прикрашали її квітами, зелом. Потім молодь співала, танцювала. Також були присутні і старші люди. Після закінчення обряду ламали вербу, несли гілочки додому і кидали їх на огірки, щоб вони давали кращий урожай. Це дійство збереглося й донині.

З інших звичаїв можна відзначити, що молодий після вінчання сидів за обіднім столом у шапці. «То князь», – пояснювали. Але найдавніший – на мертвого чоловіка одягали шапку і так вносили у церкву. Цей звичай священик Ковальський використав [14, с. 77].

Старообрядці мали часовню з куполом і дзвоном, покриту соломою. В ті часи «кацапи»-великороси у Хребтієві були найбільш заможні, як люди тверезі та більш підприємливі, тому-то і панщина їм була легша: тільки косили панові трави та ярі хліба, звільнялись від жнив.

Але в часи Кримської війни і вони збідніли, бо всі дорослі, накупивши собі великих коней, відправилися в Крим заробляти, підвозячи провіант армії, перевозячи поранених і т.п. Та настала дощова осінь, дороги стали непридатні до їзди. Внаслідок цього, всі хребтіївські «кацапи» своїх коней там і «залишили», а самі прийшли з війни додому ні з чим, лише з одними батіжками та довго не могли прийти в себе [14, с. 78].

Із «Виписки з інвентаря Хребтіївського маєтку» поміщика К.П. Собанського за листопад 1845 р. дізнаємось, що земель в маєтку 4236 квадратних десятин. В Хребтіївському маєтку на той час проживала громада кріпосних селян кількістю 748 душ [13].

Після відміни кріпосного права з 1861 р. селяни викупляли земельні ділянки у поміщика Собанського.

У 1891 році Катерина Дмитрівна Патон (дівоча-Шишкова), яка мала родовий маєток у Білорусії, викупила маєток Пилипи в Адама Костянтиновича Собанського [18]. На поч. XX ст. Хребтіївський маєток, саме цей куточок чарівної подільської природи, отримав у спадок відставний штабс-капітан гвардії Михайло Оскарович Патон.

Насамперед, у своїх майбутніх дослідженнях польського шляхетського роду Собанських, автор цих строк поставив собі за мету дослідити генеалогію, а також відповісти на запитання – які представники роду були патріотами Речі Посполитої (беручи участь у повстаннях проти царизму), а хто вірно служив Російській імперії... не забуваючи, що Собанські були й поміщиками, дворянами, чиновниками, і володіли українськими селянами, котрим у той період, на відміну від вільних жителів Миньковецької держави, жилося дуже не солодко... На це ще чекають численні архівні документи XIX ст., листи до Собанських у Хребтіїв 1821 р. на польській мові, які відкриють історичну правду...

Неповне генеалогічне дерево гілки роду Собанських (Ушицького повіту), занесені до 6-тої частини (древні благородні дворянські роди) Дворянської родословної книги Подільської губернії:

...Гаспер – Йосиф – Войцех – Павел – Піус – Юліуш (Сабін-Константін) – Броніслав (Северин-Онуфрій) – від Софії Рапштинської діти – Матеуш (Стефан) – Ігнатій – Анна – Софія (Раджина) – Ядвіга (Мартьяна) – останній власник Хребтієва Адам (син Константіна)...

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області (Далі ДАХмО). – Ф. 230. – Оп. 1 – Спр. 6357.
2. Легун Юрій. Надбання Собанськими земель у Брацлавському воєводстві у 1870-х роках: обставини і особливості // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: історія. Вип. XII. – Вінниця. 2013. – С. 89.
3. Сіцінський Є. Гектор Кам'янецької фортеці // Історичний нарис.-Хмельницький., 2003.
4. Грушевский М. Барское Староство, исторические очерки (XV-XVIII в.). – К. 1894.
5. Архив Юго-Западной России. Исчисление дымов в городах и селениях Подольского воеводства – К., 1890.-Ч.7. – Т.2.
6. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. - К.: Либідь, 1993.
7. Трубочанінов С.В. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Книга 2. – Кам.-Под.: Центр поділлязнавства, 1994.
8. Aftanazi Roman. Materialy do dziejyw rezydencji / Pod red. A.J.Baranowskiego. – Czesc II. Ziemie Ruskie Korony. – Tom IXв. Dawne wojewydztwo Podolskie. – Warszawa, 1992.
9. ДАХмО. – Ф. 315. – Оп. 1 – Спр.6817.
10. ДАХмО. – Ф. 315. – Оп. 1 – Спр.7388.
11. «Statyzyk gubernii Podolskiej» X. Wawrzynea Marszynskieco. Wilno. 1820. -Т.1.
12. ДАХмО. – Ф. 120. – Оп. 1 – Спр.1516.
13. ДАХмО. – Ф. 112 – Оп. 1 – Спр. 2845; Т.1. – Спр. 2924.
14. Ковальський М.І. Из Подольской старины // Русская старина. – Санкт-Петербург, 1911.
15. Шпаковский С.М. Методичні аспекти паспортизації об'єктів культурної спадщини у Хмельницькій області на прикладі паспор-

тизації об'єкта «Садиба Патона» // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / Випуск 6. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – С. 548-559.

16. Сецинский С. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский., 1901. – Вып. 9.
17. Дворянская родословная книга Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1897.
18. ДАХМО. – Ф. 241. – Оп. 1 – Спр. 1216.

Сергій Шпаковський

Барони Местмахер – власники села Песець Ушицького повіту Подільської губернії в кінці XIX – на початку XX ст.

В кін. XIX – на поч. XX ст. в Ушицькому повіті Подільської губернії серед багатьох дворянських родів значний слід залишив титулований баронський рід Местмахер. Саме представники цього роду виділялися в краї своєю активною суспільно-політичною діяльністю, дотепер збереглася їхня резиденція-садиба – об'єкт культурної спадщини у селі Песець Новоушицького району Хмельницької області.

Зміна соціально-політичного устрою на території колишньої Російської імперії трагічно позначилася на розвитку вітчизняної генеалогії, зокрема вивченні родоводів, а саме аристократичних родів. За часів Радянського Союзу тема вивчення дворянських родів, діяльності їх представників замовчувалася, або висвітлювалась поверхньо, з позиції – «буржуазія», без будь-яких спроб докладного аналізу та висновків, що цілком зрозуміло з огляду на ті політичні обставини.

Генеалогія Местмахерів протягом останнього часу практично не була досліджена. Приналежність матері академіка, президента НАН України Б.Є. Патона – Наталії Вікторівни Будде до баронського роду Местмахер частково висвітлена в патонознавчій літературі. Генеалогічно доведено, що предки та близькі родичі радянських та українських академіків Євгена Оskarовича та Бориса Євгеновича Патонів – дворяни Російської імперії, котрі обіймали чільні посади як на військовій, так і на цивільній службі.

Цінним дослідженням є стаття М.Ф. Дмитрієнко, В.В. Томазова «Матеріали до генеалогії Патонів» [1], у якій на ґрунтовній джерельній базі відтворюється історія роду Патонів, що відіграв визначну роль в історії, науці й культурі України та Росії, а також показується спорідненість родів Патонів та Будде-Местмахер через шлюб Є.О. Патона та Н.В. Будде (Местмахер).

Цінні архівні матеріали щодо генеалогії баронського роду Местмахер зберігаються в Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі – Справи про дворянство роду Местмахер, а також в Архіві зовнішньої політики Російської імперії (Москва), Державному архіві Російської федерації (Москва), Центральному державному історичному архіві України в Києві, державних архівах Хмельницької та Одеської областей. Крім того, про представників роду Местмахер, які проживали за кордоном, в еміграції, можна дізнатися з досліджень у європейських архівах.

Однак залишаються «білі плями» щодо представників баронського роду Местмахер та їх діяльності на Хмельниччині, зокрема баронів Павла Федоровича, Павла Павловича Местмахерів – дворян, офіцерів, чиновників, в кінці XIX – на поч. XX ст. власників села Песець Ушицького повіту Подільської губернії.

До цього часу зазначена тема в наукових дослідженнях висвітлена недостатньо, зокрема у попередні роки було надруковано у наукових збірниках та пресі декілька статей, що стосуються переважно об'єкта культурної спадщини – садиби (будівель, парку, закладеними у другій половині XIX ст.) зазначеного роду у с. Песець Новоушицького району Хмельницької області [2]. Останні знахідки автором статті архівних документів, що стосуються титулованого баронського роду Местмахер, у Державному архіві Хмельницької області засвідчили перспективність досліджень у цьому напрямку.

Походження роду

Історія роду Местмахер на російських та українських теренах є характерною для родів, які поєднали свою долю з Російською імперією. Це шлях через професіоналізм і сумлінну службу до російського дворянства, чинів та почестей. Барони Местмахер – дворяни Російської імперії, що обіймали чільні посади як на військовій, так і на цивільній службі.

Рід баронів Местмахер бере початок від **Івана Івановича Местмахера (1732-1805 рр.)**, міністра-резидента при князі-

єпископі Любекському, пізніше посланця в Голштінії, в Дрездені. І.І. Местмахер керував у 1770-1772 рр. посольством Російської імперії в Данії, Саксонії.

Титул барона І.І. Местмахер отримав у 1777 р. Помер та похований у Петербурзі. Рід баронів Местмахер внесений у дворянський матрикул Курляндської губернії [3] і в V частину дворянської родословної книги Подільської губернії [4, с. 166].

1 грудня 1902 року усиновленому бароном Павлом Местмахером рідному йому племіннику Віктору Вікторовичу Будде (1881-1914 рр.) дозволено приєднати до своєї фамілії і титул його усиновника, барона Местмахера, і називатися бароном Местмахером-Будде, з правом користуватися фамільним гербом [5].

Герб - в щиті, на голубому полі, зображено золоте стропило, по сторонам і всередині нього три чорні голуби. Щит увінчаний баронською короною, намет на щиті голубий, позолочений. Герб роду баронів Местмахер внесений у 7-му частину Загального гербовника дворянських родів Російської імперії.

Найвизначніші представники роду баронів Местмахер на Поділлі

Павло Федорович Местмахер – дійсний статський радник (1861 р., (дати у біографіях подаються за старим стилем), з 1857 по 1861 роки був градоначальником м. Одеси. Одружений на Ользі Дівовій (власниці сіл Песець, Куча, Івашківці та земель біля них). У шлюбі з Ольгою Дівовою мав чотирьох дітей Єлену, Ольгу, Александру, Павла [5]. У кінці XIX ст. володів 1800 десятинами землі і 500 «душами» селян в Ушицькому повіті [6].

П.Ф. Местмахер вчився у Царськосельському ліцеї, служив у Лейб Гвардії, у Драгунському полку прапорщиком. Кавалер орденів Св. Анни 4-го і 2-го ступенів, нагороджений бронзовою медаллю в пам'ять Кримської війни 1853-1856 рр. Орден Св. Анни з написом «за храбрість» отримав у 1830-му році за війну проти «горців», служив у окремому Кавказькому корпусі [5].

По хворобі переведений на статську службу. Служив чиновником на Санкт-Петербурзькій та Кронштадській таможах. Стрімко отримував чини на статській кар'єрі: 1835 р. – надвірний радник, 1841 р. – колезький радник, 1848 р. – статський радник, 1859 р. – дійсний статський радник [5].

У 1859 році воював проти «горців» з Кавказьким козачим полком [5].

Будучи начальником Одеського таможенного округу, у 1854 році (під час Кримської війни) не виконав указу про зупинку вивозу хліба з Одеського порту за кордон, за що у 1857 р. попав під суд – заключенням генерал-ад'ютанта: «умышленное неповновление» – рішення – «...подсудного статского советника барона Местмахера ... оставить в сильном подозрении ... исключить из службы...». Разом з тим, рішенням Сенату від 27 грудня 1857 р. барону П.Ф. Местмахеру дозволено знову вступити на службу «...с тем, чтобы понесший им штраф не считал препятствием к получению преимуществ, приобретенных прежнею его службою...» [5].

З 1857 по 1861 рр. барон П.Ф. Местмахер був градоначальником м. Одеси.

У своєму звіті за 1858 р. засвідчив перед владою невідповідність для існуючого в Одесі міського суспільного управління. За 16-ліття свого перебування в Одесі, барон впевнився, що «головним недоліком господарського управління була відсутність живої участі в ній жителів міста». 4 травня 1859 р. П.Ф. Местмахер представив графу Строганову записку, яка включала в себе пункти, згідно яких повинен бути змінений порядок суспільного управління в Одесі. Строганов підтримав ідею Местмахера і спробував «ходатайствувати» від імені Одеси перед урядом, що знайшло живий відгук у Санкт-Петербурзі [7]. У 1861 році барон П.Ф. Местмахер звільнився зі служби за власним бажанням[5].

Павло Павлович Местмахер (1848-1909 рр.) – син барона П.Ф. Местмахера та Ольги Дівової. Павло Павлович навчався на філософському факультеті в Єнському університеті, закінчив навчання у 1868 р. (дати у біографіях подаються за старим стилем).

За розпорядженням Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора призначений 2 липня 1872 р. засідателем Ушицької Дворянської Опіки. Згідно рішення Подільського губернатора від 8 березня 1875 р. № 270 призначений членом Ушицького повітового комітету по проведенню єврейського перепису та його ревізором (від 11 березня 1875 р. № 281)[5].

П.П. Местмахер успішно здає іспити у Кам'янецьку класичну гімназію (отримав свідоцтво від 23 серпня 1875 р. № 920)[5].

Указом Сенату від 22 січня 1876 р. № 7, по вислuzі років, переведений в колезькі регістратори зі старшинством. За пропозицією Подільського губернатора від 28 вересня 1876 р. №1151 призначений завідуючим Миньковецьким військовим участком. За резолюцією Подільського губернатора від 15 грудня 1878 р. призначений Ушицьким повітовим предводителем дворянства. Наказом Міністерства юстиції від 24 серпня 1878 р. № 33 призначений Почесним мировим суддею по Ушицькому округу. Указом Сенату від 24 листопада 1879 р. № 3572 призначений, по вислuzі років, в губернські секретарі. Указом Сенату від 10 листопада 1880 р. №165 призначений в колезькі секретарі [5].

Згідно постанови Головного Управління Російського товариства Червоного Хреста (свідоцтво від 23 серпня 1880 р. № 24706) барон П.П. Местмахер отримав знак Червоного Хреста. За відмінну старанну службу нагороджений 3 липня 1881 р. орденом Св. Станіслава 3-го ступеня [5].

За розпорядженням Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 22 березня 1882 р. №1523 призначений Мировим посередником 1-го участка Ушицького повіту зі збереженням посади Ушицького предводителя дворянства. Від 20 вересня 1882 р. – на посаді Ушицького предводителя дворянства [5].

За розпорядженням Подільського губернатора з 14 липня по 20 вересня 1883 р. барон П.П. Местмахер працював на посаді Подільського Губернського предводителя дворянства [5].

13 вересня 1884 р. наказом міністра внутрішніх справ барон Местмахер призначений председателем Кам'янецько-Ушицького з'їзду мирових посередників. Наказом по відомству міністерства юстиції від 4 жовтня 1884 р. № 47 П.П. Местмахер призначений почесним мировим суддею Ушицького округу Подільської губернії.

Указом Сенату від 13 листопада 1885 р. № 116 П.П. Местмахер переведений по вислuzі років у титулярні радники.

30 липня 1886 р. Павло Павлович нагороджений орденом Св. Анни 2-го ступеня.

Указом Сенату від 16 грудня 1886 р. № 5276 П.П. Местмахер переведений по вислuzі років у колезькі асесори. Указом Сенату від 2 листопада 1890 р. № 200 Павло Павлович переведений по вислuzі років у надвірні радники[5].

У 1904-1909 роках Павло Павлович Местмахер – на посаді предводителя дворянства Подільської губернії [8].

Відомо, наприклад, що П.П. Местмахер причетний до будівництва і відкриття в 1908 р. в Новій Ушиці земської лікарні (теперішня районна лікарня) та ремісничого училища ім. барона П.П. Местмахера (нинішній Новоушицький сільськогосподарський технікум).

Дворянин Михайло Оskarович Патон (який керував Ушицькою земською повітовою управою) всіляко допомагав родичам своєї дружини – Местмахерам-Будде. Зберігся цікавий архівний документ 1911 р. – «План Подільської губернії Ушицького повіту, землі при с. Песці, володіння нащадків барона П.П. Местмахера, визначені до продажу віддільними ділянками селянам з допомогою Селянського Поземельного Банку», на якому власноручно розписався «повірений спадкоємців барона П.П. Местмахера» (їхній сват) М.О. Патон [12].

Визначені у документі спадкоємці – дворяни Ольга Павлівна Мацнева, Віктор Вікторович Будде, Олена Михайлівна Тодорович, Варвара Михайлівна Будде, Ольга Михайлівна Казіна.

Местмахер-Будде Віктор Вікторович (1881-1914 рр.).

Батько – Віктор Емануїлович Будде, начальник 31-ї піхотної дивізії, генерал-лейтенант, мати – Олександра Павлівна Местмахер, баронеса. Дружина - Местмахер-Будде (Дмитрієва) Людмила Олексіївна. Сестри - Олександра Вікторівна Будде, Наталя Вікторівна Будде (одружені за Михайлом Оskarовичем та Євгеном Оskarовичем Патонами).

В.В. Местмахер-Будде вчився у Пажеському корпусі (1900 р.). Служив у 1900-1904 роках поручиком Гренадерського полку, у 1906 р. закінчив Ніколаєвську академію генштабу. З 1912р. – підполковник, служив у Генеральному штабі Київського військового округу. Нагороди – ордени Св. Станіслава 3-го ступеня (06.12.1910 р.), Св. Анни 3-го ступеня (06.12.1913 р.).

Помер у Харкові у 1914 р., похований у Подільській губернії [13].

Тільки у селах Песці, Кучі, Івашківця Ушицького повіту у 1914 р. спадкоємцям барона П.П. Местмахера належало більше 500 десятин землі (дворянці Мацневій Ользі Павлівні – 250 десятин, барону Местмахеру-Будде Віктору Вікторовичу – 250 десятин) [5].

Сільське господарство приносило баронам значні статки.

У 1892 р. бароном П.П. Местмахером побудовано у Песці винокурний завод (спирт продавали державі, відходи – селянам по 2 копійки за відро).

Крім того, розливали мінеральну воду, використовуючи місцеві джерела і річку Данилівку, притоку Дністра. За місцевими переказами, коли під час революції 1917-1921 рр. сюди прийшли більшовицькі загони, їх солдати кілька днів грабували баронське майно та громили спиртзавод, розбиваючи діжки зі спиртом та виливаючи у р. Данилівку. Мабуть, тоді ж, за допомогою місцевих жителів-активістів, були блюзнірськи пограбовані баронські могили, зокрема склеп.

Таким чином, рід баронів Местмахер залишив у селі Песець на кладовищі - поруйновані більшовиками й місцевими могили барона П.П. Местмахера, маєток баронів Местмахерів (двоповерховий будинок-садибу з прилеглими будівлями мисливського флігелю, складів спиртзаводу, конюшні, побудовані у другій половині XIX ст.), закладений у той же період біля садиби парк та збудоване бароном П.П. Местмахером приміщення ремісничого училища у смт Новій Ушиці, а нині – сільськогосподарський технікум.

За радянських часів у баронському будинку в Песці знаходилась контора місцевого колгоспу. Мисливський флігель, склади спиртзаводу й конюшні використовувались для зберігання сільськогосподарської продукції. На сьогодні садиба барона Местмахера, яка за своїм значенням відповідає статусу, як пам'ятки архітектури, так і пам'ятки історії, перебуває у приватній власності та знаходиться в занедбаному (аварійному) стані і опинилася під загрозою знищення. Станом на сьогодні будівлі потребують проведення ремонтно-реставраційних робіт через аварійний стан.

У 2013 р. наказом управління культури Хмельницької облдержадміністрації маєток П.П. Местмахера др. пол. XIX ст. (садиба, мисливський флігель, склади спиртзаводу, конюшні) занесена до Переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видом архітектура.

У 2015 р. співробітниками Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області знайдено й обстежено місцезнаходження могили барона П.П. Местмахера на місцевому кладовищі с. Песець. Могила-склеп барона П.П. Местмахера наказом управління культури облдержадміністрації у 2015 р. занесена до Переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видом історія [14].

Соціальні потрясіння 1917 р., що знищили величезну імперію, не минули і роду Местмахерів, розкидавши членів родини по різних країнах та політичних таборах.

Джерела та література

1. Дмитрієнко М.Ф., Томазов В.В. Матеріали до Генеалогії Патонів // Український історичний журнал, 2008. – № 6. – С. 183-195.
2. Шпаковський С.М. Маєтки (палацово-паркові ансамблі Новоушиччини): історія і сучасний стан // Маєток. Науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника «Самчики». Випуск 3. – Самчики, 2011. – С. 29-37.
3. Местмахер // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890-1907.
4. Дворянская родословная книга Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1897.
5. Державний архів Хмельницької області (Далі ДАХмО). – Ф. 230. – Оп. 2- Спр. 237.
6. Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии // Настольная справочная книга для землевладельцев и арендаторов. – Каменец-Подольский, 1902.
7. История Одессы. URL: <http://misto.odessa.ua>
8. Поділля: із глибини віків у сьогодення. Історичні нариси. / За загальною редакцією Крамара С.І. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори, 2011.

9. Малишевський І.Ю. Мост через три життя. Роман. – М., – 1987.
10. Лист № 206 «Церковной книги № 12 по селу Песец /за 1901-1917 годы/ Часть вторая метрической книги на 1906 год о бракосочетавшихся». – Копія, з сімейного архіву С.М. Шпаковського.
11. Сецинский С. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский., 1901. – Вып. 9, – 1267 с.
12. ДАХМО.- Ф. 234- Оп. 2 дод. – Спр. 210.
13. Русская армия в Первой мировой войне. URL: <http://grwar.ru>
14. Переліки щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видами архітектура, історія // Архів відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

Сергій Шпаковський

Палацо-господарський комплекс ХІХ ст. в с. Отроків

Його називають «Резиденцією графа Мархоцького». Хоча насправді цей комплекс складається з двох різночасових об'єктів різних власників. Відомо, що на початку 20-х рр. ХІХ ст., Ігнацій Сцібор-Мархоцький програв суд братам Стадніцьким щодо виплати їм боргу за так звану «частину вкладеної в Миньківці суми від Тарлів» їхнім батьком Ігнацієм Стадніцьким. Ця історія – стара і сумнівна. Ігнацій Мархоцький вважав, якщо вона й була, то борг мають сплатити нащадки першого покупця «Миньковецького ключа» у Тарлів Юзефа Стажинського, що продав маєток його дядькові Войцеху Мархоцькому, не повідомивши про цю проблему.

За іншої ситуації фортуна була б на стороні звинуваченого. Але на той час проти нього були налаштовані світська та релігійна верхівка губернії і тому суд вирішив конфіскувати на томість у Ігнація Мархоцького на користь Стадніцьких ряд сіл, зокрема, і Отроків.

І. Мархоцький не виконав вимог суду і навіть вчинив супротив комісії з опису майна. За це його та помічницю пані С. взяли у Кам'янець-Подільські каземати, а потім – під домашній арешт. Справа дійшла до Санкт-Петербургу. І. Мархоцького в цілому оправдали, однак Стадніцькі, як свідчать подальші події, не відмовилися від своїх претензій.

Як відомо з архівних документів, малюнків Наполеона Орди, Яна Грейма 70-80 рр. XIX ст. та фото 1914 р. – палац Ігнація Мархоцького знаходився на горі при з'єднанні глибоких долин р. Ушиці та її лівої притоки – струмка Отроківки. Там і дотепер стоїть висока та масивна арка-ворота, через яку можна було потрапити у парк Бяловежа та Притулівські Салони. За 200 м на схід розташовувався отроківський фільварок. Недруги насміхалися, що І. Мархоцький настільки зазнався, що навіть зерновий тік та тваринницькі приміщення огородив муром. Стилїзована під фортечну стіна з бійницями та башточками на кутах і обабіч воріт – яку в селі ще зовуть «Форумом», збереглася дотепер.

Стилїзований під середньовічний замок палац Ігнація Мархоцького з трьома вежами, через нез'ясовані причини, запалав якоїсь ночі у 1826 р. Усе його дороге убранство: меблі, одяг, книги та картини вщент вигоріли. Однак залишки приміщення успішно простояли ще понад 100 років, поки їх на поч. 30 рр. XX ст. остаточно не розібрали на будматеріал для потреб новоствореного колгоспу.

Тому сина Ігнація Стадницького Ксаверія, котрому на решті вдалося забрати отроківський маєток у свої руки після смерті Ігнація Мархоцького і конфіскації маєтностей Кароля Мархоцького за участь у Польському повстанні 1830-31 рр., обставини змушували будувати нове житло для себе. Для цього використали майданчик, що розташований східніше «Форуму».

Тут – на згині яру, який створив гірський струмок Отроківка, що витікає з потужного джерела, знаходилася водолікувальниця, яку Ігнацій Мархоцький збудував на місці будинку, що використовував із цією ж метою дядько Войцех. Судячи з окремих архітектурних сегментів, закоханий у середньовіччя граф-реформатор витримав стиль, звівши на шпилі мису естетично ефектну кам'яну вежу з холодним, обширним підвалом для зберігання продуктів, широкий і довгий балкон для огляду чудових краєвидів та арковий міст над шумливим струмком. Там, очевидно, певний час довелося мешкати новим господарям, поки йшов процес побудови основного палацу у вигляді

італійської вілли з 7 кімнат і танцювальної зали. Пізніше синові Ксаверія - Владиславові довелося підігнати під модний стиль і цю частину, віддавши її під кухню та їдальню.

В радянський час маєток поперемінно служив технікумом для навчання майбутньої еліти новостворених колгоспів, сільською школою, конторським приміщенням, врешті, приватною ковбаснею.

Тепер завдяки новому господарю об'єкту - успішному підприємцю зі Львова Ігорю Скальському, приміщення повністю відреставроване з середини, обладнане водопостачанням та каналізацією, а його дах вкритий гонтом.

Ведеться і зовнішнє оздоблення будинку. Звільнено від пізнішої радянської забудови – телятників – внутрішня територія «Форуму» і від складів зовнішня. Щороку наприкінці серпня на подвір'ї палацу в рамках творчого фестивалю «Отроків» тут своїми здобутками діляться музиканти, співаки, танцюристи, письменники Наддністрянщини і усього Подільського краю, а також проводять свої диспути майбутні професійні філософи, що навчаються у вишах.

Володимир Захар'єв

V. Парки

124. Іванковецький парк с. Іванківці.

Парк розташований в с. Іванківці на території сільської ради і має площу 2,6 га. Це старовинний парк, заснований в 1830 році. На території парку збереглися вікові дерева: липи, ясени, граби, сосни, ялини.

Людмила Казимиrowa

125. Отроківський дендропарк с. Отроків.

Парк розташований в центральній частині с. Отроків на території ССВ «Маяк», має площу 1,3 га.

Це сільський парк культури та відпочинку населення. Тут зростають типові для Поділля та рідкісні породи дерев, всього 97 видів культивованої дендрофлори.

Особливу наукову цінність становлять гінкго дволопатеве, тис ягідний, сосна Веймута, сосна кримська, ялівець віргінський, берека, платан кленолистий, айлант найвищий, кельєртерія мітлиста, клен Гіннала, дуб червоний, горіхи Зібольда, чорний та маньчжурський, оксамит амурський, софора японська.

Людмила Казимиrowa

Джерела та література:

Перелік заповідних територій та об'єктів рідкісних і зникаючих тварин та рослин Хмельниччини. (Склав Ярема С.А.). – м. Хмельницький. 1986. – 37 с.

VI. Втрачені пам'ятки

126. Поселення, енеоліт (археол.), с. Великий Берег.

Поселення розвинутого етапу трипільської культури (III тис. до н.) відкрито в 1968 р. Середньодністровською експедицією Інституту археології АН УРСР. Розміщення на першій, високій терасі річки Калюс, за 3 км вгору від її устя. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України.

Джерела та література:

Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К. 1984. – С. 67.

Анатолій Гуцал

127. Поселення, ранній залізний вік (археол.), с. Великий Берег.

На захід від села, на відстані 200 м від його околиці експедицією ІА НАН України в 1968 р. відкрито поселення перед скіфського та ранньоскіфського часу (VIII-VI ст. до н.е.).

Воно розміщене на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра. У зсувах берега на відстані 30 м. простежено культурний шар у вигляді кусків глиняної обмазки, золи, фрагментів кераміки.

Джерела та література:

Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї, Археологія, 1979. в 31,0 – С.74.

Анатолій Гуцал

128. Поселення, ранній залізний вік (археол.), с. Великий Берег.

Поселення ранньоскіфського часу відкрито Середньодністровською експедицією ІА АН УРСР в 1968 р. Воно займає південно-східну околицю села, де на першій терасі, висота якої 3 м, на глибині 1 м протягом 300 м прослідковується культурний шар товщиною 20 см. Тут знайдено уламки посуду, серед

яких частини горщика з розчленованим валиком по вінчику тощо. Матеріали зберігаються в фондах Інституту археології НАН України.

Джерела та література:

Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї, Археологія, 1979, в 31, – С.74.

Анатолій Гуцал

129. Поселення, мезоліт (археол.), с. Великий Берег.

Розвідкою Л.І. Кучугури у 1977р. біля дороги Калюс-Великий Берег було відкрите мезолітичне місцезнаходження (IX-VI тис.до н.е.).

Джерела та література:

Кучугура Л.І. Нові матеріали до археологічної карти Хмельниччини; // ТД У ВНКІК. – К.-П. 1991. – с. 518.

Кучугура Л.І., Якубенко О.О. Звіт про проведення археологічної розвідки вздовж берега Дністровського водосховища в Хмельницькій області у 1993р. // НА ІА НАНУ 1994. – С. 133.

Ярослав Михайловський

130. Поселення, давньоруський період (археол.), с. Малий Берег.

Розташоване на другій терасі лівого берега Дністра, між правим берегом безіменного струмка і яром, за 300 м на південний захід від села. Розміри 100×100 м. Датується XII-XIII ст. Відкрите Середньодністровською експедицією 1968 р. Простежені плями від жител, скупчення печини, перепалене каміння, кістки тварин. Зібрані фрагменти тонкостінних горщиків з сильно відігнутих назовні вінцем і жолобком по верхньому краю. На їх тулові хвилястий орнамент. Зараз затоплене Дністровським водосховищем.

Джерела та література:

Бибилов С.Н., Довженко В.И., Евдокимов Г.Л., Збенович В.Г., Приходнюк О.М. Отчет о работе разведочной Среднеднестровской экспедиции в 1968 г. // НА ІА НАНУ. – 1968/1. – С. 49;

Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968-1969 рр.) // Археологія. – 1977. – №22. – С. 102.

Сергій Маярчак

131. Поселення, енеоліт (археол.), с. Малий Берег.

На відстані 0,3 км південно-західніше села, на лівому березі струмка, який впадає в р. Дністер у 1968 р. Середньодністровською експедицією Інституту археології АН УРСР відкрито трипільське поселення. Воно відноситься до етапу пізнього трипільля (III тис. до н.е.).

Джерела та література:

Биби́ков С.К. Отчет о работе Среднеднестровской разведочной экспедиции в 1968 г. НА НА АН. УССР ф. 1. – С. 13.

Віталій Гуцал

132. Поселення. Доба міді і раннього залізного віку (археол.), с. Лоївці.

Між селами Лоївці і Покос на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра відкрито двошарове поселення. Площа селища, судячи з підйомного матеріалу, 500 x 100 м. У культурному шарі під час оранки виявлені рештки кам'яних вогнищ, а також шматки глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій. Зібрано фрагменти ліпного трипільського розписного посуду, (IV-III тис. до н.е.) а також уламки ліпного посуду скіфського часу (VII-III ст. до н.е.).

Джерела та література:

Биби́ков С.Н., Збенович В.Г. Археологические разведки в зоне затопления Могилев – Подольской ГЭС // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – К., 1971. – С. 74.

Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї // Археологія. – 1979. – №31, – С. 73.

Іон Винокур

133. Поселення. Ранній залізний вік (археол.), с. Лоївці.

У центрі села Лоївці, за 200 м. нижче вустя струмка Жорнівка, навпроти східної частини острова на Дністрі,

розвідкою зафіксовано залишки поселення. У зрізі надзаплавної тераси простежено культурний шар потужністю до 1 м. Серед підйомного матеріалу – фрагменти кераміки ранньоскіфського часу з лощеною та заполірованою поверхнею.

Поселення датується VIII -VII ст. до н.е.

Джерела та література:

Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї. – Археологія. – 1979. – №1. – С. 73.

Іон Винокур

134. Поселення. Ранній залізний вік (археол.), с. Лоївці.

За 2 км на захід від села Лоївці, навпроти Вітрянського яру, на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра (висота 3-7 м) виявлено залишки поселення. У зрізі берега простежено культурний шар потужністю до 0,5 м.

При зачистці стінки тераси виявлені вогнища з кам'яною основою, а також шматки глиняної обмазки, кераміка. Остання представлена фрагментами ліпного чорнолощеного посуду. Виявлені і уламки товстостінної корчаги з широким вінчиком прикрашеним заціпами і валиком.

Судячи з розвідкового обстеження, поселення займало в давнину площу 800 х 50 м. Воно датується типовими формами кераміки VII-VI ст до н.е. тобто ранньоскіфським часом.

Джерела та література:

Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї. – Археологія, – 1979. – №31. – С. 73.

Іон Винокур

135. Курганний могильник. Ранній залізний вік (археол.), с. Лоївці.

На полі, у напрямку до с. Борсуки, розташований курганний могильник. Візуально тут простежено і зафіксовано дев'ять курганних насипів. Більшість насипів розорані.

У 1977р. Л.І. Крушельницькою досліджений один із курганів вказаної групи. Насип кургану мав у діаметрі 38,6 м, а висоту – 1,65 м по центру. Під час розкопок під шаром ґрунту виявлено масивну кам'яну кладку діаметром 10 м. Зовнішня сторона була обкладена великими тесаними каменями.

Споруджена у центральній частині насипу поховальна камера являла собою яму зі сторонами 2,7×2,5 м і глибиною понад їм. Придонна частина цієї ями була викладена кам'яними плитами і служила, очевидно, місцем для урни. У ямі знайдені уламки керамічного черпака, горщика, а також кістки свині. По краю ями лежали рештки двох залізних псаліїв і уламків вудил. Як показали дослідження, курган було пограбовано у давнину.

Центральна його частина була заповнена шаром попелу товщиною від 5 до 50 см, у якому зустрічались уламки ліпного посуду ранньоскіфського часу. Крім того, тут простежено два шари обпаленої глини.

У північно-східному секторі кургану під кам'яними глибами було відкрито урнове захоронення. Керамічна урна виявилася роздушеною, навколо неї зібрані кальциновані кісточки. Не встановлено чи була ця урна основним похованням, викинутим із центральної камери, чи – додатковим. Не вдалося також виявити слідів дерев'яних конструкцій або стовпових ям. Але потужний горілий шар всередині насипу кургану дозволяє припустити можливе облицювання стінок поховальної камери деревом.

Поховальна урна являла собою чорнолощену амфору висотою 54 см, з діаметром вінчика – 33 см. Посудина орнаментована проколами по вінцю, канелюрами і виступами по горловині та тулову.

Увесь комплекс знахідок із кургану дає можливість датувати пам'ятку кінцем VII – початком VI ст. до н. е.

Джерела та література:

Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – К., 1985. – С. 122-125.

Іон Винокур

136. Поселення, ранній залізний вік (археол.), с. Покос.

Поселення чорноліської культури. Відкрито експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Збеновича В.Г. в 1968 р. Воно розміщене на західній околиці села. В береговій терасі на глибині 2 м, протягом 150 м прослідковувався потужний культурний шар товщиною 50 см., серед керамічних знахідок найбільш часто зустрічалися фрагменти корчаг з гладким і розчленованим валиком, черпаків з округлим дном і простою петельчастою ручкою, мисок із загнутим всередину вінчиком. Матеріали розвідки зберігаються в фондах Інституту археології НАН України.

Джерела та література:

Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в середньому Подністров'ї. Археологія., К., 1979, в. 31. – С. 73.

Анатолій Гуцал

137. Поселення, енеоліт, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.), с. Покос.

Поселення з культурним шаром трипільської IV тис. до н.е., ранньоскіфської VI-VI ст. до н.е. і ранньослов'янської V-VII ст. н.е. культур відкрито в 1968 р. Середньодністровською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Збеновича В.Г. Воно займає першу надзаплавну терасу лівого берега Дністра за 3 км західніше села. Тут в приберегових відкладах на висоті 4 м зустрічаються уламки керамічного посуду, який є характерним для згаданих культур.

Джерела та література:

Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі. – К., 1976, с. 104.

Анатолій Гуцал

VII. Додатки:

1. Перелік пам'яток історії Новоушицького району місцевого значення.

№ за/п	Номер	Найменування пам'ятки	Адреса	Дата, епоха	Автор, хто виготовив	Рішення про взяття пам'ятки під охорону
1		Пам'ятний знак на місці подвигу Героя Радянського Союзу Я.Х. Кольчака	смт. Нова Ушиця, вул. Кольчака, 1	1941	Львівська КСФ	від 19.01.1983 № 31
2	2291	Могила І.П. Онищука	смт. Нова Ушиця, вул. Кольчака, 3 кладовище	1932	місцеві майстри	від 21.02.1990 № 34
3	2292	Могила О.М. Молчанова	смт. Нова Ушиця, вул. Кольчака, 3 кладовище	1941	місцеві майстри	від 21.02.1990 № 34
4	2293	Братська могила радянських воїнів	смт. Нова Ушиця, вул. Кольчака, 3 кладовище	1944	місцеві майстри	від 21.02.1990 № 34
5		Приміщення, в якому розташовувався штаб 41-ї стрілецької дивізії 7-ї армії Південно-Західного фронту	смт. Нова Ушиця, вул. Подільська, 15	1920	місцеві майстри	від 11.03.1972 № 66
6		Історичний будинок	смт. Нова Ушиця, вул. Подільська, 16	1919	місцеві майстри	від 11.03.1972 № 66
7		Меморіальний комплекс: Пам'ятний знак на честь ВЗ, Братська могила рад. воїнів	смт Нова Ушиця, вул. Подільська, 20	1941-1945 1944	Львівська КСФ	від 11.03.1972 № 66
9		Братська могила жертв фашизму	смт. Нова Ушиця південна околиця урочища "Трихов"	1942	місцеві майстри	від 11.03.1972 № 66
10		Братська могила радянських воїнів	с. Антонівка	1944	Львівська КСФ	від 11.03.1972 № 66

11	2295	Братська могила червоноармійців	2 км на північ від с. Балабанівка	1919	Київське ХВО "Художник" ск. О.Б. Косткевич	від 21.02.1990 № 34
12		Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Березівка вул. Центральна	1941-1945	Львівська КСФ	від 11.03.1972 № 66
13		Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Борсуки	1941-1945	Львівська КСФ	від 11.03.1972 № 66
14		Братська могила радянських воїнів	с. Бучая	1944	Київське ХВО "Художник"	від 11.03.1972 № 66
15		Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Бучая	1941-1945	Львівська КСФ	від 19.07.1983 № 31
16		Братська могила радянських воїнів	с. Вільховець вул. Молодіжна, 24	1944	Київське «ХВО» Художник	від 11.03.1972 № 66
17		Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Вільховець	1941-1945	Хмельницький асфальтно-бетонний завод	від 11.03.1972 № 66
18	2296	Могила воїна Червоної Армії	2 км на захід с. Глибівка	1919	місцеві майстри	від 21.02.1990 № 34
19		МК: пам'ятн. знак на честь ВО Братська могила рад. воїнів	с. Глибочок вул. Центральна	1941-1945 1944	Київське ХВО "Художник"	від 11.03.1972 № 66
20		Братська могила радянських воїнів	с. Глібів	1944	Львівська КСФ	від 11.03.1972 № 66
21	2298	Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Губарів вул. Центральна	1941-1945	Київське ХВО "Художник"	від 21.02.1990 № 34
22		Братська могила радянських воїнів	с. Джуржівка	1944	Київське ХВО "Художник"	від 11.03.1972 № 66
23		Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Загоряни	1941-1945	Київське ХВО "Художник" ск. А. Корнєв	від 01.04.1987 № 73

24	2299	Братська могила червоноармійців	1,5 км західніше с. Заміхів	1919	Київське ХВО "Художник" ск. О.Б. Косткевич	від 21.02.1990 № 34
25		Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Заміхів вул. Молодіжна,2	1941-1945	Львівська КСФ	від 01.04.1987 № 73
26		Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Іванківці вул. Лебединцева	1941-1945	Житомирські ХВМ	від 11.03.1972 № 66
27		Братська могила радянських воїнів	с. Івашківці вул. Центральна	1944	Київське ХВО "Художник"	від 11.03.1972 № 66
28		Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Івашківці вул. Центральна	1941-1945	Львівська КСФ	від 11.03.1972 № 66
29		Братська могила радянських воїнів	с. Капустяни	1944	Львівська КСФ	від 11.03.1972 № 66
30		Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Капустяни	1941-1945	Житомирські ХВМ	від 11.03.1972 № 66
31		Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Куражин вул. Центральна	1941-1945	Житомирські ХВМ	від 11.03.1972 № 66
32		Братська могила радянських воїнів	с. Куча вул. Шкільна	1944	Львівська КСФ	від 11.03.1972 № 66
33		Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Куча вул. Шкільна	1941-1945	Львівська КСФ	від 01.04.1987 № 73
34	2220	Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Мала Стружка	1941-1945	Київське ХВО "Художник"	від 01.04.1987 № 73
35		Братська могила радянських воїнів	с. Отроків вул. Центральна	1944	Львівська КСФ	від 11.03.1972 № 66
36		Братська могила радянських воїнів	с. Песець кладовище	1944	Хм. кооператив "Пам'ять" ск. К.С. Маєвський	від 11.03.1972 № 66
37		Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Песець	1941-1945	Хм. кооператив "Пам'ять" ск. К.С. Маєвський	від 11.03.1972 № 66

38		Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Пижівка вул. Кооперативна	1941-1945	Житомирські ХВМ	від 11.03.1972 № 66
39		Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Пилипи-Хребтіївські вул. Ушинського	1941-1945	Житомирські ХВМ	від 11.03.1972 № 66
40	2304	Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Пилипківці	1941-1945	Львівська КСФ	від 21.02.1990 № 34
41	2306	Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Садове	1941-1945	місцеві майстри	від 21.02.1990 № 34
42		Братська могила радянських воїнів	с. Струга	1944	Львівська КСФ	від 11.03.1972 № 66
43		Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Струга	1941-1945	Хм. кооператив "Пам'ять" ск. К.С. Маєвський	від 11.03.1972 № 66
44		Братська могила радянських воїнів	с. Тимків вул. Центральна	1944	Львівська КСФ	від 11.03.1972 № 66
45		Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан	с. Хребтіїв	1941-1945	Житомирські ХВМ	від 11.03.1972 № 66

2. Перелік щойно виявлених історичних об'єктів Новоушиччини.

№ з/п	Назва об'єкта, короткий опис, з чим пов'язаний	Місце знаходження	Дата відкриття чи виявлення	Дата (епоха), з якою пов'язаний об'єкт	Автор(и)	Матеріал, техніка виготовлення	Основні розміри	Наявність облікової документації
1.	Братська могила жертв голокосту	сmt. Нова Ушиця вул. Гагаріна,1	2004	1942-1944	місцеві майстри	обеліск – залізобетон	1,6 м	Наказ УКіТ від 20.12. 2011 №355
2.	Могила Героя Радянського Союзу Ф.Є.Гончарука	сmt. Нова Ушиця вул. Кольчака, 3 кладовище	1999	1998	місцеві майстри	пог. – бронза, пост. – граніт	1,0 м 1,9 х 0,6 х 0,6	Наказ УКіТ від 20.12. 2011 №355
3.	Могила комісара Абрамовича	0,5 км на північ від с. Бучая	1981	1919	місцеві майстри	обеліск – цегла, цемент	2,1 м	Наказ УКіТ від 20.12. 2011 №355
4.	Могила-склеп барона П.П.Местмахера	с. Песець кладовище		1908	місцеві майстри			Наказ УКіТ від 30.12. 2015 №208 н
5.	Могила воїна Червоної Армії К.С. Барана	с. Пижівка кладовище	1988	1941	місцеві майстри	обеліск – цегла, цемент	1,22 м	Наказ УКіТ від 30.12. 2011 №355

Нововиявлена братська могила - Братська могила жертв голокосту м.Калюс, 1942р. (перезахоронена на південний схід від с. Куражин, на лісовому схилі погорба, над р.Калюс). Проходить інвентаризацію.

3. Перелік пам'яток археології національного значення.

№ з/п	Найменування об'єкта культурної спадщини	Місцезнаходження	Охоронний номер	Номер і дата рішення про взяття на облік
1.	Городище (IX-XIII століття)	с. Пилипи-Хребтіївські	220012-Н	Постанова КМУ від 03.09.2009 р. № 928
2.	Городище (IX-XIII століття)	с. Хребтіїв	220013-Н	Постанова КМУ від 03.09.2009 р. № 928

4. Перелік пам'яток археології місцевого значення.

№ з/п	Назва об'єкта	Місцезнаходження	Номер рішення про взяття на державний облік	Охоронний номер
1.	Давньоруське городище	с. Глибівка	Рішення Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих від 25.03.1971 р. № 84	939
2.	Кургани (2)	с. Глібів	Рішення Хмельницької обласної Ради народних депутатів від 21.02.1990 р. №34	2297

3.	Давньоруське городище	с. Куражин (Гарячинці)	Рішення Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих від 25.03.1971 р. № 84	б/н
4.	Кургани (2)	с. Антонівка	Рішення Хмельницької обл. Ради народних депутатів від 21.02.1990 р. №34	2294
5.	Поселення	с. Вільховець	Рішення Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих від 11.03.1972 р. № 66	914
6.	Поселення	с. Іванківці	Рішення Хмельницької обласної Ради народних депутатів від 21.02.1990 р. №34	2300
7.	Поселення	с. Куча	Рішення Хмельницької обласної Ради народних депутатів від 21.02.1990 р. №34	2301
8.	Кургани (2)	с. Куча	Рішення Хмельницької обласної Ради народних депутатів від 21.02.1990 р. №34	2302
9.	Городище	с. Маціорск	Рішення Хмельницької обласної Ради народних депутатів від 21.02.1990 р. №34	2303
10.	Городище	с. Рудківці	Рішення Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих від 25.03.1971 р. № 84	912
11.	Городище	с. Тимків	Рішення Хмельницької обласної Ради народних депутатів від 01.04.1987 р. № 73	2052
12.	Група курганів (13)	с. Тимків	Рішення Хмельницької обласної Ради народних депутатів від 21.02.1990 р. №34	2307

13.	Курган	с. Тимків	Рішення Хмельницької обласної Ради народних депутатів від 21.02.1990 р. №34	2308
14.	Курган	с. Тимків	Рішення Хмельницької обласної Ради народних депутатів від 21.02.1990 р. №34	2309

5. Перелік щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видом «археологія»

№ з/п	Назва	Місцезнаходження	Датування	Номер та дата рішення взяття на облік
1.	Поселення	сmt. Нова Ушиця, уроч. Маслозавод, між маслозаводом і шосе Нова Ушиця - Куча.	трипільська, черняхівська культури, залишки виробництва заліза (XVII-XIXст.)	Наказ управління культури, туризму та курортів Хмельницької облдержадміністрації від 29.09.2010 р. № 260
2.	Поселення	сmt. Нова Ушиця, за 1,5 км на захід від селища, на правому березі струмка, що перетинає дорогу Нова Ушиця-Дунаївці і впадає у р. Ушицю, за 150 м північно-західніше місця перетину струмком дороги	трипільська, черняхівська культури	Наказ управління культури, туризму та курортів Хмельницької облдержадміністрації від 29.09.2010 р. № 260
3.	Курганна група	с. Бучая, 3 км від східної околиці села	трипільська культура	Наказ управління культури, туризму та курортів Хмельницької облдержадміністрації від 29.09.2010 р. № 260

4.	Двошарове поселення: трипільська і тишенсько - комарівська культура	знаходиться в с. Бучая, 550 м на північ від північної околиці села на мисі утвореному р. Калюс і безіменним струмком	-	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 25.02.2013 р. № 62 н
5.	Поселення	с. Браїлівка, ур. Глоєва Криниця, за 1,5 км на північний схід від села	-	Наказ управління культури, туризму та курортів Хмельницької облдержадміністрації від 29.09.2010 р. № 260
6.	Поселення	с. Глібів, за 2,2 км на південний захід від села, уроч. Бубнівка	III-II тис. до н.е.	Розпорядження Хмельницької облдержадміністрації від 18.05.1999 р. № 194/99-р
7.	Поселення	с. Іванівка, за 1,3 км на південь від села, на правому березі струмка	трипільська культура	Наказ управління культури, туризму та курортів Хмельницької облдержадміністрації від 29.09.2010 р. № 260
8.	Поселення трипільської культури	за 2,8 - 3 км. на південь від с. Іванівка близько 800 м. на південь від цегельного заводу, район східного борту неглибокої балки	VI - III тис. до н.е.	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 25.02.2013 р. № 62 н
9.	Поселення	с. Куча, за 0,5 км на північний захід від села	III-II тис. до н.е.	Розпорядження Хмельницької облдержадміністрації від 18.05.1999 р. № 194/99-р
10.	Городище	с. Куражин, ур. Городище (Татарська Поляна), за 2,2 км на схід від села	XII-XIII ст. (літописна згадка 1242 р.)	Наказ управління культури, туризму та курортів Хмельницької облдержадміністрації від 29.09.2010 р. № 260

11.	Поселення	с. Куражин, ур. Футір, за 3 км на північний схід від села, східніше колишнього хутора.	трипільська культура	Наказ управління культури, туризму та курортів Хмельницької облдержадміністрації від 29.09.2010 р. № 260
12.	Городище	с. Мала Шурка, на північній околиці села	трипільська культура, XI-XII ст.	Наказ управління культури, туризму та курортів Хмельницької облдержадміністрації від 29.09.2010 р. № 260
13.	Курган	с. Пилипи-Хребтіївські, за 0,5 км на південь від села	-	Розпорядження Хмельницької облдержадміністрації від 18.05.1999 р. № 194/99-р
14.	Курган	с. Рудківці, за 2 км на південний захід від села, ліворуч дороги Рудківці-Калюс (затоплене село), біля бази відпочинку Красилівського заводу	ранньозалізний вік	Наказ управління культури, туризму та курортів Хмельницької облдержадміністрації від 29.09.2010 р. № 260
15.	Поселення трипільської культури	за 0,8 км на північ від с. Рудківці	VI - III тис. до н.е.	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 25.02.2013 р. № 62 н
16.	Поселення	с. Ставчани	III- IV ст. черняхівська к-ра	Розпорядження Хмельницької облдержадміністрації від 18.05.1999 р. № 194/99-р
17.	Поселення	с. Цівківці, за 2 км на північний захід від села, уроч. Штани	III- II тис. до н.е.	Розпорядження Хмельницької облдержадміністрації від 18.05.1999 р. № 194/99-р

18.	Поселення	с. Цівківці, за 0,3 км на захід від села, уроч. Цегельня	III- II тис. до н.е.	Розпорядження Хмельницької облдержадміністрації від 18.05.1999 р. № 194/99-р
19.	Поселення	с. Щербівці 2 км. на схід від центральної частини села на лівому березі струмка (лівого допливу р. Говірка)	Трипільська культура	Розпорядження Хмельницької облдержадміністрації від 05.09.2011 р. №242
20.	Поселення	с. Слобідка 0.4 кілометра на південний - захід від села на лівому березі р. Глибівка	Трипільська культура	Розпорядження Хмельницької облдержадміністрації від 05.09.2011 р. №242
21.	Городище	с. Пижівка на високому плато лівого берега р. Ушиця ур. Дівич Гора	-	Розпорядження Хмельницької облдержадміністрації від 05.09.2011 р. №242
22.	Курган	с. Іванківці, урочище Могилка, знаходиться за 1,5 км на північ від с. Іванківці, на вершині пагорба	ранній залізний вік	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 04.09.2014 р. № 172 н
23.	Поселення	с. Шебутинці, розташоване на високому скелястому мисі на північний схід за 600 м від с. Шебутинці	-	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 04.09.2014 р. № 172 н
24.	Курганна група (4)	с. Березівка, розташовані за 3 км на південь від села, на полі в уроч. Колач	ранній залізний вік	Наказ управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації від 30.12.2015 р. № 208 н

25.	Поселення	с. Березівка, розташоване за 3,5 км на південь від села, на полі в уроч. Колач	черняхівська культура	Наказ управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації від 30.12.2015 р. № 208 н
26.	Поселення	с. Глибівка, знаходиться за 1,5-2 км на північ від села, на східному схилі пагорба, на полі, за 1 км на схід від дороги с. Куча – с. Куражин	трипільська культура	Наказ управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації від 30.12.2015 р. № 208 н
27.	Курганна група (7)	с. Струга, знаходяться у північно-східному куті лівої частини лісу, що лежить між с. Заміховим, с. Новою Ушицею і с. Стругою, між асфальтною дорогою від с. Заміхів до с. Струга та дорогою на с. Щербівці, на пануючій висоті лісу	ранній залізний вік, Київська Русь	Наказ управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації від 30.12.2015 р. № 208 н
28.	Вал городища	с. Рудківці, розташований у східній частині села, проходить селом з півночі на південь	чорноліська культура	Наказ управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації від 30.12.2015 р. № 208 н
29.	Курган	с. Рудківці (на захід від села Рудківці, за 1 км на схід від дороги Нова-Ушиця – Калюс (дачний масив).	ранній залізний вік	Наказ управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації від 29.12.2016 р. № 196

6. Перелік пам'яток архітектури національного значення.

№з/ п	Назва	Місцезнаходження	Датування	Охоронний номер	Номер та дата рішення взяття на облік
1.	Костьол	с. Заміхів	друга половина XVIII ст.	1696	Постанова Ради Міністрів Української РСР від 6 вересня 1979 р. № 442

7. Перелік пам'яток архітектури місцевого значення.

№ п/п	Найменування пам'ятки	Охоронний номер	Місце знаходження	Рішення про взяття на облік
1.	Садиба Патона, 18 – п.п. 19 ст.	2747-Хм	с. Хребтіїв вул. Пушкінська, 68	Наказ Мінікультури від 21.12.2010 р. №1266/0/16-10
2.	Волосне правління, поч. XX ст.	2769-Хм	с. Заміхів вул. Шевченка, 16	Наказ Мінікультури від 05.07.2011 р. №511/0/16-11

8. Перелік щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видом «архітектура» та «містобудування».

№ з/п	Назва об'єкту архітектури	Датування	Місцезнаходження	Номер і дата наказу про взяття під охорону
1.	Житловий будинок	кін. XIX ст.	смт. Нова Ушиця вул. Базарна, 5	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
2.	Житловий будинок та повітовий суд	1899 р.	смт. Нова Ушиця вул. Старопоштова 10	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
3.	Будинок Дзюбика	Кін. XIX ст.-поч. XX ст.	смт. Нова Ушиця вул. Подільська, 5	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
4.	Народний будинок	Поч. XX ст.	смт. Нова Ушиця вул. Подільська, 24	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
5.	Школа	1939 р.	смт. Нова Ушиця вул. Подільська, 25	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
6.	Плебанія	1861 р.	смт. Нова Ушиця вул. Подільська, 23а	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65

7.	Ремісничє училище	Др. пол. XIX ст.	смт. Нова Ушиця вул. Подільська, 34	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
8.	Дитячий притулок	1830-ті роки	смт. Нова Ушиця вул. Гагаріна	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
9.	Комплекс споруд Тюремного замку (замок, приміщення для охорони, брама)	1843 р.	смт. Нова Ушиця вул. Українська, 24	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
10.	Комплекс споруд Садиби Рингач (кухня, два флігелі)	Кін. XIX ст.-поч. XX ст.	смт. Нова Ушиця вул.	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
11.	Комплекс споруд заводу «Монополь» (гуртожиток, два житлових будинки, контора)	Кін. XIX ст.	смт. Нова Ушиця вул. Подільська,	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
12.	Будинок земської лікарні	Др. пол. XIX ст.	вул. Подільська	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
13.	Ринкова (базарна) площа з прилеглими єврейськими будинками	кін. XVIII – поч. XX ст.	вул. Подільська, Ринкова, Базарна	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
14.	Церква	1820 р.	с. Браїлівка	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
15.	Параскевська церква	1800 р.	с.Вільховець	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
16.	Будинок благочинного «Попів дім»	XIX ст.	с. Вільховець	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65

17.	Комплекс споруд садиби (будинок управляючого, господарська будівля, економія, майстерня, комора)	Кін. XIX- поч. XX	с. Глібів	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
18.	Водонапірна башта	Поч. XX ст.	с. Глібів	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
19.	Покровська церква	1896 р.	с. Глібів	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
20.	Корчма	Кін. XVII-поч. XIX ст.	с. Губарів	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
21.	Дмитрівська церква	1903 р.	с. Глибочок	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
22.	Водяний млин	Поч. XX ст.	с. Джуржівка	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
23.	Садибний будинок	XIX ст.	с. Зелені Курилівці	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
24.	Михайлівська церква	1912 р.	с. Заборзнівці	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
25.	Дмитрівська церква	1853 р.	с. Заміхів	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
26.	Земська лікарня	1903 р.	с. Заміхів	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65

27.	Садібний будинок	Кін. XIX - поч. XX ст.	с. Капустяни	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
28.	Водяний млин	1846 р.	с. Кружківці	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
29.	Покровська церква (дер.)	1904 р.	с. Куражин	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
30.	Садібний будинок	1860 р.	с. Любомирівка	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
31.	Параскевська церква	Др. пол. XIX	с. Отроків	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
32.	Комплекс споруд садиби Мархоцького (садібний будинок, флігель, стайні, мури огорожі)	Кін. XIX ст.	с. Отроків	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
33.	Арка до парку	XIX ст.	с. Отроків	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
34.	Грота верхня	--	с. Отроків	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
35.	Грот нижня	поч. XIX ст.	с. Отроків	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
36.	Комплекс споруд садиби (садібний будинок, мисливський флігель, стайні)	Др. пол. XIX ст.	с. Песець	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65

37.	Приміщення колишнього спиртзаводу	Др. пол. XIX - кін. XIX ст	с. Песець	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
38.	Казанська церква (дер.)	1784 р.	с. Ставчани	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
39.	Іоанно-Богословська церква	1850 р.	с. Струга	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
40.	Костьол	сер. XIX ст.	с. Струга	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
41.	Церква	1855 р.	с. Тимків	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
42.	Комплекс споруд садиби (садибний будинок, флігель, стайні)	Кін. XIX- поч. XX ст.	с. Цівківці	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
43.	Криниця в гроті	Кін. XIX - поч. XX ст.	с. Цівківці	Наказ управління культури, національностей та релігій Хмельницької облдержадміністрації від 28.02.2013 №65
44.	Млин	XIX ст.	с.Браїлівка	Наказ управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації від 13.11.2017 р. № 151 н

VIII. Схемплани і світлини

*Наказ від 7 березня
1922 року.*

Військова колона біля с. Калюс.

Будинок с. Калюс.

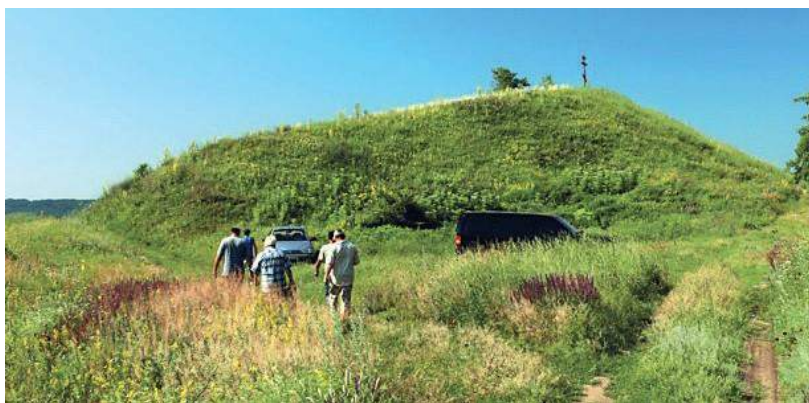
*Малюнок навколо вікна
будинку.*

*Іконостас 1848 р. у церкві
Св. Іоана Богослова с. Струга.*

Схемплан Рудковецького городища на місцевості.

Верхній «Щовб»: основа спостережної вежі. Фото Д. Полюховича.

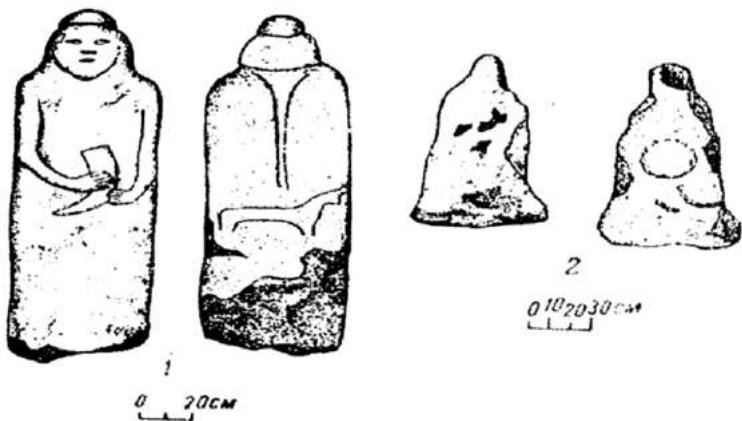
Артефакти з «дитинця». Фото В. Гуцала.

*Вал «цитаделі» городища.
Фото С. Шпаковського.*

*Кам'яний панцир валу
«цитаделі» городища.
Фото Д. Полюховича.*

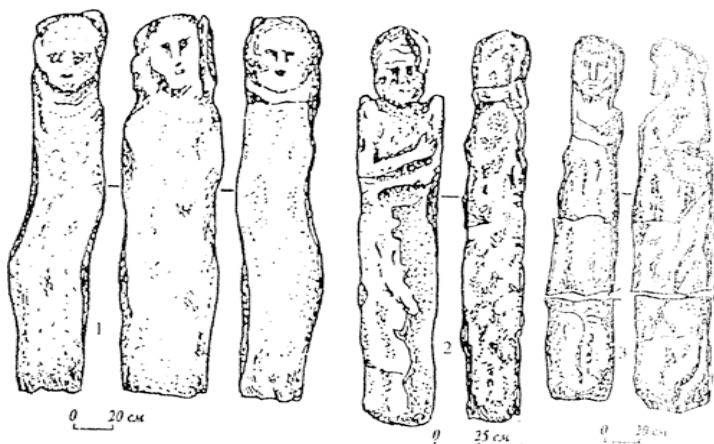
Антропоморфний ідол і кам'яна стела із с. Ставчани.

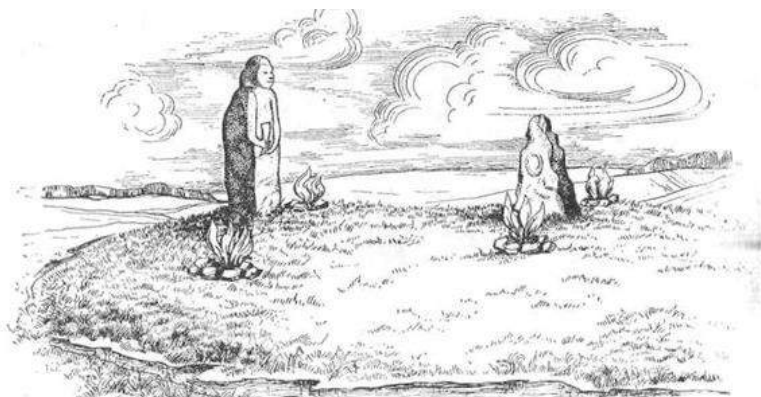
Сліди від частоколу на валу городища. Фото С. Шпаковського.

Фалоподібний камінь із с. Березівка. Фото з архіву В.А. Захар'єва.

Язичницькі кам'яні антропоморфні скульптури із с. Іванківці.

Язичницьке святилище у с. Ставчани (реконструкція І.С. Винокура).

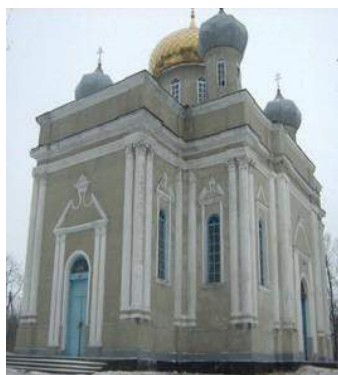
*Кам'яний антропоморф
із с. Калюс.
Фото з архіву П.А. Болтанюка.*

*Пижівський кам'яний антропоморф,
знахідка 1999 р. Фото з архіву
С.О.Семенчука.*

*Вид на Собор Чуда св. Архистратиґа
Михайла у Новій Ушиці зі сторони сучас-
ної районної бібліотеки та відділення
Приватбанку (фото поч. XX ст.).*

*Іоано-Богословська церква
у с. Струга Новоушицького
району зі збереженими
елементами декору
корінфського стилю
та відбудованими куполами.
Фото автора, 2011 р.*

Карта Новоушиччини в складі Подільського воєводства у XVII ст. з книги Крикуна М.В. «Документи комісарового суду 1678-1679 років».

Описаніє герба уезднаго города Новой Ушицы

Въ серебряную щите шесть черныхъ горъ, изъ которыхъ средняя увенчана червленымъ крестомъ. Въ вольной части щита гербъ Подольской губерніи. Щитъ увенчанъ серебряною башенною короною о трехъ зубцахъ и окруженъ двумя золотыми колосьями, соединенными Александровскою лентою.

Проектъ підготовлено 24 березня 1864 р.

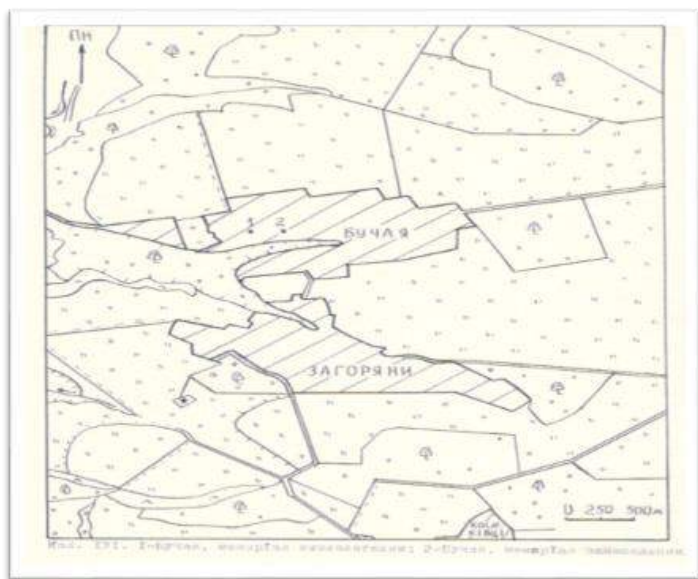

Карта Новоушиччини в складі Подільського воєводства у XVII ст. з книги Крикуна М.В. «Документи комісарового суду 1678-1679 років».

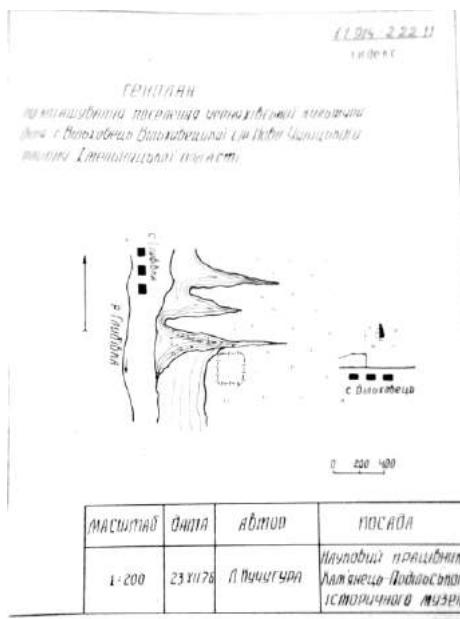
1. Схемплани та світлини об'єктів археології.

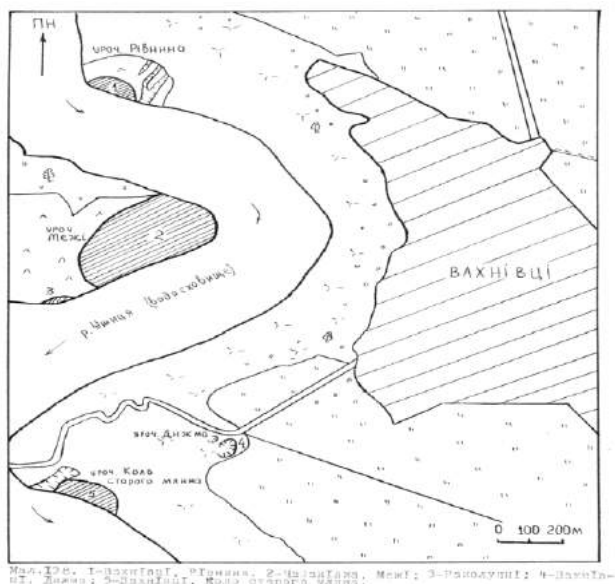
Курган, с. Антонівка.

Археологічні об'єкти навколо с. Бучая.

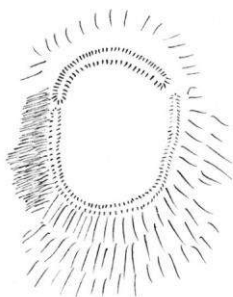
Поселення черняхівської культури, с. Вільховець.

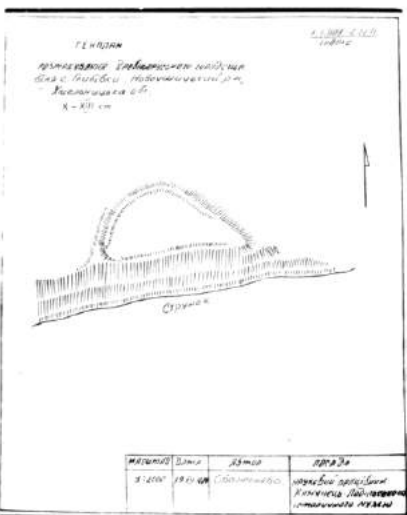
Археологічні об'єкти навколо с. Вахнівці.

Генплан розташування
древньоруського городища
біля с. Глибівка Ново-Уши
цького р-ну Хмельницької обл.

Індекс 1.908-
2.22.11

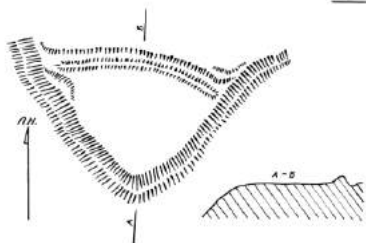

Масштаб	Дата	Автор
1:20 м	16.12.74	Баженова

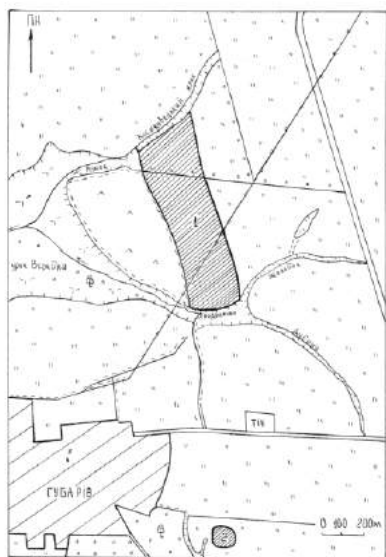
1.908 - 2.1
Індекс

Генплан
розташування староруського городища
біля с. Глибівки Курятинської с/р Но-
воушицького р-ну Хмельницької обл.

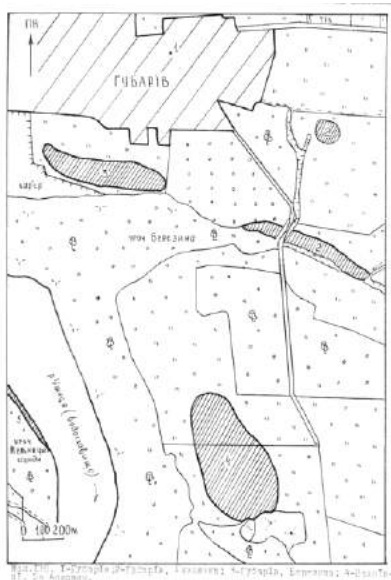

Масштаб	Дата	Автор	Посада
1:2000	27.11.74	Вкубовський	Начальник Слоблян- ського загону АН УРСР

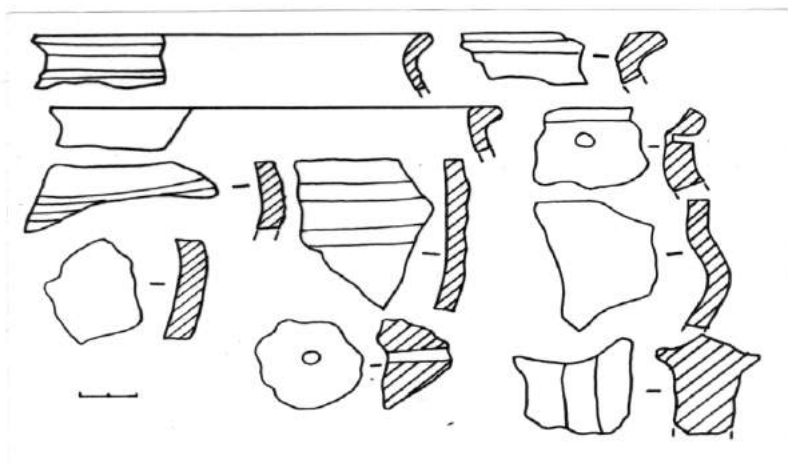
Плани городища в
с. Глибівка,
зроблені різними
дослідниками.

*Розміщення об'єктів археології
на північ від с. Губарів.*

Об'єкти на південь від с. Губарів.

*с. Глибів. Кераміка з поселення
в ур. Бубнівка.*

Кераміка з поселення в ур. Бубнівка с. Глибів.

с. Шибов. Кургани в ур. Губнівська

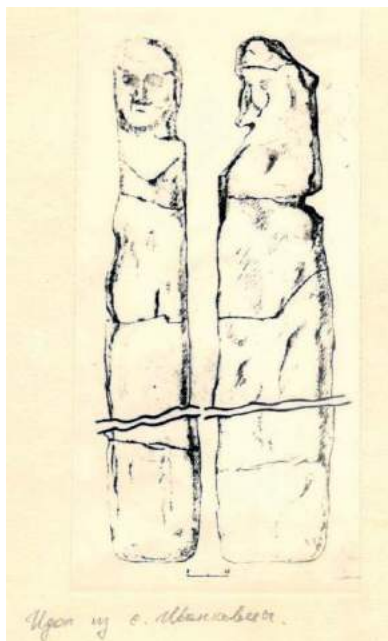

Кургани в ур. Бубнівська с. Глібів.

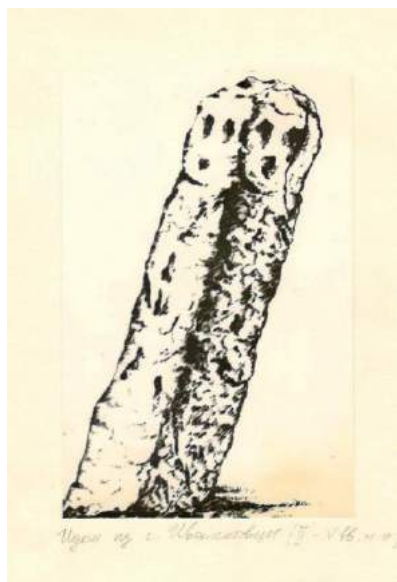
М.П. Киренко-Солдат, Гонтарик.

Поселення в ур. Гончариха с. Іванківці.

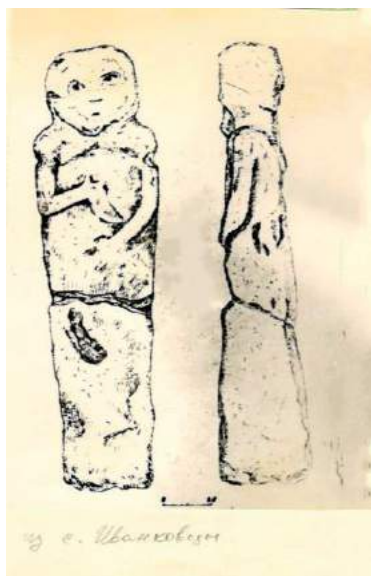
Идол из с. Иванковец.

Идол с. Іванківці.

Идол из с. Иванковец [I-VI н.э.]

Идол с. Іванківці.

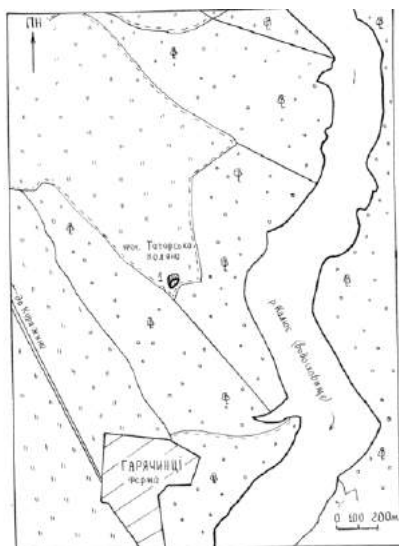

из с. Иванковец

Идол с. Іванківці.

Від А до А землі державної власності

- межі території пам'ятки археології та охоронної зони пам'ятки археології

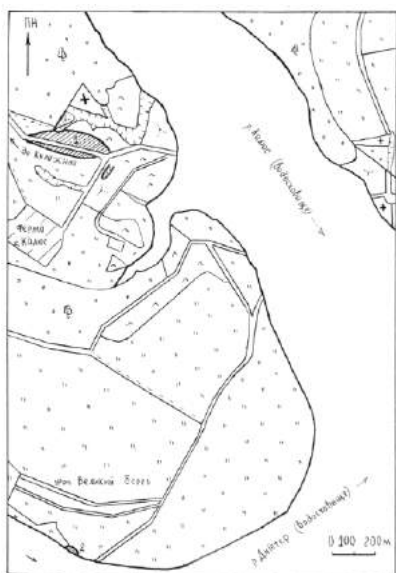
Мал. 106. 1-Дураки-Гарячинці, Татарська поляна.

с. Гарячинці, ур. Татарська поляна.

Мал. 104. 1-Дураки, Ластівка.

с. Куражин, ур. Ластівка.

Мал. 105. 1-Дураки, ур. Калос; 2-Дураки, ур. Калос, ур. Калос, ур. Калос.

Схемплан розташування археологічних об'єктів с. Калос.

Ідол с. Калос.

Городище Куражів (Гарячинці). Загальний вид на зруйнований кар'єром майданчик городища з південно-східного боку. Новоушицький район, Хмельницька обл. Фото С.П. Маєрчака, 2005 р.

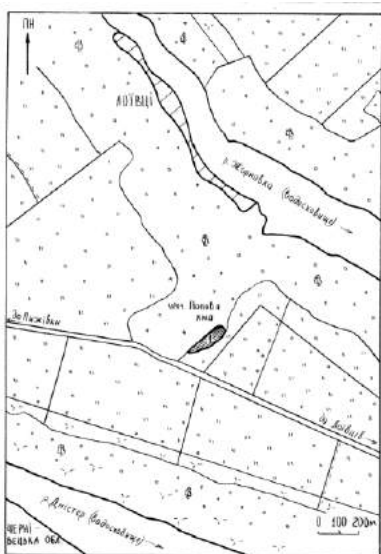
Городище Куражів (Гарячинці). Вид на останки зі збереженим культурним шаром з південно-східного боку. Новоушицький район, Хмельницька обл. Фото С.П. Маєрчака, 2005 р.

с. Куча, ур. Шевцова Криниця.

с. Куча, ур. Шевцова Криниця, артефакти.

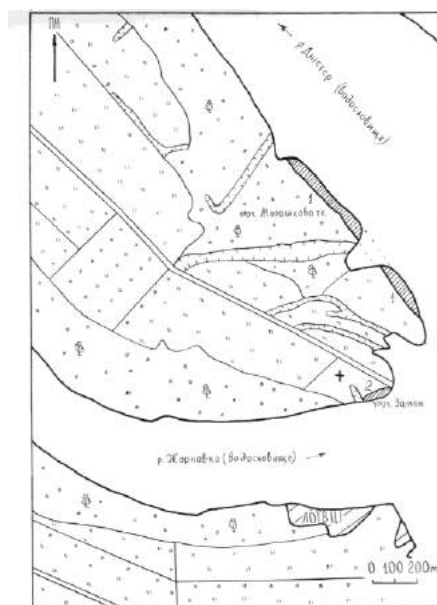
Мас. 147. І-Забит, І (Попова яма).

Мас. 150. І-Забит, Колач.

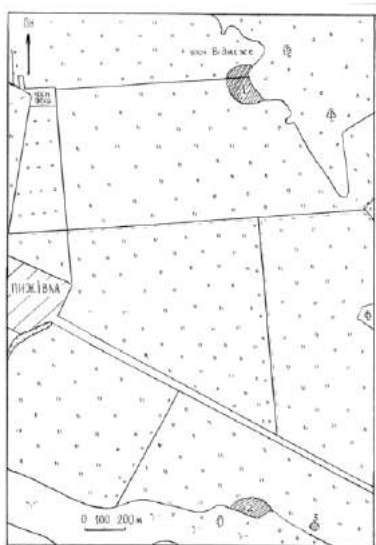
с. Лоївці ур. Попова яма.

с. Лоївці ур. Колач.

Мас. 140. І-Забит 2 (Моршковате); І-Забит, Замок.

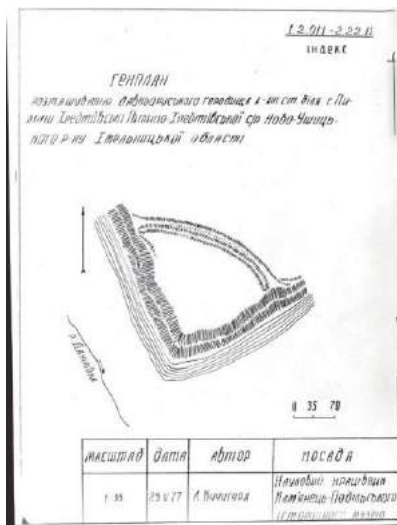
с. Лоївці ур. Замок, Моршковате.

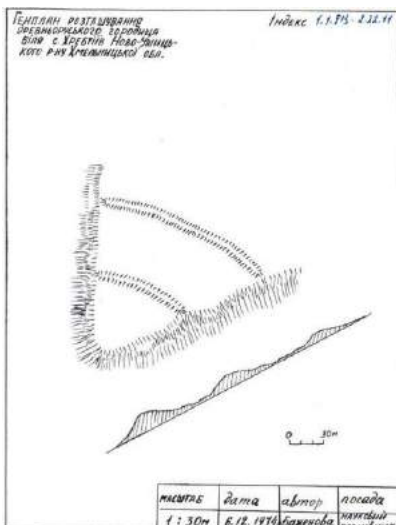
с. Пижівка, ур. Ведмеже.

с. Пижівка, ур. Дівич гора
і Пижівська гора.

Городище с. Пижівка-Хребтіївське.

Городище с. Хребтіїв.

Городище Пилипи Хребтївські. Вид на рів перед центральною частиною валу.
Новоушицький р-н, Хмельницька обл. С. Пилипи Хребтївські. Фото С.П. Маярчака, 2012 р.

Городище Пилипи Хребтївські. Панорама північно-західної частини майданчика.
Новоушицький р-н, Хмельницька обл. С. Пилипи Хребтївські. Фото С.П. Маярчака, 2012 р.

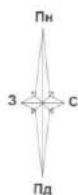

Схема розташування
пам'ятки археології національного значення
"Городище Пилипи Хребтівські"

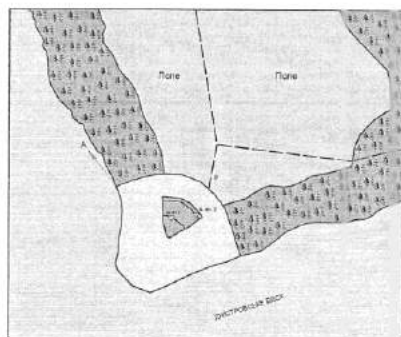

— межі території пам'ятки археології та охоронної зони пам'ятки археології

ПЛАН
земельної ділянки

пам'ятки археології національного значення
"Городище Хребтіве"

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- межі території пам'ятки
- охоронна зона пам'ятки археології
- М.ЗН. 1 - межовий знак довгострокового зберігання

ОПИС МЕЖ

Від А до А землі державної власності

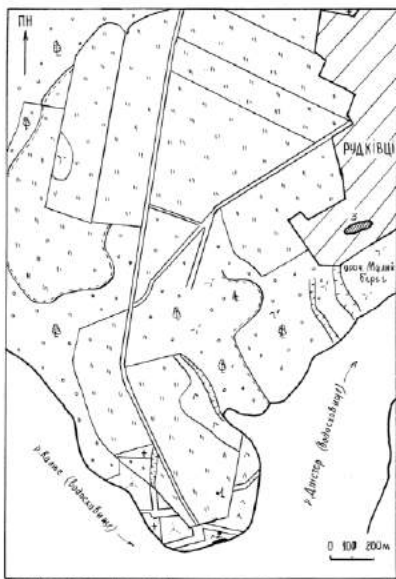
Масштаб 1:12000

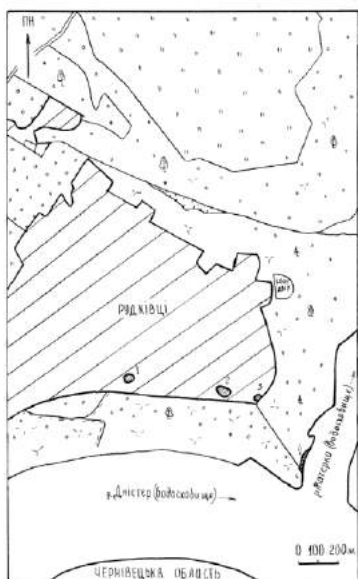
Городище Хребтіїв. Пошкоджена кар'єром західна ділянка зовнішнього валу.
Новоушицький р-н, Хмельницька обл. С. Хребтіїв. Фото С.П. Маярчака, 2012 р.

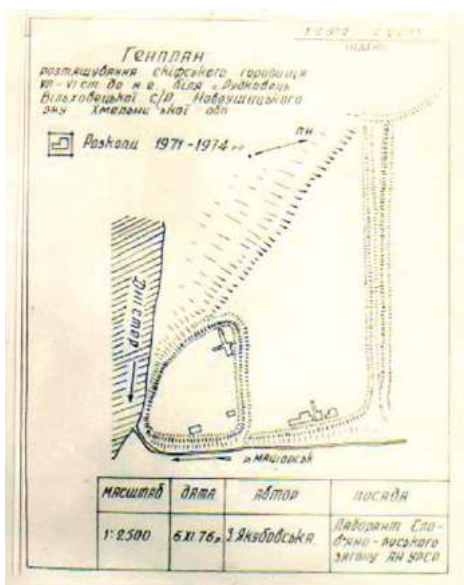
Городище Хребтіїв. Вид на городище з північно-східного боку.
Новоушицький р-н, Хмельницька обл. С. Хребтіїв. Фото С.П. Маярчака, 2012 р.

Мал.15. 1-Халис, курган; 2-Халис, пам'ятник (?); 3-Рудківці, Над Чорн. берегом.

Мал.16. 1-3-Рудківці, кургани; 4-Рудківці, курган.

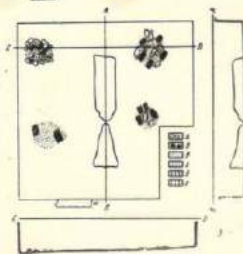

Місцезнаходження археологічних об'єктів біля с. Рудківці.

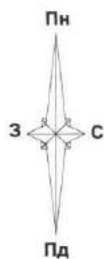
Кераміка із Рудківського городища

*Кераміка, городище
с. Рудківці.*

*Вставання. План і розріз фігурки
книжки, а також експозиційної
узорі в стилі с давньогрецької.*

Ідол с. Ставчани.

**Схема розташування
пам'ятки археології місцевого значення
" Курганна група Тимків "**

 - межі території пам'ятки археології та охоронної зони пам'ятки археології

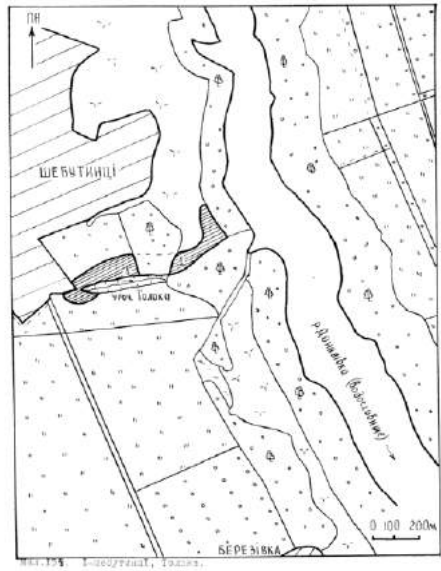
Вид (з південного заходу) на місцезнаходження курганного могильника Тимків і поселення біля нього.
Новоушицький район, Хмельницька обл. Фото С.П. Маярчака, 2011 р.

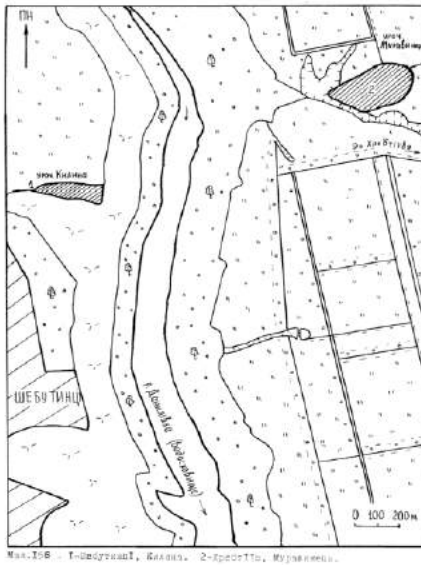
с. Тимків, курганна група.

Центральна частина могильника Тимків. Вид з південного боку.
Новоушицький район, Хмельницька обл. Фото С.П. Маярчака, 2011 р.

Поселення с. Шебутинці, ур. Толока.

*Поселення с. Шебутинці, ур. Килина,
с. Хребтіїв, ур. Моравинець.*

Вал городища с. Мала Шурка.

Вал городища с. Рудківці.

Територія городища с. Рудківці.

Цитадель городища у с. Рудківці.

2. Світлини об'єктів історії.

Братська могила радянських воїнів, с. Бучая.

Могила воїна-афганця Мацюкевича Г.І.

Братська могила воїнів Червоної армії, с. Балабанівка.

Братська могила радянських воїнів, с. Вільховець.

Братська могила радянських воїнів, с. Глібів.

Меморіальний комплекс: братська могила радянських воїнів, пам'ятний знак на честь воїнів односельчан, с. Глибочок.

Братська могила радянських воїнів, с. Івашиківці.

Меморіальний комплекс: братська могила радянських воїнів, пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан, с. Капустяни.

Братська могила радянських воїнів, с. Куча.

Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан, с. Куча.

Братська могила жертв нацизму, смт Нова Ушиця.

*Братська могила радянських воїнів,
смт Нова Ушиця.*

*Могила Героя Радянського Союзу Ф.Є. Гончарука,
смт Нова Ушиця.*

*Пам'ятний знак на місці подвигу Героя Радянського Союзу
Я.Х. Кольчака, смт Нова Ушиця.*

Меморіальний комплекс: братська могила радянських воїнів, пам'ятний знак на честь воїнів земляків, смт Нова Ушиця.

Могила В. Молчанова, смт Нова Ушиця.

Братська могила радянських воїнів, с. Отроків.

Братська могила радянських воїнів, с. Песець.

*Меморіальний комплекс: братська могила
радянських воїнів, пам'ятний знак на честь
загиблих воїнів-земляків, с. Струга.*

Могила К.С. Барана, с. Пижівка.

Братська могила радянських воїнів, с. Тимків.

Братська могила жертв нацизму, с. Куражин.

3. Світлини пам'яток архітектури, містобудування та мистецтва.

Отроківський замок на акварелі Наполеона Орди 1870-74 рр.

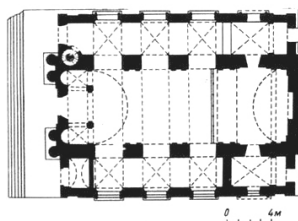
с. Гарячинці, церква св. Онуфрія 1768 р.

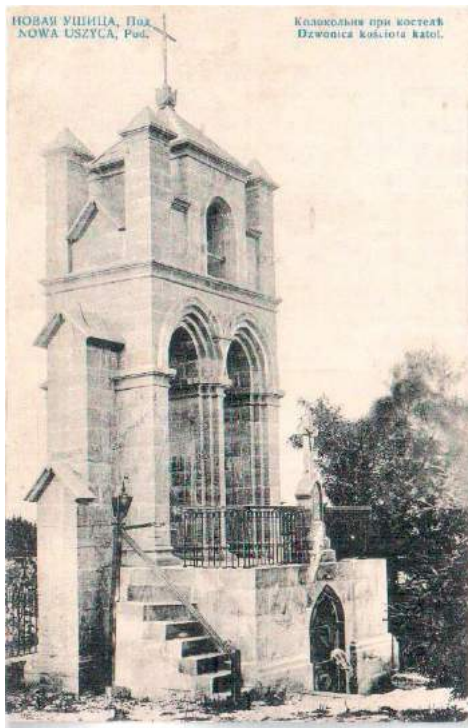

с. Калюс, типова забудова XIX ст.

Костел св. Яна Непомука с. Заміхів.

Дзвінниця костелу смт Нова Ушиця.

с. Вільховець, типове планування господарського двору.

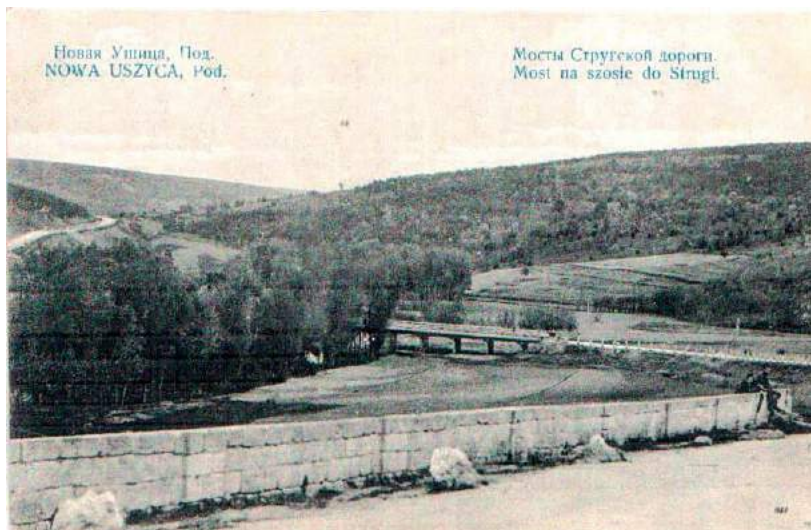
*с. Вільховець, планування
вулиць у XX ст.*

с. Калюс, поквартальна забудова.

с. Вільховець, попівський будинок.

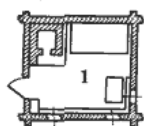

с. Каскада, початок XX ст.

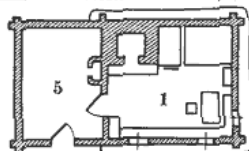

Типова забудова смт Нова Ушиця.

I ПЛАНІРОВКА НАРОДНОГО ЖИТЛА З ОДНИМ ЖИЛИМ ПРИМІЩЕННЯМ

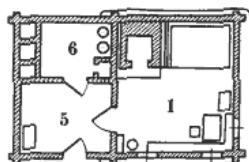
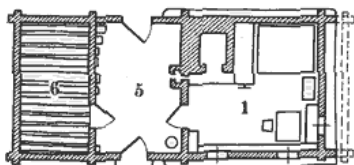

ОДНОКАМЕРНЕ ЖИТЛО

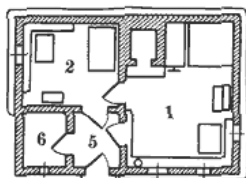

ДВОКАМЕРНЕ ЖИТЛО

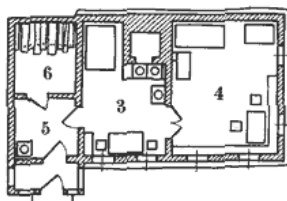
ТРИКАМЕРНЕ ЖИТЛО

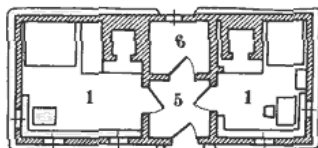
II ПЛАНІРОВКА НАРОДНОГО ЖИТЛА З ДВОМА ЖИЛИМИ ПРИМІЩЕННЯМИ

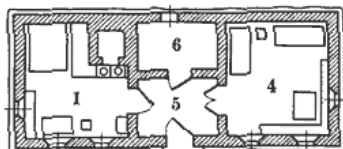
«ХАТА І ХАТИНА»

«ДВІ ХАТИ ПІДРЯД»

«ХАТА ЧЕРЕЗ СІНИ»

«ХАТА НА ДВІ ПОЛОВИНИ»

Вид на село Калюс.

с. Калюс, міст через річку.

*Типова подільська хата з «поливаним» сволком 1848 р.
с. Ставчани.*

Розпис, вазон с. Каскада.

с. Глібів, церква Покрови Пресвятої Богородиці.

с. Глібичок, Дмитрівська церква.

с. Вільховець, церква Святої Великомучениці Параскеви-П'ятниці.

с. Ставчани, церква Казанської Божої матері.

Костел св. Яна Непомука с. Заміхів.

Костел Всіх святих, с. Струга.

Михайлівська церква с. Заборознівці.

Церква Різдва Богородиці, збудована у 1820 р., с. Браїлівка.

Церква Іоана Богослова, с. Струга.

Церква св. Іоана Богослова, збудована у 1856 р., с. Тимків.

Церква св. Михаїла с. Куражин.

Церква Різдва Богородиці, збудована у 1858 р., с. Песець.

Садиба с. Капустяни.

Зброярня с. Глібів.

Водонапірна башта (зруйнована), с. Глібів.

Будівля маєтку, с. Глібів.

Могила М. Львова, с. Глібів.

Млин с. Джурджівка.

Попів дім, с. Вільховець.

Ремісничє училище, смт Нова Ушиця.

Земська лікарня, смт Нова Ушиця.

Завод «Монополь», смт Нова Ушиця.

Вхід у завод «Монополь», смт Нова Ушиця.

Будівля садиби Рингач, смт Нова Ушиця.

Будівля садиби Рингач, смт Нова Ушиця.

Єврейський будинок, базарна площа смт Нова Ушиця.

Народний дім, смт Нова Ушиця.

Типова забудова, смт Нова Ушиця.

Історичний будинок, смт Нова Ушиця.

Плебанія, смт Нова Ушиця.

Волосна лікарня, с. Заміхів.

Волосна управа, с. Заміхів.

Господарська будівля маєтку баронів Будде-Местмахерів, с. Песець.

*Палацовий комплекс графа
Мархоцького у с. Отроків.*

Садиба Пясецьких у с. Цівківці.

Залишки палацу Патонів у с. Хребтів.

Криниця у підвальному приміщенні палацу Патонів, с. Хребтіїв.

Палац баронів Будде-Местмахерів, с. Песець.

Залишки палацу в с. Калюс.

Млин в с. Браїлівка.

Стовпці воріт і хвіртки у с. Рудківці.

Паркан із каміння, с. Хребтіїв.

Типова господарська будівля, с. Рудківці.

Надгробок Богушу в с. Заміхів.

4. Давні світлини з життя та побуту жителів Новоушиччини

Инспектор Народных Училищ
 9-0-001 1912
 № 4988
 Подольской губернии

1588

КІЕВСКИЙ УЧЕБНЫЙ ОКРУГЪ.

ИНСПЕКТОРЪ
 НАРОДНЫХЪ УЧИЛИЩЪ
 1-го района
 Подольской губернии.

Октября 7 дня 1912 г.

№ 2331
 г. Каневск-Подольскъ

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛСТВУ

Господину ДИРЕКТОРУ Народныхъ Училищъ Подоль-
 ской губернии

*Донесеніе
 Инспектора 1. Каневскаго Округа*

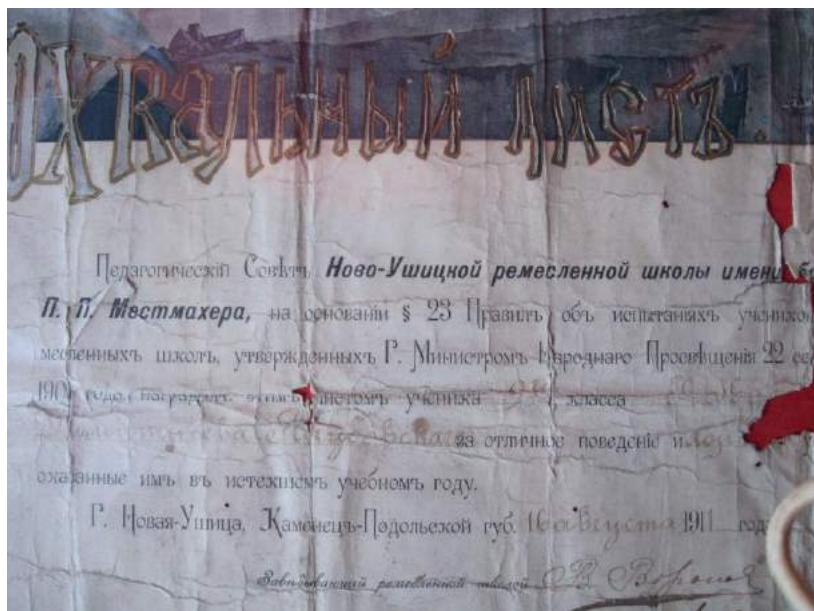
Имѣю честь донести ВАШЕМУ ПРЕВОСХОДИТЕЛСТВУ,
 что сего числа я присутствовалъ на освященіи
 школьнаго зданія въ селѣ Хребтіевѣ, Ушицкаго
 уѣзда, построеннаго на средства Почетнаго Влю-
 стителя, Уѣзднаго Предводителя Дворянства
 Михаила Оскаровича Патона.

Это зданіе построено изъ камня, покрыто чера-
 пицею, имѣетъ двѣ просторныя свѣтлыя классныя
 комнаты, могущія свободно вмѣстить каждая до
 80 душъ дѣтей. Печи сдѣланы изъ кафель, а полъ
 настиланъ плитками. Старое школьное зданіе от-
 ведено подъ квартиры двумъ учащимъ.

Доносю о вышесказанномъ, почтительнѣйше прощу
 ходатайства ВАШЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛСТВА о выра-
 женіи благодарности отъ Учебнаго Начальства
 Михаилу Оскаровичу Патону за его щедрое пожер-
 твованіе на пользу Хребтіевского двухкомплект-
 наго народнаго училища.

И Н С П Е К Т О Р Ъ *В. Машков*

Доповідна інспектора народних училищ (документ 1912 року).

Похвальний лист Ремісничої школи 1911 року.

Випуск Новоушицького технікуму, 1949 рік.

Артисти у Народному домі смт Нова Ушиця.

*1916 рік. Кімаковська Анастасія
Олександрівна, с. Глибівка, співає на сцені
в м. Кам'янці-Подільському.*

*Януарій Суходольський «Забава у Хрептіївіві» з книги Г. Сінкевича
«Пан Володійовський».*

Працівники поля біля трактора.

О. Удовиченко біля Дністра.

*Житель с. Хребтієв Павлюк Антон
Якович (по середині) 1916 р.
м. Могильов, Білорусія.*

Весільне вбрання с. Хребтієв, 1930 рік.

*Молода і весільні дружки,
с. Стара Гута.*

Жителі с. Хребтієв, 1930-ті роки.

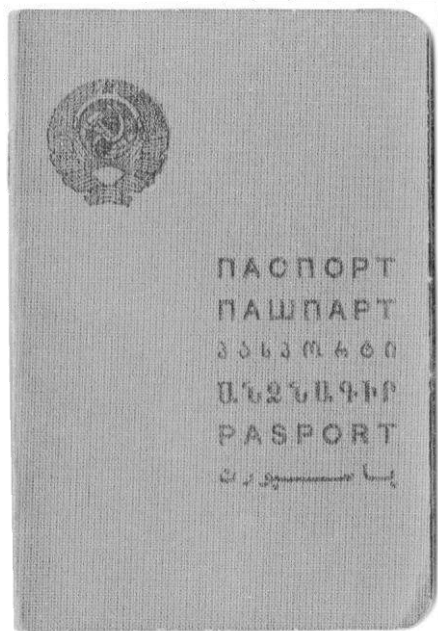
с. Хребтієв, працівники колгоспу «Червоний сад».

Посівна у колгоспі «Червоний сад».

*Етнограф А. І. Димінський,
с. Струга.*

Паспорт 1937 року, с. Струга.

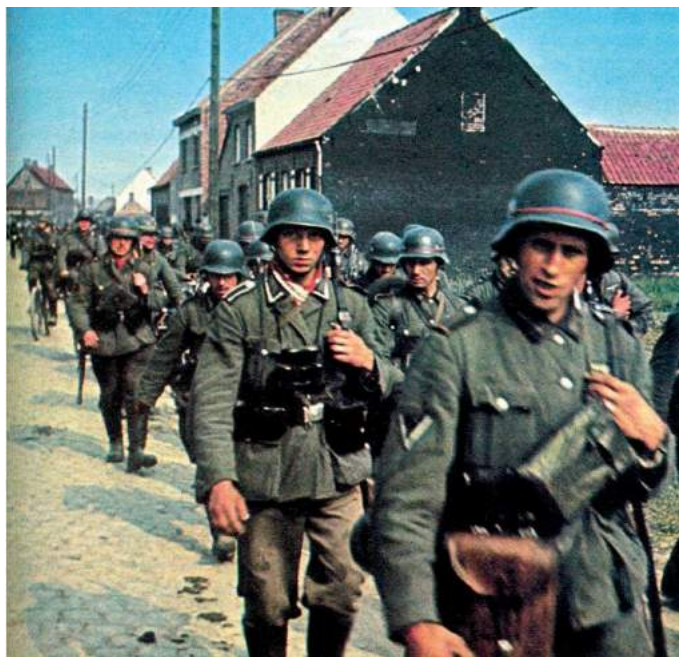
Весілля в с. Хребтіїв.

Весільне фото, с. Хребтіїв.

Переправа німецько-румунських частин біля с. Рудківці.

Німецькі війська у с. Калюс.

Земляки з Новоушиччини під час війни.

Молодь після війни, 1947 рік.

Післявоєнна сім'я, с. Ставчани.

*Солдат у відпустці, 1962 р.,
с. Ставчани.*

Вчителі та учні Вільховецької середньої школи.

Вінєтка випускників Ставчанської восьмирічної школи.

р. Дністер перед побудовою Новодністрівської ГЕС поблизу с. Рудківці.

р. Дністер поблизу с. Березівка. 60-ті роки XX ст.

Свято Урожаю в колгоспі ім. Кірова с. Вільховець.

Школярі на суботнику в с. Вільховець, 1970 рік.

*Експедиція дослідників у Новоушицький район у червні 2015 року.
Зліва на право: В. Дзьоник, М. О. Гайдученко, І. Петраш, С. Шпаковський.*

Післямова

В Україні її культурно-історична пам'ять невідривно пов'язана з об'єктами нерухомої спадщини, що несуть в собі етнічні коди нації, втілюють її ідентичність, ідеали та надбання. Вся новітня історія України свідчить, що періоди окупації, тоталітаризму та насильницьких змін нашої історії пов'язані, насамперед із руйнуванням та фальсифікацією історичної пам'яті народу і знесенням автентичних об'єктів культурної спадщини, що призводить до асиміляції, моральної деградації, аж до повного знищення нації. Авторитет нашої країни як держави у світі значною мірою залежить від того, наскільки дбайливим буде ставлення суспільства до свого історико-культурного надбання, а її збереження та розвиток є однією з умов реальної євроінтеграції України.

Пам'яткоохоронна робота, як засіб ставлення до пам'яток історії і культури, є показником рівня розвитку держави та духовної зрілості її громадян. Цілеспрямована діяльність в сфері охорони пам'яток для передачі культурних цінностей майбутнім поколінням, їх ефективного використання в суспільному житті сприяє самоідентифікації нації, уособлює її самобутність і має соціально-значиму функцію підтримки стабільності й сталого суспільного розвитку. Історико-культурна спадщина є важливим ресурсом стратегічного розвитку України, вагомою складовою культури людської цивілізації, яка визначає відповідальність української спільноти за її збереження. Актуальність вирішення проблематики у сфері охорони культурної спадщини продиктована кризовою ситуацією, в якій на сьогодні знаходиться пам'яткоохоронна галузь України, особливо в умовах трансформаційних процесів. Але повсякденна реальність загрожуює фізичному існуванню пам'яток.

Книга «Новоушиччина: історія в пам'ятках» має за мету сприяти якісним змінам у справі охорони пам'яток цього регіону. Робота групи науковців спрямована на систематизацію та популяризацію відомостей про культурний спадок серед населення краю і надання базових знань для дослідників про той чи інший об'єкт майбутнього дослідження, що буде сприяти формуванню позитивної суспільної думки жителів Новоушиччини стосовно збереження та захисту її пам'яток від руйнувань.

Головна редакційна колегія Зводу пам'яток історії та культури України
Редакційно-видавнича група по підготовці до написання тому
Зводу пам'яток історії та культури України по Хмельницькій області
Відділ охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області
Хмельницький обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді
Хмельницький обласний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді

Новоушиччина: історія у пам'ятках

Наукове видання

Упорядники:

Петраш Ігор Володимирович,
Шпаковський Сергій Михайлович,
Климчук Василь Васильович.

Рецензенти:

Кот Сергій Іванович,
Старенький Ігор Олександрович,
Семенчук Сергій Олександрович.

Редколегія видання:

Климчук Василь Васильович,
Кот Сергій Іванович,
Петраш Анжела Іванівна (секретар),
Петраш Ігор Володимирович (керівник),
Реєнт Олександр Петрович,
Шпаковська Ольга Іванівна,
Шпаковський Сергій Михайлович,
Колесник Наталія Вячеславівна.

Фото і картографічний матеріал:

С. Шпаковський., В. Дзьоник., Д. Полюхович,
С. Семенчук, В. Захар'єв.

Дизайн обкладинки
І. Петраш.

ISBN 978-617-7732-05-0

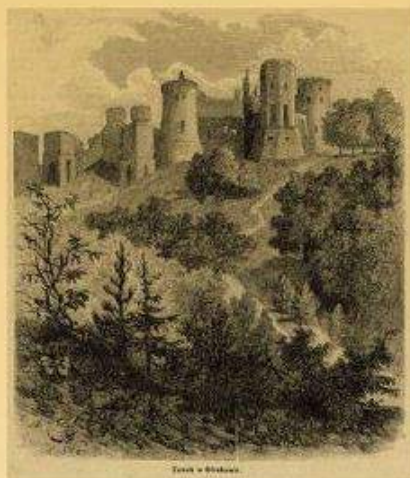
Підписано до друку 14.11.2018.

Формат 54х45/8. Гарнітура «AdonisC».

Папір офсетний. Ум. друк. арк. 19,90. Тираж 500 прим. Зам. №4328.

Видавництво «Поліграфіст-3». 29025, м. Хмельницький, вул. Курчатова, 8.

Св. суб'єкта видавничої справи ДК №5727 від 26.10.2017 р.

Книга «Новоушиччина: історія в пам'ятках»
 є спільною роботою багатьох авторів і
 включає в себе матеріали, які готувалися
 редакційно — видавничою групою по
 підготовці до видання тому Зводу пам'яток
 історії та культури України по Хмельницькій
 області. В роботі подані відомості з історії
 Новоушицького району від часів палеоліту і
 до наших днів, а також опубліковані описи
 об'єктів культурної спадщини, подані їх
 світлини, схемплани тощо.